

Svakodnevne prakse i iskustva plaćenih radnica u kućanstvu u Istri i Primorju

Mavrinac, Duga

Doctoral thesis / Disertacija

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

<https://doi.org/10.17234/diss.2024.8601>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:176348>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-02**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Duga Mavrinac

**SVAKODNEVNE PRAKSE I
ISKUSTVA PLAĆENIH RADNICA U
KUĆANSTVU U ISTRI I PRIMORJU**

DOKTORSKI RAD

Mentorice:

Prof. dr. sc. Anita Sujoldžić, znanstvena
savjetnica u miru
dr. sc. Ines Prica, znanstvena savjetnica u
trajnom zvanju

Zagreb, 2023.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Duga Mavrinac

**EVERYDAY PRACTICES AND
EXPERIENCES OF PAID DOMESTIC
WORK IN ISTRIA AND PRIMORJE**

DOCTORAL THESIS

Supervisors:

Anita Sujoldžić, PhD., Scientific advisor
Ines Prica, PhD., Scientific advisor with tenure

Zagreb, 2023

O MENTORICAMA:

ANITA SUJOLDŽIĆ je znanstvena savjetnica u miru. Na Institutu za antropologiju kao znanstvena savjetnica u trajnom zvanju radila je od 2003. do 2020. godine. Jedna je od osnivača međunarodnog časopisa *Colegium Antropologicum*, potpredsjednica je Hrvatskog antropološkog društva te Vijeća za antropološka istraživanja HAZU.

Njezina interdisciplinarna znanstvena djelatnost i iskustvo pokrivaju različita područja, od biokulturne medicinske antropologije, preko socio-bio-kulturnih posljedica migracijskih, akulturacijskih i globalizacijskih procesa do lingvističke antropologije. Voditeljica je većeg broja nacionalnih i međunarodnih znanstvenih projekata u Hrvatskoj i drugdje, uključujući istraživanja u Italiji, Sloveniji, Srbiji i Maliju, objavljujući svoje rezultate istraživanja u preko 100 znanstvenih i stručnih radova u časopisima i knjigama te ih prezentirajući na više od 60 domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova.

Kao naslovna redovita profesorica redovito je predavala na preddiplomskom i diplomskom studiju antropologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (2000. - 2016.) te sudjelovala u poslijediplomskoj (doktorskoj) nastavi humanističkih znanosti, Sveučilišta u Zadru, Doktorskom studiju humanističkih i društvenih znanosti, Sveučilišta u Splitu, Poslijediplomskom studiju lingvistike, kao i Poslijediplomskom studiju biologije, Sveučilišta u Zagrebu. U okviru nastavnih djelatnosti bila je mentorica brojnim magistarskim i doktorskim radovima (18).

INES PRICA, godine 1977. upisuje studij etnologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu gdje i magistrira 1988. godine. Doktorirala je 1996. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na temi *Odlike etnografskog pisma u suvremenoj hrvatskoj etnologiji*. Od 1989. godine zaposlena je u Institutu za etnologiju i folkloristiku, od 2007. godine u znanstvenom zvanju znanstvene savjetnice. Od 2002. do 2006. godine voditeljica je projekta *Etnografija svjetovne tranzicije: predlošci i otkloni*, te programa *Kulture u tranziciji: hibridnost, reprezentacije, životne prakse*. Od 2007. do 2013. godine voditeljica je projekta *Postsocijalizam i kulturni subjekt: hibridne prakse kulturnog posredovanja*. Članica je Znanstvenog vijeća Instituta te u razdoblju 2012. -2013. godine i njegova predsjednica. Jedna je od osnivačica i urednica *Biblioteke Nova etnografija*.

Redovito je predavala na doktorskim studijima Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (kolegiji Socijalni status antropološke teorije,

Od antropološkog postmodernizma do antropologije 21. stoljeća, Antropologija popularne kulture), na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu te na Institutum Studiorum Humanitatis, u Ljubljani (kolegij Antropologija socijalizma). Organizirala je brojne domaće i međunarodne skupove IEF-a. Bila je voditeljica workshopa Towards the Anthropology of Europe (EASA, Copenhagen, 2002) i Liminal Europe (EASA, Ljubljana 2008).

Bila je suorganizatorica najveće društvenohumanističke konferencije održane u Hrvatskoj, 15. konferencije *Performance Studies International. Misperformance: Misfiring, Misfitting, Misreading* (2009. Zagreb), na kojoj je dodatno vodila i workshop *Post-socialism and back*. Sudjelovala je na međunarodnom projektu ASO (Austrian Science and Research Liaison Office Ljubljana (ASO Ljubljana) *Negotiating Europe(anness): Austria, Slovenia and the Western Balkan in the process of EU-enlargement 2010-2011* (voditeljica dr.sc. Tanja Petrović).

Mentorica je brojnim diplomskim i magistarskim radovima te doktorskim disertacijama (Mojca Piškori, *Politike i poetike prostora glazbe*; 2010. Sanja Potkonjak, *Žensko autorstvo u hrvatskoj etnologiji dvadesetog stoljeća*, 2010.; Aleksej Gotthardy-Pavlovski, *Narodnjaci i turbo-folk u Hrvatskoj*, 2012.) kao i mentorica na projektu *Producing and contesting the «national order of thing»: tracing how language standardisation processes and «state effects» configure (non)users near Serbian/Croatian borders*, NEWFELPRO, Marie Curie FP7 – COFUND britanskog znanstvenika Andrewa Hodgesa.

Bila je predsjednica Hrvatskog semiotičkog društva (2002 – 2004) te potpredsjednica Hrvatskog etnološkog društva (2005 - 2011). Suradnica je Sveučilišta u Zagrebu u svojstvu recenzenta sveučilišnih studija i članice povjerenstva za nostrifikaciju radova i diploma s područja etnologije i kulturne antropologije. Redovita je recenzentica znanstvenih projekata Slovenian Research Agency. Članica je European Association of Social Anthropologists i EASA Europeanist Network. Članica je uredništva časopisa Prague Studies in Sociocultural Anthropology; Gazelo Internacia de Antropologio, Ethnoanthropological Zoom.

SAŽETAK

U disertaciji se istražuje plaćeni rad u kućanstvu, posebice plaćeni rad skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih osoba, na području Istre i Primorja s naglaskom na svakodnevne prakse plaćene skrbi te motivacije i iskustva rada radnica. Plaćeni rad u kućanstvu promatra se kao heterogena kategorija koja se gradi kroz različite odnose i procese pregovaranja o višestrukim značenjima skrbi, rada, starosti, rodnih i generacijskih uloga unutar obitelji. Široko postavljani okvir istraživanja uvodi analizu lokalnog i u manjoj mjeri transnacionalnog tržišta plaćenog rada u kućanstvu na navedenim lokacijama, krajem XIX. i početkom XX. stoljeća te u zadnjoj dekadi XX. stoljeća i prve dvije dekade XXI. stoljeća, kada se bilježe brojne društveno-ekonomske promjene, ženske radne migracije kraćeg opsega, pokretnost ženskog subjekta te uključenost žena u ekonomske aktivnosti istraživanih područja. Nadalje, analizom arhivske građe i suvremenih „podataka s terena“, ukazuje se na kontinuiranu prisutnost fenomena u navedenim povijesnim razdobljima, kao i na njegovu izdržljivost i prilagodljivost različitim kontekstima.

Kvalitativna metodologija istraživanja temelji se na arhivskom istraživanju primarnih i sekundarnih izvora (analiza sadržaja), etnografskom istraživanju (polustrukturirani intervjui, etnografsko promatranje), fenomenološkom pristupu te metodologiji istraživanja prostora u kućanstvu sukladno suvremenoj teoriji materijalne kulture.

Značajna razlika u odnosu na brojna međunarodna istraživanja koja plaćeni rad u kućanstvu promatraju kao transnacionalni fenomen, jest fokus ove disertacije na analizu lokalnog tržišta rada u kojemu radnica i poslodavci dijele ista građanska prava te mjesto boravka. Analiza naracija i praksi skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih ističe kompleksnost ovog oblika rada kojeg sačinjavaju široki raspon zadataka i obaveza prožetih kroz fizički, emocionalni, afektivni i relacijski rad radnice. Također, plaćeni radu u kućanstvu i plaćeni rad skrbi u kućanstvu, tumači se u kontekstu suvremenih transformacija rada i radništva te sveobuhvatne feminizacije rada u postfordizmu. Na tom tragu, suvremena komodifikacija rada skrbi te ekonomije orodnjenog rada u kućanstvu, nastali unutar globalnih i lokalnih sustava nejednakosti, nerijetko dovode do socijalne isključenosti, marginalizacije i iskorištavanja radnice dodatno doprinoseći prekarizaciji ovog oblika neformalnog rada.

KLJUČNE RIJEČI: plaćeni rad u kućanstvu, plaćeni rad skrbi, demencija, feminizacija rada, prekarizacija, neformalno tržište rada, Istra, Primorje

SUMMARY

This dissertation focuses on paid domestic work and paid care for elderly in contemporary Croatia. Specifically, it explores experiences of work of domestic and care workers and practices of care work for people affected by Dementia in Istria and Primorje.

In contrast to most current researches on contemporary paid domestic work, which are focused on transnational and global markets, this dissertation is focused on local and informal domestic and care markets in which both female workers and employers share the same civic rights and place of residence. Research and interpretation included: 1) outline of the global scale of the phenomenon and the most significant case studies and theoretical approaches in conceptualizing paid domestic work; 2) analysis of the local market of informal paid domestic and care work in Istria and Primorje; 3) analysis of continuity and transformation in paid domestic and care work as well as the economic activities of female subject at the end of the 19th century; 4) analysis of the experiences and practices of paid domestic and care work for people affected by Dementia by placing the research field within the household space, and 5) analysis of paid domestic and care work within the postfordistic paradigm as an archetype of modern production and an example of comprehensive feminization of work.

This research has shown that in the Croatian context, the formal and informal markets of paid domestic and care work coexist to some extent although the informal one is predominant. Its prevalence is confirmed by the high number of supply and demand advertisements on websites and social networks. However, in relation to formal markets of care, especially social programs for the employment of a housekeeper for the elderly and caregivers in an institutional context (with a note that the number of homes for the elderly and infirm is still insufficient in relation to the needs of the population), informal domestic work is insufficiently defined and legally protected at all. The lack of this protection points to the negligence and continuous delay of state institutions regarding the development of a systematic plan for the protection and care of both the ageing population, which is mostly affected by dementia, and the domestic workers whose working conditions and compensations are a point of negotiation between the employer and the worker, and not the result of clearly defined legal frameworks.

I dedicate the first part of the research to the conceptualization and analysis of the scope of contemporary paid domestic work in the European Union and throughout the world, and the

migration flows that this phenomenon initiates. At the same time, I outline the most salient theoretical and methodological approaches and trends in research at the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century. Migration theories and feminist theory take a critical look at different forms of paid domestic work (nannies, cleaners, caregivers, etc.) questioning their role in building and strengthening global inequalities and preserving the traditional patriarchal system. The second chapter provides an overview of some case studies that analytically focus on the countries of arrival, migration, and the modalities of life and work of paid domestic workers in the migration context. Such studies indicate an ambivalent attitude of the state towards contemporary care markets which is reflected in the application of a restrictive migration policy with a simultaneous dependence on the availability of cheap (migrant) labour. In addition, legislative vagueness, lack of social and economic recognition and the stigmatization of this form of work and its derivatives led to its marginalization as the largest sector of illegal or informal employment of migrant women in the European Union (Gutiérrez Rodríguez 2007: 65).

The third chapter analyses in detail the methodological framework applied in the research. That is, archival research of primary and secondary sources (content analysis), ethnographic research (semi-structured interviews, ethnography and participant observation), phenomenological approach and material culture methodology. From these methodological standpoints the thesis focuses on everyday practices and work experiences of paid domestic workers in Istria and Primorje. The chosen research area is a place of dynamic economic activity of women at the end of the nineteenth and throughout the twentieth century, characterized by circular female labour migration that reappeared after a kind of lull in socialism in the post-socialist period. The historical contextualization of the phenomenon pointed to an active and mobile female population that connected the peripheral parts of Istria with the important ports and urban centres of Trieste and Rijeka. A century later, in 1990, women began to move again more intensively in the direction of the nearby regions of central and northern Italy as paid domestic workers, especially as paid care workers of the elderly. The research has shown some salient features of the local informal domestic and care work market like its simultaneous local and transnational character. For this reason, many of my interlocutors, even though they were working in Croatia at the time of the research, testify either to earlier experience of working in Italy or to the possibility of continuously switching locations between Italy and Croatia, according to better working conditions, while expanding the ring of economic movement.

In the fourth chapter, I present the analysis of the collected data. In the first subchapter, I analyse collected archival materials, articles and advertisements published in daily local newspapers, written in Italian and Croatian, and magazines from the wider area of the monarchy. The materials depict the entry of a female subject into the labour market and to some extent dissolve the view towards the meaning of paid domestic work, that is, domestic service and the social and economic status of female workers and domestic servants at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Then, to better contextualize the local informal market of paid domestic work, I briefly review current problems of the unemployed and retired population + 65 years of age and the institutional and non-institutional frameworks of care for the elderly and infirm. In the second part of the chapter, I analyse the motivations of female workers in choosing local and transnational informal paid domestic work, specifically paid care work for the elderly and sick, and the relationships among female workers who work in the same household. Consequently, I focus on specific challenges of care work for dementia patients in which the workers lack formal training hence rely mainly on their own knowledge and personal experiences acquired elsewhere. In addition, I analyse the features and meanings of material, emotional and affective work as well as experiences and practices of care and domestic work in four households in Rijeka and Pula. Entering the household space and the place of work enabled insight into the process of construction of the meaning of contemporary paid care work that is inseparable and "collides" with the materiality of the space in which the sick and older person resides. The research has shown how practices of paid care work are built through the material culture of the household as well as care for the domestic space and the objects in it. Secondly, this thesis has shown that care work and domestic work are extremely demanding forms of work woven from material and immaterial aspects. The experience of caring for an elderly and weakly mobile person is undoubtedly a deep physical experience in which the body is a place and means of work. More so, paid care work is also a deeply emotional and affective form of work. Calming, consoling, hugging, laughing, whispering or convincing a sick and elderly person that the worker is in the room and hears their needs, fears and desires, are all activities placed in the complex spectrum of care as affective and emotional work. In addition to the wide range of tasks and obligations, the worker's relational work is one of the key determinants of paid informal care. The workers build this relational work through building relationships with the sick person, but also in maintaining, or partially restoring, broken family ties due to the severity of the disease and loss of memory of the sick person.

The fifth and final chapter suggests that paid domestic work is a *longue durée* phenomenon present throughout the 19th, 20th, and 21st centuries, not only because of its presence during historical periods, but also because of its durability and adaptability in different contexts. More so, I analyse meaning and practices of contemporary paid domestic and care work by contextualising it within a broader framework of transformation of work and labour in postfordist economies. Such new phase of capitalist production uses women, that is, the historical asymmetry of gender relations, transferring them into production that it feminizes. The latter does not mean only a large share of women's participation, the dependence and subsumption of centuries of women's experience, on the labour market but also in the household domain, which are now becoming the general paradigm of work, regardless of gender.

Among others, the aim of this research is created both as an advocacy practice and a critique of the systematic neglect of the phenomenon and its far-reaching consequences for the worker and the wider society. In the context of the demographic aging of the population in Croatia, this dissertation contributes to broadening the spectrum of knowledge about elderly care and the specific challenges faced by dementia sufferers, their family members, and the workers who care for them. The topic of care in the past decade has crystallized as a hub for numerous problems of contemporary societies of the global north. Care as a warm, all-encompassing activity based on altruism, love and reciprocity has left the intimate and gendered private space and now follows the logic of the market economy. The contemporary crisis of care brings with it the question of the social organization of care and the crisis of social reproduction, pointing to the resulting ruptures in life support systems.

The modern development of the economy of care for our households, children and the elderly are the result of a new form of commodification of reproductive work and care work. In these economic processes, what is bought is not 'only the labor power' of the worker, but her entire personality, emotions and previously acquired biographical experiences, and the boundaries between the very essence of the worker and her work are porous and unclear. The new reproductive paradigm reveals how the boundaries between the production of goods and the reproduction of people are shifting due to the redefinition of what constitutes unskilled activities, activities necessary for survival (necessary work) and those activities that are valued. In these processes of redefining care (work) in the household, old or completely new possibilities for marginalization, exploitation and oppression are strengthened.

KEYWORDS: paid domestic work, care work, dementia, feminization of work, precarity, informal markets, Istra, Primorje

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1. 1. (Re)produktivan rad i komodifikacija ženskog rada u kućanstvu	1
1. 2. „Ja vama ovo govorim kao ženi!“ – etnografsko sebstvo u istraživanju neformalnog plaćenog rada u kućanstvu	3
1. 3. Ciljevi istraživanja	6
1. 4. Struktura i sadržaj rada	7
2. SUVREMENI PLAĆENI RAD U KUĆANSTVU – KONTEKSTUALIZACIJA FENOMENA I TEORIJSKI OKVIR	10
2. 1. Plaćeni rad u kućanstvu kao pokretač migracija i globalnih nejednakosti: izazovi formalizacije, priznavanja i vrednovanja	10
2. 2. Plaćeni rad u kućanstvu kao heterogena kategorija: fizički, emocionalni, afektivni i intimni rad	17
2. 3. Višestruki aspekti plaćenog rada u kućanstvu: od prostorne segregacije i maternalističkih praksi rada do dubokog savezništva	22
2.4. Plaćeni rad u kućanstvu u teorijama migracije i feminističkoj perspektivi	26
2. 5. Istraživanja plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi u kućanstvu u Hrvatskoj	35
3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA	38
3. 1. Izazovi arhivskog istraživanja	38
3. 2. Etnografsko istraživanje i istraživačka pozicionalnost	41
3. 3. Prostor u kućanstvu kao mjesto istraživanja – metodološka ishodišta teorije materijalne kulture	46
3. 4. Istraživanje iskustava rada – fenomenološki pristup	48
4. NEFORMALNI OBLICI PLAĆENOG RADA U KUĆANSTVU U HRVATSKOJ - REZULTATI ANALIZE PRIKUPLJENE GRAĐE	52

4. 1. Plaćeni rad u kućanstvu na prijelazu XIX. u XX. stoljeće: ulazak žena na tržište rada i normiranje ženskog (ekonomskog) subjekta	52
4. 2. Obrisi suvremenog plaćenog (neformalnog) rada u kućanstvu u Hrvatskoj	62
4. 2. 1. „Nudi se plaća, ali ne i radni odnos, iskustvo nije obavezno“ – obrisi neformalnog tržišta na društvenim mrežama	66
4. 2. 2. Modeli skrbi za starije i nemoćne osobe; institucionalni i izvaninstitucionalni okviri	68
4. 3. „Ja sam samo za tu“ – motivacije u odabiru neformalnog plaćenog rada u kućanstvu i rada skrbi u kućanstvu i uvjetovane solidarnosti	72
4. 4. „Snađi se“ – izazovi i vještine rada neformalne plaćene skrbi starijih osoba	83
4. 5. Materijalnost neformalne plaćene skrbi u kućanstvu starijih osoba	94
4. 6. „Ove ruke moraju sve“; iskustva tjelesnog, emocionalnog i afektivnog rada	103
5. PLAĆENI RAD U KUĆANSTVU: OD RODNE SEGREGACIJE DO FEMINIZACIJE RADA - RASPRAVA	113
5. 1. Transformacije rada u postfordističkim ekonomijama	113
5. 2. Plaćeni rad u kućanstvu kao fenomen dugog trajanja	117
5. 3. Plaćeni neformalni rad u kućanstvu i plaćeni rad skrbi kao odlika suvremene proizvodnje	124
6. ZAKLJUČAK	130
7. LITERATURA I IZVORI	135

1. UVOD

1. 1. (Re)produktivan rad komodifikacija ženskog rada u kućanstvu,

U ovom poglavlju, uz kratki uvod u tematiku rada, iznosim ciljeve rada, osobnu motivaciju i pozicionalnost u istraživanju te kratak pregled po poglavljima.

Ekonomsko i društveno priznavanje komodificiranog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi, naslanja se na prethodne višedesetljetne teorijske prijepore o artificijelnoj diobi produktivnog i neproduktivnog rada. Navedenu podjelu, njezine uvjetovanosti i dugotrajne posljedice, od druge polovine XX. stoljeća nadalje, kritički propituje feministička teorija čiji su se naponi, uz ostalo, usredotočili na izgradnju teorijskog pristupa reproduktivnom radu, neplaćenom radu u kućanstvu i radu skrbi kao mjestima subordinacije i obezvrjeđivanja žena i ženskog rada (Ongaro 2001: 8). Izvor navedenih, društveno i kulturno izgrađenih dihotomija, nalazi se u industrijalizaciji i pratećem tvorničkom procesu proizvodnje, u kojima temeljnu podjelu na produktivan i neproduktivan rad prate i neke druge podjele poput plaćen – ne plaćen rad, stručan – nestručan rad ili javno – privatno, a definicije tih pojmova nerijetko su pojednostavljene, jednodimenzionalne i temeljene na rodnom obezvrjeđivanju (Singha 2017). U toj podjeli i ženski rad u kućanstvu postupno gubi svoje uporište kao donekle priznati aspekt nekadašnjeg gospodarskog života, dok je ideja dobre supruge, prethodno cijenjene zbog njezina doprinosa prosperitetu, opstojnosti ili ugledu kućanstva, zamijenjena slikom ovisne, nezaposlene osobe/žene smještene izvan proizvodnog procesa, koja samim time ništa ne proizvodi odnosno „ne radi“ (Šikić-Mićanović 2001: 732). Nevidljivost ovog oblika rada, izražena kroz očekivanje njegove magične svakodnevne samoaktualizacije (kao da će se ručak sam skuhat', a rublje oprat' i ispeglat'), temelji se na patrijarhalno definiranim rodnim ulogama i moralnim ekonomijama koje prožimaju obiteljske odnose i kućanstva. Za razliku od produktivnog rada, reproduktivan rad i rad u kućanstvu, kao i njihove komodificirane izvedenice, ne nude mogućnost napredovanja, uskraćeno im je društveno priznanje i vrednovanje te su često bili nepravedno izostavljeni iz istraživanja (ibid.).

Suvremena istraživanja, koja su sustavno započela kritičko promišljanje o plaćenom radu u kućanstvu, gotovo jednoglasno tumače ovaj suvremeni oblik rada kao rezultat krize neplaćenog rada skrbi (Glenn u Singha 2017: 18). Ta kriza i na njoj temeljen razvoj ekonomija skrbi, pojedine zapadne feministkinje (Bergmann, Hom u Singha 2017) tumače kao poticaj u izgradnji rodne ravnopravnosti dok druge, u komodificiranom radu u kućanstvu, nalaze

povijesnu povezanost sa (ženskim) ropstvom i radom (potlačenih) kućanica te snažnu simboliku utemeljenu na vjerskim i sekularnim značenjima o (ne)čistoći (Cox, 2006; de Santana Pinho 2015; Gregson i Lowe 1994a). Dodatno, pojedine teoretičarke se zalažu za ukidanje plaćenog rada u kućanstvu (Cox 2006; Gregson i Lowe 1994), dok druge predlažu njegovu formalizaciju i priznavanje kao "samo još jedan posao" u nizu odnosno oblik suvremenog rada (Anderson 2001: 25, Romero 1992).

S druge strane lepeze, protekle godine globalne pandemije donekle su usmjerile reflektore na neadekvatnu socijalnu politiku i institucionalnu zanemarenost starijih i nemoćnih (koji su posebno ranjivi na bolest COVID-19), razotkrivajući razmjere i posljedice povlačenja socijalne države te nedovoljna ulaganja u institucionalnu skrb i zaštitu rastuće populacije treće životne dobi. Naime, skrb o starijim i bolesnima na globalnom sjeveru, kao i u Hrvatskoj, uvelike se oslanja ili na besplatan rad i rodne uloge unutar obitelji ili je prepuštena privatizaciji i tržišnom natjecanju zajedno s pratećim logikama maksimizacije profita. Ovo istraživanje motivirano je željom da se lokalno tržište neformalnog plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi u kućanstvu u Istri i Primorju, temeljito istraži. Naime, bogati opus znanstveno-teorijske građe ovaj oblik rada najčešće tumači kao transnacionalni fenomen sagledavajući ga ponajprije kroz prizmu migracijskih teorija. No, dok su hrvatske plaćene radnice u kućanstvu u protekla dva desetljeća odlazile na rad u Italiju, Austriju ili Njemačku, istovremeno se postupno razvijalo i lokalno tržište. Ipak, u Hrvatskoj znanstvenoj teoriji do sada je gotovo u potpunosti izostala analiza kako transnacionalnog tako i lokalnog neformalnog plaćenog rada u kućanstvu. To ima za posljedicu da nam profil, motivacije i iskustva radnica te specifičnosti, poteškoće i izazovi ovog oblika neformalnog rada i dalje izmiču, time doprinoseći zakonodavnoj i društvenoj zanemarenosti.

Moje zanimanje za teme plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih nalazi svoj začetak u periodičnim razgovorima koje sam u vlakovima i autobusima koji su putovali na relaciji Hrvatska – Italija - Hrvatska vodila s hrvatskim neformalnim radnicama u kućanstvu na privremenom radu u Italiji. U toj nultoj fazi koja je prethodila početku temeljitog i sustavnog istraživanja, provedeni razgovori su ocrtavali pluralitete biografija, motivacija u odabiru ovog posla te iskustava rada mojih sugovornica. Istraživački interes koji je uslijedio, popraćen višegodišnjim boravkom na terenu smješta se u prostor oblikovanja znanja iz ženske perspektive, opisuje iskustvo rada ženskih radnica u kućanstvu koje (najčešće) skrbe o starijim ženama oboljelima od demencije. Time, iduće potpoglavlje i autorefleksija o vlastitoj pozicionalnosti na tragu su poziva feminističke teorije za uvođenjem životnih priča i iskustava pojedinki, sugovornica i istraživačica u etnografsku

praksu (Škokić, 2004: 25). Polazište i uporište rada nalazim u otporu kojeg feministička epistemologija ima naspram „konceptualnog dihotomiziranja“ u zapadnom teorijskom i filozofskom diskursu (Harding u Škrbić-Alempijević, Potkonjak i Rubić, 2016: 103) kao i prema, na početku ovog uvoda spomenutim, polaritetima produktivnog i neproduktivnog te plaćenog i neplaćenog rada. Ipak, kao što u rasno određenom reproduktivnom radu Evelyn Nakano upozorava kako je stvaranje političkog programa koji se bavi univerzalnim potrebama žena problematično ne samo zato što su prioriteta žena različiti, već zato što dobitci za neke skupine mogu rezultirati istovremenim gubitkom prednosti i privilegija za druge (Nakano u Kang, 2010: 228) tako i komodifikacija rada u kućanstvu i rada skrbi u Hrvatskoj nema jednak ishod i značenje za sve žene. Ove zadnje, kao radnice i poslodavke, često su se našle na suprotnim stranama. Ovaj rad istražuje značenje plaćenog rada u kućanstvu za radnice te njihove iskustva rada radnica tek ponekad sasvim rubno uvodeći glas poslodavki i članova obitelji starije osobe.

1. 2. „Ja vama ovo govorim kao ženi!“ – etnografsko sebstvo u istraživanju neformalnog plaćenog rada u kućanstvu

Mnogo sam puta uzalud pokušavala zakazati susret s Marijom. Prilikom našeg prvog telefonskog razgovora suzdržano je odgovarala na moja pitanja i dvoumila se oko pristanka na susret „uživo“. Pokušala me razuvjeriti o važnosti istraživanja neformalnog plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi starijih i nemoćnih osoba. "Koja je svrha?", napomenula je pomalo sarkastično, "ništa se ionako neće promijeniti ... nikoga nije briga kroz što mi prolazimo... žrtve koje podnosimo!" Odgovorila sam da mi je namjera dati im glas, zapisati njihove priče i iskustva, pokušati razumjeti što znači 24-satna skrb starije i bolesne osobe, spoznati poteškoće i nerazumijevanja s kojima se svakodnevno susreću. Nakon nekoliko brzih razmjena argumenata i protuargumenata, iako još uvijek neodlučna, pristala je da ju ponovno nazovem „kada ću imati više vremena“. Prošlo je nekoliko tjedana i, konačno, našla sam se na pragu dvosobnog stana. Nakon što sam pozvonila, osjećala sam se pomalo nervozno znajući da se s druge strane ulaznih vrata nalaze Marija i 84-godišnja Olga, žena o kojoj je brinula posljednjih devet godina. Marija je užurbano odzdravila i zamolila me da joj pomognem. Upravo je okupala Olgu, koja je bolovala od demencije, te joj je preostalo pospremanje kupaonice. Spremno sam se uputila u dnevni boravak,

gdje se već nalazila Olga, kako bih joj pravila društvo. U pozadini se probijala glazba s radija i dječji smijeh s obližnjeg igrališta. Zrak je bio vruć, ljepljiv, prošaran kombinacijom mirisa starog drvenog namještaja i dezinficijensa. Neuspješno sam pokušavala započeti razgovor s Olgom. Naposljetku sam odlučila sjesti pored nje kako bih se uvjerila da je udobno smještena u starom zelenom naslonjaču. Dok smo sjedile u tišini, nisam mogla otresti sa sebe osjećaj duboke usamljenosti. Napokon, Marija je izvirila iz kupaonice znojna i zadihana. Imala je na sebi crvene sportske hlače i bijelu majicu, pogledala me i promuklim glasom dugogodišnjeg pušača, ustanovila: "možemo početi!" (Terenski dnevnik, 05.07.2017. godine)

Gore opisan susret jedan je od brojnih upisa u moj terenski dnevnik prilikom 'prelaska kućnog praga', odlazaka na teren, u prostor izgradnje praksi, iskustava i značenja plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi u kućanstvu. Afektivna atmosfera i materijalnost prostora ispreplitali su se istovremeno gradeći jedinstvenu i uobičajenu sliku. Sugovornice, neformalne radnice i članovi obitelji starije i oboljele osobe, velikodušno su odvojili vlastito vrijeme, misli, energiju i strpljenje kako bi sa mnom podijelili i meni opisali, ukazali i dočarali, kroz naracije i moje sudjelovanje u pojedinim svakodnevnim aktivnostima, specifičnosti, težine i ljepote ovog oblika neformalnog rada. Presjek tema, iskustava, promišljanja i osjećaja radnice u odnosu na njezinu poziciju, status, uvjete rada i drugo, nisu istoznačni već ovise i određeni su brojnim ekonomskim, društvenim te pojedinačnim i privatnim faktorima intrinzičnima za svaku pojedinu priču. Zajedno to višeglasje ocrtava suvremenu sliku do sada neistraženog lokalnog tržišta plaćenog rada u kućanstvu. Neovisno o lokaciji, pojedinoj temi ili sugovornici, u svakom susretu, unutar ili izvan prostora kućanstva, zajednički prizvuk svih razgovora je specifičnost ovog oblika rada (plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi), te neupitna težina posla uvjetovana zdravstvenim stanjem starije osobe oboljele od demencije. To je bolest koja nepovratno i iz temelja mijenja svakodnevnicu oboljelog, njegov stupanj samostalnosti te cjelokupnu arhitekturu obiteljskih odnosa.

Prilikom upisa na poslijediplomski studij i odabira teme doktorata, koji je pred vama, nisam mogla niti slutiti do koje mjere će se moje istraživanje i biografija ispreplesti gradeći obnovljeni glas, utjelovljeno, situirano i subjektivno etnografsko sebstvo koje ne pretendira niti pokušava biti nevidljivo i prozirno (Šikić-Mićanović, 2012: 61). Dio mene je upisan u istraživanje. Promišljam o nekim njegovim aspektima, značenjima i implikacijama i kroz osobno iskustvo neplaćenog rada skrbi o danas pokojnim roditeljima i baki kao i, s druge strane lepeze, iskustvo majčinstva i roditeljstva. Boravkom na terenu mnogo puta sam osjetila i

osvijestila vlastiti rodni identitet i pokušaj spajanja poslovnih i obiteljskih obaveza, brojnih uloga i očekivanja. Taj raskorak posebno sam osjetila kada su me s obje strane čvrsto pritisnula generacijska kliješta, tražeći od mene pažnju, skrb, brigu i njegu satkane u tisuće malih dnevnih obaveza, radnji, pokreta, osjećaja i riječi. Polazeći s te vrlo osobne pozicije, razmišljam kako je onda moguće promatrati neformalni plaćeni rad u kućanstvu i plaćeni rad skrbi u kućanstvu? Kroz koje očiste promatrati stotine žena koje za novčanu naknadu skrbe i njeguju starije i nemoćne osobe, često dijeleći sa njima i njihov životni prostor ali i boli, patnje, smjeh i suze? No, tu njihov posao ne staje jer krajem radnog dana, tjedna, mjeseca, umorne se vraćaju vlastitim domovima, obiteljima i bližnjima kako bi brižno i iznova, skrbile i njegovale, ovoga puta, ukućane i članove vlastite obitelji. Promišljajući o temeljnim postavkama teorije stajališta i mogućnosti ženskog iskustva kao homogenog faktora i temelja ujedinjavanju ženskog subjekta, propitujem u sebi rizik zaplitanja i nenamjernog komešanja unutar tzv. ženskih tema. Upravo negeertzovski tamo, na terenu, zapljuskuju me odgovori mojih sugovornica koji me iznova podsjećaju na naš zajednički rodni identitet. Ovaj zadnji, nosimo poput dioptrijskih naočala, gotovo automatski stječući uvid u teme poput skrbi, brige, rada u kućanstvu, starenja, roditeljstva i slično. One su svuda oko nas. I bez njih niti nas ne bi bilo. Ponekad, moje sugovornice odgovaraju bezvoljno, brzo i kratko. Drago mi je da ne osjećaju potrebu hiniti, udovoljavati mi, iznova se emotivno angažirati nakon iscrpljujućeg radnog dana. Ponekad se čude mojim (pot)pitanjima nalazeći kako su dodatna pojašnjenja suvišna jer „žene smo“ i naša nas kulturna bliskost i rodna istost iskustveno spaja. I doista, kako je vrijeme odmicalo i moj se boravak na terenu produbljivao, sve češće bih samu sebe „ulovila“ u promišljanju njihovog i vlastitog iskustva. U vlastitoj svakodnevici osvještavala sam i kroz pokušaj teorijskog odmaka analizirala aktivaciju i (sve)prisutnost (ne)materijalne skrbi i njege, emocionalnog i afektivnog rada, pojmove o kojima sam promišljala koristeći se i propitujući dostupnu teorijsku građu. Na tom su putu moji najveći učitelji bili moja djeca i moja bolesna majka. Oni čine jezgru, centar mojeg svijeta i moje svakodnevice.

Kroz godine, razmišljajući o sugovornicama, ženama, radnicama, njegovateljicama, o prešutnim znanjima i teretima koje nose, razmišljala sam o tome kako i ja podižem i skrbim o dvoje djece, ali poput njih, također, ispraćam osobu koja se bliži kraju vlastitog života. Rijetko bih sa njima podijelila tu svoju priču. Ponekad su se moje sugovornice prema meni odnosile majčinski, zaštitnički, objašnjavajući „kako stoje stvari“ i „što me sve čeka“, no ponekad je i njima trebalo rame za plakanje. Mučila me njihova tuga, njihove suze i njihova usamljenost. Pitala sam se kako im pomoći. Koja je moja uloga, moja motivacija. U meni su se lomila mnoga pitanja i želje: želja za akademskim uspjehom, želja da stanem iza onoga u što vjerujem, želja

da znanstvena disciplina kojom se bavim bude društveno prihvaćena i ima veću ulogu u zagovaranju i poticanju društvenih promjena. Ponajviše želim dati glas nemoćnima, osvjetliti nevidljive pojave, protumačiti jedva uhvatljiva značenja. Povezana sam s 'terenom', žene koje susrećem, poput Marije, ponekad su podijelile sa mnom nešto duboko intimno, bolno i sakriveno, prema njima osjećam zahvalnost i obavezu. Neke žene su na početku negodovale ili s nepovjerenjem promišljale „zaslužujem“ li njihovu pažnju i vrijeme. Izgovorena rečenica jedne od njih duboko mi se urezala u sjećanje: „vi ćete pomoći meni, a ja ću pomoći vama“ - možda ipak moć može biti dvosmjerna. Utješna mi je ta misao.

1. 3. Ciljevi istraživanja

Glavni cilj ove disertacije je na temelju prikupljenih arhivskih podataka i provedenog etnografskog istraživanja analizirati kontinuitete i promjene u praksi i iskustvu rada plaćenih radnica u kućanstvu na području Istre i Primorja. Pritom se istraživanje posebno usmjerava na analizu iskustva rada plaćenih radnica u kućanstvu i rada skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih osoba. Dodatno, istraživanje nastaje i kao kritika sustavne zanemarenosti ovog, široko rasprostranjenog, oblika neformalnog plaćenog rada i dalekosežnih posljedica takvog pristupa, za radnicu, starije osobe i društvo uopće posebice u kontekstu ubrzanog demografskog starenja populacije u Hrvatskoj. U tom pogledu, cilj istraživanja je doprinijeti i širenju spektra znanja o skrbi o starijima te specifičnim izazovima s kojima se susreću oboljeli od demencije, članovi njihove obitelji kao i radnice koji skrbe o njima. Suvremena kriza skrbi povlači sa sobom pitanje društvene organizacije skrbi i krize društvene reprodukcije ukazujući na nastale rupturu u sustavima održavanja života. Suvremeni razvoj ekonomije skrbi o našim kućanstvima, djeci i starijima, rezultat je novog oblika komodifikacije reproduktivnog rada i rada skrbi.

Navedeni glavni i specifični ciljevi istraživanja adresirati će se kroz sljedeća istraživačka pitanja: koji su oblici i značenja plaćenog rada u kućanstvu prisutni u Hrvatskoj, točnije Istri i Primorju? Koje su odrednice neformalnog lokalnog tržišta u odnosu na globalne ekonomije skrbi? Zašto je njegova formalizacija problematična? Koje su motivacije radnica u odabiru ovog oblika rada? Koji su emocionalni, afektivni i materijalni aspekti plaćenog rada skrbi? Na koji način neformalnost, materijalnost prostora i bolest demencije oblikuju iskustvo rada radnica? Što, kako i na koji način se vrednuje i razmjenjuje u plaćenom radu u kućanstvu i plaćenom radu skrbi u kućanstvu o starijih i nemoćnih? Koji su elementi kontinuiteta i

promjene ovog oblika rada prisutni na području Istre i Primorja kroz dugo devetnaesto i kratko dvadeseto stoljeće?

1. 4. Struktura i sadržaj rada

U ovom poglavlju, uz kratki uvod u tematiku rada, iznosim ciljeve rada i osobnu motivaciju za istraživanje. Drugo poglavlje posvećujem konceptualizaciji pojma i analizi opsega suvremenog plaćenog rada u kućanstvu u zemljama Europske unije i diljem Svijeta te migracijskim tokovima koje taj fenomen pokreće. Pritom, iznosim prikaz ključnih pristupa i smjerova u istraživanju nastalih krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog stoljeća. Teorije migracije i feministička teorija kritički sagledavaju različite oblike plaćenog rada u kućanstvu (rad dadilja, čistačica, njegovateljica i sl.) preispitujući njihovu ulogu u izgradnji i osnaživanju globalnih nejednakosti i očuvanju tradicionalnog patrijarhalnog sustava. Drugo poglavlje također donosi pregled pojedinih studija slučaja koje se analitički usmjeravaju na zemlje dolaska, migracije, i modalitete života i rada plaćenih radnica u kućanstvu u migracijskom kontekstu. Dodatno, brojna istraživanja ukazuju na ambivalentan odnos države i suvremenih ekonomija skrbi prema fenomenu, koji se odražava u primjeni restriktivne migracijske politike uz istovremenu ovisnost o dostupnosti jeftine (migrantske) radne snage. Uz to, zakonodavna nedorečenost, društvena i ekonomska nepriznatost te stigmatizacija ovog oblika rada i njegovih izvedenica, dovela je do njegove marginalizacije kao najvećeg sektora ilegalnog ili neformalnog zapošljavanja migrantica u Europskoj uniji (Gutiérrez Rodríguez 2007: 65).

Treće poglavlje detaljno analizira u istraživanju primijenjeni metodološki okvir. Odnosno, arhivsko istraživanje primarnih i sekundarnih izvora (analiza sadržaja), etnografsko istraživanje (polustrukturirani intervjui, etnografsko promatranje), fenomenološki pristup i metodologija istraživanja prostora u kućanstvu prema suvremenoj teoriji materijalne kulture, temeljne su kvalitativne metodološke postavke na kojima sam gradila istraživanje svakodnevnih praksi te iskustva rada plaćenih radnica u kućanstvu na području Istre i Primorja. Pritom, navedene metodološke pristupe koristila sam komplementarno s ciljem sveobuhvatnog razumijevanja fenomena. Povijesna i suvremena dinamična slika ekonomskog ženskog djelovanja uporište je u odabiru lokacija istraživanja, Istra i Primorje, obilježenih ženskom radnom cirkularnom migracijom od sredine XIX. stoljeća na ovamo uz svojevršno zatišje u socijalističkom razdoblju. Upravo je povijesna kontekstualizacija fenomena ukazala na snažnu i pokretnu žensku ekonomsku aktivnost koja je povezivala rubne dijelove Istre s važnim lukama

i centrima Trstom i Rijekom. Stoljeće kasnije, 1990. godine žene se iznova intenzivnije počinju kretati u smjeru obližnjih krajeva srednje i sjeverne Italije kao plaćene radnice u kućanstvu, posebice kao plaćene radnice skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih osoba. No specifičnost lokalnog neformalnog tržišta ovog oblika rada nalazi se u njegovom istovremenom lokalnom i transnacionalnom karakteru. Iz tog razloga, mnoge moje sugovornice iako su u trenutku istraživanja radile u Hrvatskoj, svjedoče ili o ranijem iskustvu rada u Italiji ili o mogućnosti kontinuirane izmjene lokacija, u Italiji ili Hrvatskoj, prema boljim uvjetima rada šireći prsten ekonomskog kretanja.

U četvrtom poglavlju iznosim rezultate analize prikupljenih podataka. U prvom potpoglavlju, analiziram prikupljeni arhivski materijal, članke i oglase objavljene u dnevnim lokalnim novinama, pisanim na talijanskom i hrvatskom jeziku te časopise sa šireg područja monarhije koji oslikavaju ulazak ženskog subjekta na tržište rada i donekle rastvaraju pogled prema značenju plaćenog rada u kućanstvu, odnosno kućne službe i položaju samih radnica i kućne služinčadi krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. Potom, radi kvalitetnije kontekstualizacije lokalnog neformalnog tržišta plaćenog rada u kućanstvu, kratko se osvrćem na problem nezaposlene i umirovljene populacije +65 godina starosti te na institucionalne i izvaninstitucionalne okvire skrbi o starijim i nemoćnim osobama. U drugom dijelu poglavlja analiziram motivacije radnica u odabiru lokalnog i transnacionalnog neformalnog plaćenog rada u kućanstvu, točnije plaćenog rada skrbi u kućanstvu starije i bolesne osobe i odnose između radnica koje rade u istom kućanstvu. Potom, analiziram izazove i vještine specifičnog rada skrbi o oboljelima od demencije u kojemu se radnice većinom oslanjaju na vlastita, drugdje stečena znanja i osobna iskustva. Dodatno, specifičnosti materijalnog, emocionalnog i afektivnog rada te iskustvo i prakse rada istražujem u četiri kućanstva u Rijeci i Puli. Ulazak u prostor kućanstva i mjesto rada pruža uvid u proces izgradnje značenja suvremenog plaćenog rada skrbi koje je neodvojivo i „sudara se“ s materijalnim prostorom u kojemu bolesna osoba boravi te praksama rada koje se grade kroz materijalnost prostora i skrb kućanstvu i predmetima koji su u njemu smješteni.

U raspravi u petom poglavlju tumačenje suvremenog plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi postavljam u širi kontekst transformacije rada i radništva u suvremenim postfordističkim ekonomijama. Ujedno ovaj oblik rada tumačim kao fenomen dugog trajanja prisutan kroz XIX., XX. i XXI. stoljeće, što dodatno ukazuje na često zanemareno i nepriznato ekonomsko djelovanje i pokretnost ženskog subjekta u Istri i Primorju. Suvremeni oblici komodifikacije reproduktivnog rada i rada u kućanstvu smještaju se u novu fazu kapitalističke proizvodnje koja koristi žene, odnosno povijesnu asimetriju rodnih odnosa, prenoseći ih u

proizvodnju koju feminizira. Potonje ne označava samo veliki udio participacije žena već ovisnost i supsumpciju stoljetnog ženskog iskustva na tržištu rada, ali i u domeni kućanstva, a koje sada postaju generalna paradigma rada, neovisna o rodu.

U šestom poglavlju donosim zaključke istraživanja s obzirom na dobivene spoznaje i postavljene ciljeve.

2. SUVREMENI PLAĆENI RAD U KUĆANSTVU – KONTEKSTUALIZACIJA FENOMENA I TEORIJSKI OKVIR

2. 1. Plaćeni rad u kućanstvu kao pokretač migracija i globalnih nejednakosti: izazovi formalizacije, priznavanja i vrednovanja

Pored mnogostrukih atributa suvremenih globalnih migracijskih tokova, poput kontinuiranog širenja destinacijskih horizonata, visokog stupnja obrazovanja migrantske populacije, ostvarivanja i održavanja čvrstih komunikacijskih kanala s matičnim zemljama u vidu transnacionalnih društvenih polja ili utopijske ideje o povratku (usp. Koser 2007, Levitt i Glick Schiller 2004, Povrzanović Frykman 2010, Sayad 2002), možda i najznačajniji atribut je njihova feminizacija. Potonje se očitava u vidu strelovitog povećanja udjela žena, a u okviru migracijskih teorija, žene više nisu nevidljive protagonistice migracijskih podviga (Campani 1995, Willis i Yeoh 2000). Kroz migraciju one djelomično ili u potpunosti uzdržavaju vlastite obitelji u matičnim sredinama što se slikovito i naziva "feminizacijom preživljavanja" (Sassen u Romero 2018: 1181). Taj fenomen pretočen u brojke znači kako se danas procjenjuje da u svijetu postoji oko 75. 6 milijuna plaćenih radnika/ca u kućanstvu, a na području Europskog kontinenta oko 9. 5 milijuna¹. Usporedbe radi i kao ilustrativni primjer strelovitog rasta ovog sektora, još 2013. godine Međunarodna organizacija rada (ILO) je u svom godišnjem izvještaju procijenila da je sveukupan broj plaćenih radnika/ca u kućanstvu diljem svijeta zasigurno doseže najmanje brojku oko 53 milijuna (2013). Od cjelokupnog broja radnika u kućanstvu više od 76 % su žene, od petnaest godina starosti na gore, a njih gotovo 80% je neformalno zaposleno, odnosno njihovi ugovori temelje se na verbalnom dogovoru bez adekvatne pravne zaštite i regulative. Slikovitije, na globalnoj razini svaka trinaesta žena radi kao plaćena radnica u kućanstvu (ili 7,5 % ženske populacije), odnosno na području Latinsko američkog kontinenta i na Karibima ta brojka raste na svaku četvrtu ženu (26,6 % ženske populacije) te na Bliskom istoku na svaku treću ženu (ili 32,8% ženske populacije) (Romero 2018: 1181). Upravo radi

¹ Podaci preuzeti u godišnjem oglasniku udruženja Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO) - *Statistical brief* br. 32 iz 2022. godine, <https://www.wiego.org/blog/domestic-workers-worldwide-5-key-facts>. Navedeni podaci korespondiraju onima koji se nalaze na službenim stranica Europske komisije <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&furtherNews=yes&langId=en&newsId=10037>

velike prevlasti žena u ovom obliku rada, što je također potvrdilo i moje istraživanje, u ovoj disertaciji ću o plaćenim radnicama u kućanstvu uvijek pisati u ženskom rodu.

Pristup navedenim podacima zahtijeva oprez i skepsu jer se procjenjuje kako je broj onih koje žive i rade u potpunoj nevidljivosti, skrivene od očiju lokalnih vlasti, udvostručen. Primjerice od 9. 5 milijuna plaćenih radnica u kućanstvu na radu u zemljama Europske unije, službene statistike navode kako ih je prijavljeno oko 6. 3 milijuna, dok 3. 2 milijuna radnica radi bez prijave boravka i dozvole za rad². Dodatno, 73% radnica zapošljava se temeljem neposrednog, ponajviše usmenog dogovora s članovima kućanstva, a njih samo 27% posao nalazi putem agencija ili organiziranog (među)državnog programa³. Takav oblik neformalnog pristupa pri zapošljavanju prati i podržava aktivacija neformalnih mreža (rodbinskih, prijateljskih i sl.) pri dolasku u zemlje migracije (Hondagneu-Sotelo 2006, Lončar 2013, van Hooren 2010). No, s vremenom uloga agencija za zapošljavanje, njihov broj i prisutnost na tržištima Europske unije također kontinuirano raste. Ilustrativno, u razdoblju od 2007. godine do 2011. godine Lutz i Palenga-Möllenbeck navode primjer Poljske i Njemačke u kojima je broj agencija za zapošljavanje radnica u kućanstvu porastao za gotovo 400%, odnosno s broja 25 na broj 115 (ibid., 2012: 33).

Ukoliko govorimo o migracijskim tokovima koje plaćeni rad u kućanstvu pokreće, oni mogu biti šireg i užeg opsega. Ta kretanja temelje se na formalnim politikama novačenja različitih zemalja (primjerice Saudijske Arabije ili brzo rastućih ekonomija poput Hong Konga i Singapura), povijesnim i dugotrajnim političko-ekonomskim vezama među pojedinim državama te time uvjetovanim posebnim migracijskim režimima (npr. Karipski otoci i Velika Britanija ili Peru i Španjolska) i na kraju, neformalnim i privatnim kanalima i poznanstvima (gdje dakako ulaze i migracije kraćeg doseg a iz ruralnih u urbane krajeve, na graničnim područjima i prema susjednim zemljama, potpomognute poznavanjem kulture i jezika). U tom pogledu, u protekla dva desetljeća brojne studije pružaju uvid u donekle utabane rute kretanja milijuna žena ukazujući na njihove specifičnosti ali i pojedine sličnosti u migracijskim obrascima. Primjerice, veliko migracijsko kretanje bilježimo iz smjera južne Azije (Indonezija, Sri Lanka, Tajland, Indija) prema zemljama Arapskog zaljeva (prvenstveno Saudijska Arabija i Kuvajt) ali i Europe (Italija, Španjolska, Grčka i Cipar) (usp. Momsen 1999, Ehrenreich i

² Podaci preuzeti sa službenih stranica Europske komisije;
<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1427&langId=en>;

<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&furtherNews=yes&langId=en&newsId=10037>;

³ Podaci preuzeti u godišnjem oglasniku WIEGO - Women in Informal Employment: Globalizing and organizing, *Statistical brief* br. 32 iz 2022. godine, <https://www.wiego.org/blog/domestic-workers-worldwide-5-key-facts>

Russell Hochschild 2002, Hondagneu-Sotelo 2006). Potom, iz Istočne Europe (Bugarska, Poljska, Ukrajina, Rumunjska, Albanija) i Afrike (ponajprije Maroko, Etiopija, Nigerija i Somalija) prema Zapadnoj Europi (Njemačka, Italija, Španjolska i Grčka) (Ehrenreich i Russell Hochschild 2002). Također, veliki migracijski trend nalazimo na američkom kontinentu posebice iz smjera Meksika prema Sjedinjenim Američkim Državama te iz Središnje Amerike prema Kanadi i SAD-u (Hondagneu-Sotelo 2001, Ehrenreich i Russell Hochschild 2002). Ipak, mnoge transnacionalne rute zadržavaju se unutar regionalne orbite poput kretanja žena iz Bolivije i Paragvaja prema susjednoj Argentini, iz Nikaragve i Salvadora prema Kostarici, iz Indonezije, Laosa i Kambodže u Maleziju, Burme u Tajland ili pak Ukrajine prema Poljskoj ili iz Poljske prema Njemačkoj (Romero 2018).

Nasuprot postulatu definiranja geografske lokacije kao sudbinske odrednice u migraciji, mnoge radnice ne odlučuju se na odlazak u najbliži ekonomski centar, već pri selekciji lokacije aktiviraju brojne strategije u odabiru, poput procjene stupnja saturacije tržišta, troška migracije i slično (Hondagneu-Sotelo 2006). Sagledano u globalu, ocrtani smjerovi kretanja oslikavaju tzv. krugove preživljavanja (engl. survival circuits) stanovnika nesigurnih kapitalističkih periferija (Sassen, 2002: 255). Oni sačinjavaju „novu klasu sluga“ koja se kreće prema globalnim gradovima kao središtima financijskih resursa suvremenog globalnog gospodarstva (ibid.). U tim centrima kapitalizma smještena su novčano bogata ali vremenski siromašna kućanstva (izraz „bogatim novcem, siromašnim vremenom“ opisuje klasu ljudi koji, unatoč financijskoj slobodi, pate od nedostatke slobodnog vremena) u kojima najčešće ženski članovi obitelji delegiraju dio rada skrbi drugim ženama, radnicama i migranticama (McDowell 2009: 5).

Studije o ženskom migrantskom plaćenom radu u kućanstvu, nastale krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog stoljeća, analitički se usmjeravaju na zemlje dolaska i modalitete života i rada u migracijskom kontekstu. To se, primjerice odnosi na analizu uvjeta rada i boravka Meksikanki u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je mjesto rada okarakterizirano kontradikcijama i sukobima između poslodavke i zaposlenice (Romero 1992, Hondagneu-Sotelo 2001), na analizu migracijskih politika u Singapuru koje pospješuju zapošljavanje žena iz susjednih zemalja pritom čineći položaj radnice još nesigurnijim (Huang i Yeoh 1996) te analizu dijalektike discipline i otpora filipinskih radnica na radu u Hong Kongu (Constable 1997). Ulaskom u novo tisućljeće, bilježimo porast sveobuhvatnijih istraživanja temeljenih na multilokalnom metodološkom pristupu koji obuhvaća analizu zemalja dolaska i odlaska (Henshall Momsen 1999, Ehrenreich i Russell Hochschild 2002, Salazar Parreñas 2001) i poziciju migrantske radnice u stratificiranim lokalnim tržištima rada u kontekstu globalne

nejednakosti i odnosa moći temeljenih na kolonijalnoj povijesti, rasnoj, vjerskoj, rodnoj i etničkoj različitosti (Henshall Momsen, 1999, Gutiérrez Rodríguez 2007). Ti radovi ukazuju na slojevitost fenomena plaćenog rada u kućanstvu koji uzajamno oblikuju migracijski, socijalni i rodni režimi te mnogobrojni društveno-ekonomski potisni i povlačni faktori. Taj po mnogočemu specifičan oblik komodifikacije (reproduktivnog) rada ne samo da se odigrava na globalnoj razini, već istovremeno ovisi o mehanizmima globalizacije i međunarodnih migracija (Hondagneu-Sotelo 2006, Salazar Parreñas 2001).

Naime, niska demografska stopa, nedostatak jasličkih i vrtićkih ustanova, kontinuirani rast postotka starije populacije, neadekvatni smještajni kapaciteti za osobe koje nisu u mogućnosti samostalno skrbiti o sebi te rastuća stopa zaposlenosti žena utječu na potražnju plaćenog rada u kućanstvu. Sveprisutna kržljivost javnog sektora socijalne skrbi, dovodi do njegovog oslanjanja na tradicionalne rodne režime u kojima žene osiguravaju skrb i dobrobit za sve članove kućanstva, a same obitelji nose glavninu tereta osiguravanja osnovne skrbi, brige i njege (Näre 2011: 397). Većina država razvijenih ekonomija kontinuirano potiče djelomičnu privatizaciju i monetizaciju socijalnog sektora u smjeru „prijenosa usluga skrbi na slobodno tržište“ pritom negirajući definiciju skrbi, zdravlja, obrazovanja i kvalitete života kao građanskih prava i kolektivne društvene odgovornosti, u korist njihovog poimanja u domeni privatnih dobara i „problema pojedinaca i njihovih kupovnih moći“ (Chiaretti 2007: 61). Na problematiku takvog pristupa upozorava i Majda Hrženjak tumačeći kako postupno rastu kritike i zahtjevi koji se pozivaju na temeljna načela i postavke pravičnog, uređenog i civilnog društva koje počiva na obavezi pružanja i primanja skrbi kao temeljnog ljudskog prava, te na priznavanje prava na pružanje skrbi kao aspekt građanstva s jednakim pravima poput onih koja nastaju iz radnog odnosa (2011: 9).

No u većini zemalja ustraje ambivalentan odnos države prema fenomenu migrantskog neformalnog plaćenog rada u kućanstvu, nazvanim i nevidljiva socijalna skrb engl. *invisible welfare* (Zilli 2018), reflektiran u primjeni restriktivne migracijske politike uz istovremenu ovisnost o dostupnosti jeftine (migrantske) radne snage. Nastavno, takva politika dovodi do svojevrsnog suučesništva u zanemarivanju i grubom kršenju radnih i ljudskih prava mnogih radnica migrantica. Tako, nalazimo kontinuirani rast kvota zaposlenja u zemljama EU poput Njemačke, Francuske i Austrije (Lutz i Palenga-Möllenbeck 2012) kao i aktivaciju procesa amnestije za neprijavljene radnice u kućanstvu (primjerice u Italiji uslijed zakonodavnih promjena popularno nazvanih Bossi-Fini, s ciljem legalizacije migrantskog statusa kao i formalizacije radnog odnosa) (Näre 2009, van Hooren 2010.). Time radnica postaje ovisna o svom poslodavcu jer ugovor o radu postaje preduvjet i garancija dozvole boravka.

Encarnación Gutiérrez Rodríguez plaćeni rad u kućanstvu naziva skrivenom stranom nove ekonomije jer mu je često uskraćena ekonomska dimenzija, slabo je ili nikako formaliziran te se radnice gleda prvenstveno kroz prizmu migrantica, a ne radnica zaposlenih temeljem ugovora, koje time stupaju u ravnopravni poslovni odnos s ostalim radnicima iz primateljskih sredina (2007: 60). Ta nepriznatost ovog oblika rada dodatno je problematična jer su plaćeni rad u kućanstvu i rad skrbi najveći sektor ilegalnog ili neformalnog zapošljavanja migrantica u Europskoj uniji (Gutiérrez Rodríguez 2007: 65). Autorica se poziva na komparativnu studiju provedenu u Austriji, Španjolskoj, Njemačkoj i Velikoj Britaniji u kojoj se kritički pristupa korelaciji između transnacionalnih migracija i tržišta rada, koju oblikuju politike izdavanja dozvola ulaska i boravka i s njima povezanim godišnjim kvotama. Takva praksa stavlja u izrazito nepovoljan položaj radnice kojima se nameće ovisnost o svom poslodavcu (Näre 2011: 397) i njegovoj „dobroj“ volji da i u buduće jamči za radnicu u postupku produženja njezine dozvole boravka kojoj je ujedno i temelj prethodno sklopljen ugovor o radu. Sličan je slučaj i za neke druge oblike rada poput primjerice sezonskog rada u poljoprivredi, kod berača voća i povrća. U konačnici, Gutiérrez Rodríguez kritički upozorava da plaćeni rad u kućanstvu isključivo definiran kroz migracijsku politiku, a ne kroz radno pravo (2007: 60 - 65). Najekstremniji primjeri takve politike ovisnosti radnika o poslodavcu nalazimo u Kuvajtu, Saudijskoj Arabiji, Ujedinjenim Arapskim emiratima i Bahreinu u kojima vlada tzv. *kafala sponzorirani sustav* temeljem kojeg su plaćene radnice u kućanstvu izričito isključene iz ugovora o radu te im je potpuno uskraćen pristup pravnim sredstvima u traženju pravde i osiguranju zaštite na radu (Romero 2018: 1183). U tom sustavu, radnici je uskraćena mogućnost promjene radnog mjesta i otkazivanja radnog odnosa bez dozvole poslodavca. Poznato je da i same agencije za zapošljavanje snose veliku odgovornost prilikom posredovanja. One naime često ne osiguravaju temeljne uvjete za rad, ne pružaju zaštitu radnici te ih često i financijski terete s dodatnim novčanim kaznama u cilju zastrašivanja i obeshrabrivanja napuštanja nepovoljnog radnog mjesta. Pri tome je uloga siromašnih zemalja u zaštiti svojih građanki na radu u inozemstvu nažalost minimalna, njihove ovlasti ponajprije se odnose na upute i preporuke za građane te zabrane korištenja i djelovanja pojedinih agencija za zapošljavanje i poslodavaca (Human Rights Watch u Romero 2018: 1184). Brojčana i statistička nevidljivost plaćenog rada u kućanstvu ima kao posljedicu i neke nepotpune preporuke i parcijalne analize u pojedinim dokumentima proizašlim iz pisanih elaborata Međunarodne organizacije rada ili skraćeno ILO (International Labor Organisation). Ipak, na međunarodnoj razini ILO ostaje jedna od rijetkih institucija koja promiče istraživanja i kampanje te se zalaže za formalizaciju i priznavanje plaćenog ženskog rada u kućanstvu kao ključno političko pitanje (Boris 2018: 271).

Uslijed izostanka zakonodavnog okvira kao temeljnog dokumenta koji definira odnose radnice i poslodavca, pruža obostranu zaštitu te osigurava radnici status suverenog subjekta samostalnog u odnosu na poslodavca (Näre 2011: 398), u protekla dva desetljeća lokalna, regionalna i međunarodna udruženja plaćenih radnika u kućanstvu, poput IDWN⁴ i WIEGO⁵, pokreću kampanju formalnog priznavanja i standardizacije ovog oblika rada. Udruženim naporima Međunarodne organizacije rada (ILO) i lokalnih sindikata, predstavnice radnica iz gotovo devedeset zemlja provode kampanju za izradu međunarodnog dokumenta Konvencije br. 189 o dostojnom radu za radnike u kućanstvu (skraćeno C189)⁶ koja je izglasana u lipnju 2011. godine u Ženevi. Uz druge odredbe, dokument navodi specifične izazove koji određuju plaćeni rad u kućanstvu te ga opisuju kao „rad kao svaki drugi, rad kao nijedan drugi“ (engl. work like any other, work like no other) odnosno ukazuju na njegovu specifičnost i povijesnu nepriznatost, izmiješanost komodificiranih i nekomodificiranih oblika rada te posebnost poradi lokacije rada odnosno privatni prostor poslodavca (Albin i Mantouvalou 2012: 12). Kroz navedeni opis želi se istovremeno naglasiti težina i specifičnost ovog oblika rada te također kako je u pitanju razmjena, a ne usluga, temeljena na ekonomskoj aktivnosti u kojoj radnica radi za novac, a ne jer je prirodno sklona ovom obliku rada. Konvencija jasno definira ovaj oblik rada kao „rad za i u prostoru kućanstva“ (Članak 1. – C189)⁷ te predviđa zaštitu prava udruživanja radnica i pregovaranja o boljim uvjetima rada, standardizaciju radnih uvjeta, plaća i beneficija prema uvjetima koje zemlje primateljice pružaju svojim građanima-radnicima uz jasno definirano radno vrijeme, tjedni i dnevni odmor, slobodu kretanja, plaćeni dopust i slično. Konvencija, koja se izričito ne bavi pitanjem radnica migrantica i njihovog statusa, nastaje prvenstveno kao odgovor na proizvoljne uvjete rada koji uvelike ovise o želji i volji poslodavca te pravnoj nezaštićenosti radnice (Romero 1992). Ta proizvoljnost uvjeta omogućena je i time što se mjesto rada nalazi iza zatvorenih vrata u „svetosti privatnog i intimnog prostora kućanstva (ibid., 2018: 1186.) što otežava kontrolu i zaštitu radnice. Čak i u slučajevima gdje postoji mogućnost pokretanja kaznenog progona provedba zakona je problematična jer su trgovina

⁴ Međunarodna mreža radnika u kućanstvu (IDWN) osnovale su 2013. godine predstavnice iz 40 zemalja. Mreža je posebice usredotočena na probleme migrantskih radnica, pravo dozvole boravka i jednaka prava svih radnika i radnica u kućanstvu na međunarodnoj razini (<https://idwfed.org/>)

⁵ Globalna organizacija žena u neformalnom radu (WIEGO) osnovana je 1997. godine, rezultat je udruživanja aktivista i istraživača s ciljem osnaživanja siromašne ženske populacije zaposlene diljem svijeta u urbanom neformalnom sektoru poput radnica u kućanstvu, radnica koje rade kod kuće (uključujući radnice u proizvodnji odjeće), uličnih prodavačica i skupljačica otpada (<https://www.wiego.org/>)

⁶ <https://op.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/cf66f663-37aa-4a71-b86b-bb3fb6427712/language-hr>

⁷ Integralni dokument konvencije je dostupan na službenim stranicama Međunarodnog udruženja rada https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:25_51460:NO

ljudima i grubo kršenje njihovih prava ponekad teško dokazivi, posebice ukoliko nedostaju svjedoci a sama radnica, radi straha od reperkusije, povlači svoj iskaz te ne surađuje sa vlastima. Nažalost, u proteklih dvanaest godina samo devet članica Europske unije, i sveukupno 36 zemalja diljem svijeta, ratificiralo je Konvenciju C189 kao temeljni okvir za izgradnju pojedinačnih nacionalnih zakonodavnih dokumenata. Posebno zabrinjavajuća je činjenica da na popisu nedostaju još uvijek tzv. veliki igrači, odnosno zemlje s izrazito velikom stopom (ne)formalno zaposlenih radnica u kućanstvu, poput Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Japana, Kine i Zaljevskih zemalja itd. Spomenuti ću još i kako Republika Hrvatska također nije potpisala, priznala i primijenila navedenu Konvenciju. Posljednja zemlja koja je relativno nedavno ratificirala ovaj dokument, u veljači 2023. godine, je Španjolska⁸.

Nedostatak sustavne zaštite plaćenog rada u kućanstvu u većini zemalja, jasno ukazuje na nedostatak političke volje te usudila bih se reći interesno pogodovanje državnih politika neformalnosti i nedefiniranosti ovog oblika rada. Također, budući da se sami uvjeti rada i njegova ekonomska vrijednost oblikuju na tržištu rada temeljem zakonitosti ponude i potražnje putem privatnih i neformalnih kanala, nedostatak zakonodavnog okvira poslodavcima omogućuje gotovo potpunu slobodu u odlučivanju i definiranju uvjeta rada. Na taj način oni postaju kontrolne točke vlastitog autoriteta i proizvoljnosti. Prepuštene same sebi, radnice se same moraju izboriti za svoja prava, a često opisuju upravo stav i karakter poslodavca kao mjeru uvjeta rada (Salazar Parreñas 2001: 164).

Zagovaračke prakse i pokreti za zaštitu prava radnica probijali su se kroz mnogobrojne prepreke. Tako legendarna aktivistica svjetskoga glasa Myrtle Witbooi, nekadašnja predsjednica IDWF-a, primjerice navodi prvobitno uskraćivanje podrške od strane sindikata i ostalih građanskih pokreta čije je muško vodstvo iskazivalo nepovjerljivost prema ženskom aktivizmu (Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat 2021: 99). Sindikalni vođe, društvo općenito, kao i feministički pokret, u ranijim fazama nisu prepoznali i priznali političko djelovanje žena nižih slojeva, radničke klase, crkinja te migrantica i manjina (ibid.). Ipak, uz neumoran rad organizacija poput IDWN i WIEGO od sredine 2000-ih nadalje, bilježimo rast zagovaračkih praksi i aktivnosti međunarodnih i nacionalnih pokreta za prava radnica u kućanstvu kroz rad sindikata, udruga, mreža i zadruga (Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat 2021: 98).

⁸ https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11300:0::NO::P11300_INSTRUMENT_ID:2551460

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, ukoliko se promišlja o dugotrajnoj održivosti ekonomije plaćenog rada u kućanstvu, onda osiguravanje pristupa pravdi i pravnim lijekovima te njihova djelotvorna provedba u slučaju iskorištavanja i zlostavljanja moraju postati pravilo, a ne iznimka. S druge strane, održiva ekonomija plaćenog rada u kućanstvu nužno bi morala zagovarati rješavanje rasnih, klasnih i vjerskih predrasuda i diskriminacije radnica (migrantica). U međuvremenu, još uvijek nedopustivo veliki broj radnica u kućanstvu (njih 36%)⁹ i dalje je potpuno isključen iz svih zakona i propisa o radu posebice u Aziji, na Pacifiku i u arapskim državama. U onim pak državama u kojima su radnice u kućanstvu obuhvaćene zakonom o radu te socijalnom zaštitom, njihova provedba je upitna. Prema godišnjem izvještaju ILO iz 2016. godine, samo jedna petina radnica u kućanstvu (18,8 %) i u praksi uživa sva pripadajuća radnička prava i socijalnu zaštitu (2016, 2016a). Za mnoge, proglašenje svjetske pandemije i financijska kriza izazvana ratom u Ukrajini, u državama Europske unije kao i izvan Europe, dodatno su otežali uvjete rada (nemogućnost posjete matičnoj zemlji, strogu izolacija ukoliko se radi o plaćenju skrbi u kućanstvu starije i nemoćne osobe radi njihove zaštite), ali i smanjili trenutnu potražnju dovodeći i do pada cijene rada.

2. 2. Plaćeni rad u kućanstvu kao heterogena kategorija: fizički, emocionalni, afektivni i intimni rad

Kroz desetljeća je feministička teorija ukazivala na neplaćeni rad u kućanstvu kao opširnu kategoriju nevidljivog i nepriznatog rada koja obuhvaća aktivnosti upravljanja i poduzimanja procesa bitnih za reprodukciju i održavanje ljudskog života, osiguravanje fizičkih, fizioloških, emocionalnih i mentalnih potreba pojedinaca te u krajnjoj instanci podrška u nesmetanom nastavku produktivnog rada pojedinaca (Romero 1992, Anderson 1999, Šikić-Mićanović 2001). Taj, za društvo neprocjenjiv ali često nepriznat društveno, socijalno i kulturno reproduktivan rad, oduvijek počiva na ženskim leđima kao odraz i proizvod rodni i generacijskih odnosa (ibid.). U trenutku njegove komodifikacije i monetizacije dodatno se devalorizira te postaje nišom slabo plaćenog i društveno obezvrijeđenog ženskog migrantskog rada. Premda se opis i definicija komodificiranog oblika rada u kućanstvu naoko čini razumljivom sama po sebi, ovaj oblik rada obuhvaća široku lepezu aktivnosti i premreženih

⁹ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&furtherNews=yes&langId=en&newsId=10037>

praksi (Näre 2009: 7). Jednom ukalupljen u suvremenu ekonomiju skrbi ovaj rad poprima različite oblike poput rada dadilja, njegovateljica starijih i nemoćnih osoba, au-pair dadilja, čistačica i domaćica u kućanstvu, guvernanti, vozača i vrtlara čija je temeljna zajednička odlika lokacija rada, točnije privatni prostor kućanstva te poslodavac koji je fizička osoba i vlasnik kućanstva. Naime, komodificirani oblik plaćenog rada u kućanstvu podrazumijeva njegovu razgranatost na fizičku i praktičnu skrb o kućanstvu kao i o pojedinim članovima kućanstva poput djece ili starijih i nemoćnih osoba. U formalnom ili neformalnom obliku, plaćeni rad u kućanstvu proteže se u rasponu od *part-time* satnice do osmosatnog ili 24-satnog rada, rada za jednog ili istovremeno više poslodavaca te tzv. live-in aranžmana u kojima radnica ujedno i živi u prostoru kućanstva u kojemu je zaposlena, što je najčešće slučaj kod migrantskog plaćenog rada u kućanstvu odnosno plaćenog rada skrbi u kućanstvu. Spomenut ću samo i recentne napore u feminističkoj teoriji da se i surogat majčinstvo, kao poseban oblik plaćenog rada skrbi, obuhvati unutar šire kategorije plaćenog rada u kućanstvu (Pande u Grover, Chamber, Jeffery 2018.). Ipak radi se o još uvijek svježoj raspravi koja je za potrebe ovog istraživanja svjesno izostavljena.

Razvoj konsenzusa oko (operativne) definicije plaćenog rada u kućanstvu, dakako, reflektira teorijske pristupe koji ujedno ukazuju i na razvoj i smjer promišljanja o fenomenu. Kako navodi Helma Lutz početna (opisna) definicija plaćenog rada u kućanstvu kao:

„...uslužne radnje smještene u prostoru kućanstva koje se dijele na aktivnosti usmjerene na predmete i stvari (poput čišćenja, pranja i kuhanja) i aktivnosti usmjerene na ljude (njega starijih i nemoćnih, čuvanje djeteta i sl.“ (ibid., 2011: 7),

zanemaruje isprepletenost i međusobno uvjetovanje ovih dviju kategorija aktivnosti, sugerirajući njihovu jasnu demarkaciju. Kreimer, slijedeći Folber i Nelson, smatra kako plaćenu skrb djece i starijih promišljamo u dvostrukom smislu (2011). Prvo, skrb kao aktivnost (pranje, mijenjanje pelena i sl.), čime se daje naglasak na njezinu instrumentalnost, a drugo, skrb kao motivaciju, težnju odnosno ideal, čime naglašavamo njezine verbalne i neverbalne komunikacijske karakteristike (ibid., 2011: 135). Sažetiji, ali ujedno sveobuhvatniji opis nudi engleska kratica 3C, kojom se plaćeni rad u kućanstvu definira kao skrb (engl. *caring*), čišćenje (engl. *cleaning*) i kuhanje (engl. *cooking*) (Anderson u Lutz 2008: 19). Lena Näre ujedno naglašava kako se radi o raznolikom i nedefiniranom obliku rada koji se sastoji od dnevnih rutina ponekad teško smjesticivih u samo jednu kategoriju (Näre 2009: 7). To znači da umjesto niza zadataka, plaćeni rad u kućanstvu sagledavamo kao niz procesa, zadataka i aktivnosti koji

su neraskidivo povezani i često istovremeno izvedeni (Anderson 2001: 26). Primjerice, čišćenje je proces koji objedinjuje nekoliko aktivnosti ili slijed aktivnosti koje možemo razdijeliti na „...uspostavljanje određenog sistema reda (urediti), nanovo osiguravanje ranije uspostavljenog reda (pospremiti) te čišćenje pojedinačnih predmeta (očistiti)“ (Lutz 2011: 53). Stoga, urediti, pospremiti i očistiti dio su cjeline. Poslovi *part-time* čišćenja, zahtjevan su oblik plaćenog rada u kućanstvu i u organizacijskom smislu, tražeći od radnice upoznavanje s prostorom te stvaranje svojevrsnih mentalnih rasporeda i redosljeda u pristupanju svakom pojedinom prostoru/mjestu rada (ibid.) te kontinuirano susretanje s tuđim privatnim i intimnim prostorom i njegovim skrovitostima.

Manji broj istraživanja izričito upozorava na pristup u analizi plaćenom radu u kućanstvu kao homogenoj kategoriji (Akalin 2007, Degiuli 2007) čime se zanemaruje temeljna razlika između plaćenog rada čišćenja i održavanja kućanstva te plaćenog rada u kućanstvu kao plaćenog rada skrbi, što ponajprije podrazumijeva njegu starijih i nemoćnih osoba ali i rad dadilja odnosno skrbi o djeci (de la Luz Ibarra 2010: 119). Dakako, u praksi ove dvije kategorije često su premrežene jer su njega osobe i njega prostora, održavanje higijene ili primjerice osiguravanje prehrane i rad u kuhinji, neraskidivi (Degiuli, 2007, Näre 2009). Nerijetko, sam poslodavac prešutno istovremeno zahtijeva od radnice više vrsta plaćenog rada u kućanstvu, tražeći na primjer skrb o djetetu i održavanje kućanstva (Akalin 2007), no ponekad doista sama priroda posla to nameće. Na primjer, u istraživanju talijanskih *live-in* plaćenih radnica skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih (odnosno onih koje istovremeno žive i rade u kućanstvu svojih poslodavaca), Degiuli nalazi kako uvjeti rada jako variraju u odnosu na zdravstveno stanje osobe o kojoj se skrbi i njezinu manju ili veću samostalnost u svakodnevnim aktivnostima (2007: 204). Stoga, u pristupu i kritičkoj analizi autorica poziva na nužnost sagledavanja raznovrsnosti zahtjeva i potreba koje svaka aktivnost unutar kategorije plaćenog rada u kućanstvu obuhvaća. Ti zahtjevi i potrebe podijeljeni su na dnevne zadatke i količinu vremena potrebnu za njihovo ispunjavanje, vještine ali i afektivni i emocionalni rad, što posljedično utječe na težinu i zahtjevnost ovog oblika rada (ibid., 2007: 195). Spomenuta raznovrsnost reflektira se i na porast i raznovrsnost potreba, kompleksnost uzajamnih odnosa i odgovornosti te potencijalne konflikte između poslodavaca i radnice.

Često radnice teško podnose repetitivnu prirodu plaćenog rada u kućanstvu, koji opisuju kao monoton, nevidljiv (Lutz 2011: 90) i „bolno dosadan“, u kojemu su njihove višestruke vještine nepriznate, svedene na minimum ili u potpunosti anulirane (Salazar Parreñas 2001: 162). Naime, nerijetko se plaćeni rad u kućanstvu odlikuje kontradiktornom klasnom mobilnosti zbog silaznog društvenog statusa koji obilježava radnicu migranticu zbog razlike

između njezinog akademskog stupnja obrazovanja ili stručnosti i njezinog posla/radnog mjesta u migrantskom kontekstu. Dodatno, gubitak autonomije i autoriteta na radnom mjestu najteže pada radnicama koje često svjedoče i o gubitku kontrole nad rasporedom i organizacijom samog rada, što, kako i kada će odraditi, te nad kontinuiranim povećanjem obujma posla koji im poslodavac nameće (ibid., 2001: 164).

Suvremeni plaćeni rad u kućanstvu kao i neformalna plaćena skrb starijih i nemoćnih osoba sastavni su dio uslužne ekonomske aktivnosti oblikovane, kao što sam ukazala u prethodnom dijelu poglavlja, labavom zakonskom regulativom. Time se sama usluga odnosno njezina ekonomska vrijednost (dodatno) omalovažava (Kreimer 2011: 130). Takvo zakonsko nepriznavanje, vidjet ćemo, zrcali društvenu i kulturnu obezvrijeđenost te proizvodi onu ekonomsku.

Svi oblici plaćenog rada u kućanstvu zahtijevaju od radnice da je njezino tijelo sredstvo rada. Stoga, plaćeni rad u kućanstvu je uvijek, manje ili više, fizički zahtjevan oblik rada. Taj rad tijelom zahtijeva snažno, zdravo tijelo, prikladno za napore koji, u slučaju njegovanja i skrbi o starijoj i bolesnoj osobi, podrazumijevaju minucioznu disciplinu u vidu dnevnih rituala, satnica, rasporeda i hodograma skrbi i njege. Kod plaćenog rada skrbi tijelo radnice mora uvijek biti dostupno i na usluzi, spremno pružiti fizičku i emocionalnu podršku (Grilli 2013b: 160). To tijelo je kapital radnice (Wacquant 2002) kojeg ona stavlja u pogon uz vlastito znanje, vještine i osobnost. Plaćeni rad skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih odlikuje se tjelesnošću jer se aktivira kroz tijelo radnice koja skrbi o tijelu starije osobe odnosno održava higijenu tog tijela, namiruje njegove potrebe poput hranjenja, presvlačenja, njegovanja i drugih aktivnosti temeljenih na dodiru. Također, prema Russell Hochschild suvremeni plaćeni rad u kućanstvu je duboko premrežen elementima emocionalnog rada (engl. *emotional work*) koji zahtijeva od radnice konstantnu kontrolu, nadzor i susprezanje vlastitih osjećaja i emocija (2002). Taj oblik rada autorica definira kao svjesni pokušaj kvalitativne i kvantitativne promjene emocionalnog ili osjećajnog stanja onog drugog (ibid., 2002: 22). U tom smislu emocije se koriste kao oblik razmjene prilikom kojeg radnica je suzdržana od iskazivanja vlastitih emocija što Grilli naziva psiho - fizičko - emocionalnu disciplinu iskazanu kroz rad (2013: 155). Nadalje, odnosi poslodavaca i radnica strukturirani su i kroz intimu i afekt. Prema Gutiérrez Rodríguez pitanje prijenosa afekata kod plaćenog rada u kućanstvu zauzima središnju ulogu u analizi radnog odnosa poslodavca i zaposlenice. Ti odnosi su, nerijetko, u migracijskom kontekstu obilježeni i nedostatkom komunikacije, uslijed jezičnog nerazumijevanja, ali intenzivnom razmjenom osjetilnih doživljaja (2007). Ta razmjena suprotstavljenih osjetilnih doživljaja i iskustava temelj je onog što autorica u analizi ovog oblika rada naziva intenzivnim susretima dvije grupa žena

(poslodavki i radnica) (ibid.). Pritom, usprkos profesionalnom odmaku radnica, njihovi se subjektivni i afektivni kapaciteti i kompetencije, smješteni „između diskurzivne materijalnosti i granica jezičnog izraza, u kojem se afekt artikulira kao trag“ (ibid.) odnosno ono što se ne govori već osjeća, prilikom razmjene potražuju i troše. Nadasve, plaćeni rad u kućanstvu i plaćeni rad skrbi u kućanstvu prožet je afektivnim radom:

„ ... svakim potezom krpe za prašinu, kuhanim obrokom, punjenjem perilice rublja, pospremljenim krevetom i pokupljenim djetetom iz vrtića: ulaže se i proizvodi ogroman intenzitet života.“ (2010: 60).

Time afektivnost ovog oblika rada ogledava se u procesu (p)održavanja života i proizvodnje intenzivne životne energije (bios) koja se konzumira u kućanstvu poslodavca (ibid.). To je ono što ostaje neizgovoreno ali se osjeća, time gradeći kroz afekte ne-diskurzivne odnose dviju strana, poslodavca i radnice.

Bliskost, bilo u vidu tjelesne bliskosti ili kao ulazak u nečiji intiman prostor (kućanstva), donosi sa sobom određeni stupanj upoznavanja, saznanje o osobnim, intimnim i privatnim informacijama onog drugog. Stoga, Boris i Salazar Parreñas pristupaju plaćenom radu u kućanstvu kao obliku intimnog rada (engl. *intimate labor*), nastalog uslijed komodifikacije intimnog života i kolonizacije privatnih sfera života od strane suvremenog globalnog kapitalizma (2010). Intimni rad autorice tumače kao rezultat premreženosti tržišne ekonomije i privatnog života, što u konačnici dovodi do ekspanzije uslužnog sektora i s time povezanu proliferaciju novih oblika rada (ibid.). Autorice uvode intimni rad kao analitičku kategoriju u analizi do sada odvojenih oblika rada poput rada medicinskih sestara, dadilja, kućnih pomoćnica, čistačica, pedikerki, prostitutki, hostesa i slično. Njima je zajednička slaba ekonomska i tržišna vrijednost te promicanje fizičkih, intelektualnih, afektivnih i drugih emocionalnih potreba stranaca, prijatelja, obitelji, starijih osoba ili osoba s invaliditetom. Međutim, u odnosu na emocionalni rad, intimni rad ne iziskuje nužno i kontrolu vlastitih emocija ili manipulaciju tuđih (ibid., 2010: 2). Osnovna značajka intimnog rada je izgradnja društvenih odnosa između poslodavca i zaposlenika, stranke i pružatelja usluge, koja se temelji na aktivaciji i održavanju pozornosti (engl. *attentiveness*) kao ključnog elementa u njegovom razumijevanju (2010: 4). No, ta pozornost nije nužno temeljena i na fizičkoj prisutnosti dviju strana, odnosno interakciji u „četiri oka“ kao što Kalindi Vora razlaže u analizi rada djelatnika u pozivnim centrima u Indiji (2010: 33), već na izgradnji odnosa neovisno o fizičkoj blizini i/ili razdvojenosti. Ipak, plaćeni rad u kućanstvu i rad skrbi je radno intenzivan oblik socijalne

(re)produkcije koji se temelji na dostupnosti jeftine radne snage na licu mjesta odnosno u prostoru kućanstva (Yeats i Sassen u Näre 2009: 4). Dakle, naglasak je na izgradnji odnosa, uz nužnu fizičku prisutnost radnice, a kod plaćenog rada skrbi starijih i nemoćnih i interakcija između radnice i poslodavca važan je aspekt tog duboko emocionalnog i afektivnog oblika rada koji traži i visoko personaliziranu uslugu (Anderson 2001). Ti odnosi glavna su odrednica plaćenog rada u kućanstvu kao relacijskog rada te pretvaraju radni odnos u ljudski odnos temeljen, prema Grilli, na prinudnoj intimi (2013b: 154), odnosno ranije spomenutim intenzivnim susretima (Gutiérrez Rodríguez 2007).

2. 3. Višestruki aspekti plaćenog rada u kućanstvu: od prostorne segregacije i maternalističkih praksi rada do dubokog savezništva

Lokacija, mjesto rada, privatni i intimni prostor poslodavca, vrsta aktivnosti koje se provode (čuvanje, presvlačenje, pranje, njegovanje djeteta ili starije osobe, čišćenje, kuhanje, pospremanje i održavanje kućanstva) te oblici zaposlenja, ovisno o *live-in* ili *live-out* aranžmanu rada, zbirno proizvode kompleksan, kontradiktoran i slojevit odnos između radnice i poslodavca, koji se proteže u širokom rasponu od maternalističkih praksi do visoko personaliziranih osobnih odnosa. Gutiérrez Rodríguez kompleksnost tog odnosa nalazi u „paradoksu istovremenog profesionalnog odmaka i neposredne intime“ (2007: 72). Uključeni akteri, naime, nalaze se u atipičnoj situaciji koju Wasser naziva, nadovezujući se na pojam transkulturacije kubanskog antropologa Fernanda Ortiza, prinudnim susretom (engl. *compulsive encounter*, 2019: 4). U tom poligonu neugodnih i prisilnih su-prisutnosti (Búriková 2006), kontaktnih zona intimnih (Gutiérrez Rodríguez 2007) i afektivnih susreta (Gutiérrez Rodríguez 2010: 9) susreću se osobe koje inače žive u društveno (ekonomski, socijalno i kulturno) odvojenim skupinama koje se inače ne preklapaju, a sada su primorane dijeliti životni prostor. Pritom, uz ranije spomenutu prisutnost nepoznavanja jezika onog drugog, kako tumači Gutiérrez Rodríguez, prijenos afekta postaje informacija u neverbalnoj komunikaciji, nužnoj u sporazumijevanju, koju je teško pojmiti ili u potpunosti obuhvatiti kroz analizu naracija, diskursa te svakodnevnih praksi rada (2007, 2010).

Plaćeni rad u kućanstvu zrcali kompleksnost tih dinamika na koje većina literature upozorava ocrtavajući bliske, osobne odnose između zaposlenice i poslodavca (najčešće žena) kao ključne mehanizme ugnjetavanja i kontrole. Naime, prethodno spomenuti relacijski rad,

kao napor u izgradnji i održavanju odnosa poslodavca i radnice, često se proteže i na druge članove obitelji poslodavca koji također očekuju pažnju, brigu, njegu i skrb radnice, čime:

„... posebna priroda ovog radnog odnosa čini posebno nejednakom razmjenu, jer djelomično uvodi elemente inspirirane načelom reciprociteta, u smislu moralne odgovornosti koju radnice osjećaju prema osobama o kojima skrbe“ (Chiaretti 2007: 8).

Pritom se od radnice očekuje da odnosi koje gradi donekle oponašaju one obiteljske i rodbinske temeljene na moralnoj ekonomiji i ekonomiji dara, vođene logikom i idejom što je dobro a što je loše te što je društveno poželjno, a ne što je ekonomski isplativo za radnicu (Näre 2009: 11). No taj relacijski rad sa sobom povlači i intrinzične paradokse i kontradiktornosti jer dovodi do nejednakih očekivanja i odgovornosti. Odnosno, u kontekstu neformalnog plaćenog rada u kućanstvu fingiraju se i nameću oblici fiktivnog srodstva temeljenog na ljubavi i altruizmu „... kako bi radnica obavljala posao ne samo zato što je dužna to učiniti, već zato što ona to i želi učiniti“ (Akalin 2007: 220). Putem tih praksi nametanja fiktivnog srodstva kroz, primjerice, imenovanje radnice kao člana obitelji (kćer, unuka, naša i sl.), darivanja i građenja bliskosti, dijeljenjem osobnih i intimnih priča, poslodavac nameće obveze uzajamnosti (quid pro quo), otvara put i nekim drugim zahtjevima i prohtjevima koji se traže pod krinkom usluge ili molbe (Näre 2009: 12). Na taj način radnici se nameće razumijevanje zbog nemogućnosti realizacije povišice, slobodnih dana, dnevnog odmora, smanjenja obujma zadataka i slično. Time se iznova brišu granice između plaćenog rada i neplaćenih usluga, što posljedično jača nejednakost i hijerarhiju. U konačnici poslodavac od radnice očekuje da svoj posao radi ne samo zbog novaca već i iz zahvalnosti i privrženosti (Näre 2011: 405). Takve prakse temelje se na lažnom reciprocitetu jer poslodavci i njihova obitelj nisu sa svoje strane spremni pružiti radnici (bar ne u istoj mjeri) ono što od nje očekuju, iako je nazivaju “dijelom obitelji”.

Prema Hondagneu-Sotelo, maternalistički odnosi okarakterizirani su jednosmjernim kretanjem od poslodavca prema zaposlenici, dok visoko personalizirani odnosi podrazumijevaju uzajamnost i dvosmjernost u odnosu (2001, 2006). Mnoga istraživanja plaćenog rada u kućanstvu sa skepsom gledaju na korištenje aluzije na rodbinske, prijateljske i bliske odnose kroz upotrebu rečenica poput „ti si članica naše obitelji“ ili „ti si jedna od nas“. Premda takve fraze donekle izražavaju naklonost prema radnici olakšavajući uključivanje nepoznate osobe u kućanstvo i prostor intime, istovremeno one postaju preduvjet za maskiranje postojećih odnosa moći (Anderson 2001: 30) i emocionalno okruženje u kojemu se intenzivnije

osjećaju i žive hijerarhija i nejednakost (Wasser 2019: 2). Iskazivanje moći vidljivo je i kroz pojam prostorne segregacije (engl. *spatial deference*) kojeg Judith Rollins definira kao „... neuravnoteženost prava radnice i poslodavca na prostor oko tijela onog drugog“ (Rollins u Parrenas 2001: 165) te posljedično gotovo potpuna kontrola poslodavca na modalitete korištenja prostora u kućanstvu. Odnosno, poslodavci odlučuju u kolikoj mjeri će se radnica (fizički) integrirati ili distancirati od ostatka obitelji putem, primjerice, zabrane i kontrole pristupa hrani, zabrane korištenja istog posuđa, nemogućnosti korištenja pojedinih prostorija ili posebnih uputa o dozvoli i načinu korištenja tih prostorija i slično. Uz te i druge materijalizirane prakse (društvene) demarkacije, kontrola nad prostorom kretanja radnice postaje snažan pokazatelj plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi (Grover, Chamber, Jeffery 2018: 131).

Društvenu i ekonomsku, često prati i osnažuje i jezična asimetrija (Lutz 2011: 66) koja prema Gutiérrez Rodríguez određuje ne samo komunikaciju već i sposobnost pregovaranja radnice u svakodnevnicu (2007). Sveobuhvatna i svestrana priroda plaćenog rada u kućanstvu zrcali se i u slabo definiranim zadacima i radnim obavezama radnica. To su ponajprije porozne i zamućene granice između tijela (tijela radnice i ukućana ili radnice i osobe o kojoj skrbi), granica između mjesta rada i mjesta odmora, ukoliko radnica živi u kućanstvu u kojemu radi, te u konačnici između privatnog i poslovnog što se ponajprije manifestira kroz nejasno definirano radno vrijeme (Degiuli 2007). Zbirno, ove različite asimetrije i slabo definirana pravila, zrcale kompleksnost prisutnosti radnice u prostoru kućanstva, čiji rad često postoji na granici vidljivog i nevidljivog. S jedne strane taj rad je sveobuhvatan, nematerijalan i afektivan, utjelovljen u tihim gestama (Grilli 2013b: 164). No, ukoliko se radi o statusnom simbolu i klasnoj distinkciji onda prisutnost radnice u kućanstvu mora biti jasno izražena i pokazana kroz dnevne aktivnosti i mjerljive rezultate njezinoga rada poput, primjerice beskrajnog usisavanja i čišćenja velikog snježno-bijelog tepiha u kućanstvu s malom djecom i dvoje pasa (Akalin 2007).

S druge strane Salazar Parreñas upozorava kako unatoč većini tumačenja plaćenog rada u kućanstvu kao oblika rada koji radnicu stavlja u ovisnički i poniženi položaj u odnosu na poslodavca, ona nije pasivan akter u izgradnji tih odnosa (2001). Radnica, naime, taj odnos može okrenuti u svoju korist, kroz izgradnju sebe kao nezamjenjivog i vrijednog člana kućanstva kojeg treba zadržati pod svaku cijenu (ibid.). Bliskost, dakle, može biti i sredstvo osnaživanja, dok u toj konstelaciji radnica nije samo pasivni promatrač. Time, radnica otvara prostor za preuzimanje kontrole i aktivno sudjelovanje u pregovorima o samom značenju plaćenog rada u kućanstvu i rada skrbi, oko pojedinih uvjeta, zadataka i očekivanja koje

poslodavac ima od zaposlenice (de la Luz Ibarra 2010: 120). Na taj način radnica može i okrenuti u svoju korist iskazivanje bliskosti i maternalističke prakse poslodavca kao čin neposredne borbe (Salazar Parreñas 2001: 189). Također, usprkos ekonomskom i društvenom nepriznavanju, u istraživanju Meksikanki na radu u američkom gradu Santa Barbara, de la Luz Ibarra uvodi pojam dubokog savezništva (engl. *deep alliance*) kojeg tumači kao izrazitu privrženost i odanost radnice prema osobi o kojoj skrbi te o kojoj „se obvezuje brinuti do kraja, time stavljajući svoj život u službu drugoga na neodređeno vrijeme“ (2010: 117-118). Izgradnjom takvog odnosa radnice svjedoče o snažnom moralnom ispunjenju i vjeri u duhovno spasenje znajući da su nekome omogućile ne samo adekvatnu (palijativnu) skrb već i „dobru i spokojnu smrt“ (ibid., 2010: 129).

U toj kompleksnoj dinamici odnosa, neovisno radi li se o *live-in* ili *live-out* aranžmanu, nastaje obostrano prilagođavanje dviju strana (radnice i poslodavca) (Näre 2009: 10) koje je oblikovano procesima izgradnje i uspostave povjerenja, autoriteta i kontrole. Povjerenje, koje Sabel prema Lutz definira kao „uzajamno očekivanje da nijedna strana u odnosu neće iskoristiti ranjivost one druge“ (2011: 81), ujedno povlači sa sobom i očekivanje recipročne sposobnosti šutnje odnosno ne odavanja tajni koje drugog mogu učine ranjivim (Boris i Salazar Parreñas 2010) te potiskivanje sumnji i straha od mogućeg rizika. Sam proces izgradnje povjerenja je ambivalentan i donekle nesiguran uslijed neravnomjerne pozicije moći u kojoj se dvije strane nalaze. Ta neravnoteža u odnosima moći je najvidljivija u činjenici da se povjerenje koristi kao alibi prilikom zaobilaznja zakona, odnosno kroz argument suvišnosti definiranja ugovora o radu u pisanom obliku (Lutz 2011: 81). Time je krajnji ishod za radnicu negativan – ona je zakinuta, gurnuta u još nepovoljniji položaj zbog svog (nedokumentiranog) migrantskog i radnog statusa. Dodatno, ta nejednakost, na kojoj se temelji ova razmjena, uvjetovana je atipičnošću i prekarnošću ovog oblika rada. One se očituju u nedefiniranoj dužini (neformalnog) ugovora o radu ili potpunom izostanku istog, suživotu s poslodavcem, nejasno definiranom satnici i radnom vremenu, ispreplitanju privatnog i radnog prostora, nedostatku vlastitog intimnog prostora što doprinosi nelagodi i anksioznosti radnica (Chiaretti 2007) te na kraju, kontinuiranom rastu zaduženja (Akalin 2007).

Propusnost i fluidnost granica između bliskosti i distanciranosti (Wasser 2019: 8), intime i formalnog odnosa kontinuirano traži ravnotežu i opetovano se gradi (Lutz 2011: 72). U toj konstelaciji radnica, posebice ukoliko skrbi o starijoj osobi ili djetetu, može postati i svojevrsna ekstenzija, „produžetak poslodavcu“ koji je o njoj ovisan (Salazar Parreñas 2001: 160). Ta ovisnost može prerasti u život u simbiozi u kojemu je radnica u potpunosti podređena

rutini i potrebama osobe o kojoj skrbi, društveno je izolirana te često bez mogućnosti komunikacije s vanjskim svijetom (Grilli i Mugnaini 2009).

2. 4. Plaćeni rad u kućanstvu u teorijama migracije i feminističkoj perspektivi

Istraživanja o suvremenom plaćenom radu u kućanstvu temelje se na širokom rasponu teorijskih i metodoloških pravaca koji se protežu od migracijskih, povijesnih, društvenih, kulturno-antropoloških i feminističkih teorija do analiza socijalnih, javnih i zakonodavnih politika i praksi. Proučavanje migracijskih obrazaca primjenom rodne paradigme pruža teorijske i terminološke pojmove koji potpomažu u prepoznavanju roda kao njihovog organizacijskog principa, te s njime povezanih diskursa i reprezentacija (Nakano Glenn u Morokvašić 2014: 356). Feministička propitivanja djelovanja različitih i isprepletenih sistema diskriminacije (rasa, rod, vjera, klasa, dob i slično) sagledanih unutar teorije intersekcionalnosti (Crenshaw 1989 i 1991, Hill Collins 1990) otvaraju nove uvide u analizu migracijskih sustava, pružajući odgovore na pitanja tko i zašto migrira, kako „živi“ migraciju te do koje mjere je njegovo/njezino kretanje nevidljivo i nepriznato (Morokvašić 2014: 357). Spajanjem dviju monolitnih cjelina, roda i migracije, otvaraju se višestruke mogućnosti tumačenja transnacionalnih kretanja čiji je danas jedan od sinonima i simbola plaćena radnica u kućanstvu. Ova posljednja je, pored stručnjaka iz tzv. IT sektora, figura koja dominira u teorijskom poimanju i tumačenju suvremenih globalnih kretanja (Sassen u Gutiérrez Rodríguez 2007: 65). Pritom se iznova osnažuje stereotip visokokvalificiranih muškaraca i niskokvalificiranih žena (Morokvašić 2014, McDowell 2014 i drugi).

Ranije opisan u prvom dijelu ovog poglavlja izostanak zakonodavne zaštite nije isključivo temeljen na ovisnosti država o ovom obliku rada i njegovoj ulozi u rasterećivanju socijalnog sustava. Nevidljivost i suštinsko nepriznavanje suvremenih oblika plaćenog rada u kućanstvu počiva na višestoljetnoj dihotomiji i asimetričnom vrednovanju produktivnog i neproduktivnog rada (Arendt u Lutz 2011: 9). Dok se prvi smatra dijelom javnog prostora proizvodnje i potrošnje dobara te stvaranja ekonomskog viška vrijednosti, drugi ostaje skriven u privatnosti doma, temeljeći se na skrbi o članovima obitelji, njihovoj fizičkoj i emocionalnoj dobrobiti uz održavanje kućanstva u širem smislu riječi. Feminističke teoretičarke dugo su ukazivale na tu nevidljivu prirodu ženskog rada (usp. Young, Wolkowitz i McCullagh 1981, Simone 2008 ili Morini 2010). U proteklom stoljeću feministički pokret započinje brojne kampanje priznavanja vrijednosti (socijalnog) reproduktivnog rada kao društvenog dobra u

smislu priznavanja njegovog ekonomskog doprinosa društvu (primjerice Federici 1975) istovremeno osuđujući eksploataciju ovog oblika ženskog rada u okviru patrijarhalnog i kapitalističkog društva (Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat 2021: 107). Doista, u današnjem, iza zatvorenih vrata doma gotovo neokrznutom patrijarhatu, odgovornost i teret društveno reproduktivnog rada podnose žene. Pridodajmo tome da se uz napore i zahtjeve obiteljskog života, žene još uvijek susreću s manjom plaćom i osjetljivom participacijom na tržištu rada (Galić 2011: 28). Osamdesetih godina prošlog stoljeća u svojoj utjecajnoj knjizi *The Second Shift*, američka sociologinja Arlie Russell Hochschild ukazuje na u suvremenim društvima ustoličenu pretpostavku da žene u vlastitom kućanstvu teže ka preuzimanju većeg opsega posla u odnosu na svoje muške partnere (1990). Autorica time ističe kako u prostoru kućanstva žene odrađuju još jednu, drugu smjenu (engl. *second shift*), ujedno upirući prstom na dihotomiju produktivnog i reproduktivnog rada, kojom se ovaj drugi obezvrjeđuje (ibid.). Ta „zaustavljena ili zastala revolucija“ u kojoj muškarci prihvaćaju ideologiju feminizma, ali unutar kućanstva primjenjuju obrasce ponašanja koji su daleko od feminističkog koncepta jednakosti (Hochschild u Garcia, 1994: 178), dovodi do „nepremostivog jaza u reproduktivnom radu“ (engl. *reproductive labour gap*) (Anderson 2001: 27) te posljedično i do zapošljavanja drugih žena (najčešće migrantica) kao svojevrsnoj strategiji izbjegavanja konflikata među partnerima oko podjele poslova u kućanstvu i obaveza skrbi o djeci i starijima (Gregson i Lowe u Anderson 2001: 27). Komodifikacijom reproduktivnog rada i razvojem ekonomije skrbi, asimetrija u vrednovanju preslikava se i na komodificirani oblik reproduktivnog rada - plaćeni rad u kućanstvu i plaćeni rad skrbi u kućanstvu - na višestruke načine. Naime, usprkos novostečenoj tržišnoj dimenziji komodificiranom obliku rada u kućanstvu uskraćena je vrijednost i priznanje te ga se tumači kao usluga, a ne rad, i smješta u polje osobnih odnosa (Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat 2021: 108). Taj se rad definira kao naturalizirani oblik rada i kao produžetak ženskog reproduktivnog rada kojeg žene ispunjavaju bez naknade, specifične kvalifikacije ili znanja (Anderson 1999: 118 - 119). Stoga, plaćeni rad u kućanstvu je dvostruko obezvrjeđen i u pogledu same prirode posla, po principu svatko to može (od)raditi, i radnice koja za to dobiva naknadu. Samu ideju o tome što doista jest „istinski“ rad, a što ne-rad, poslodavac sam nameće radnici. Odnosno, opis radnih zadataka podložan je promjeni te se može proširiti i na druge aktivnosti i obaveze koje prethodno nisu bile obuhvaćene dogovorom te nisu uobičajeni dio kućanskih poslova ili rada skrbi (Chiaretti 2007). Obrnutom logikom, unatoč činjenici da je radno vrijeme fleksibilno i nedefinirano, a radni zadaci podložni promjeni, plaća ili dogovorena naknada često ostaju fiksne i nepromjenjive (Russell Hochschild 2002: 35). Dodatno, zagovaračke prakse za prava radnica u kućanstvu pokazuju kako

zapošljavanje nije nužno i garancija emancipacije jer za radnice tržište rada, zbog rasne i klasne diskriminacije, izrazito loših uvjeta rada te seksizma, može ostati prostor eksploatacije (Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat 2021: 100).

Prije nastavka želim napomenuti kako je odnos feminističkog pokreta prema zagovaračkim pokretima za prava plaćenih radnica u kućanstvu kompleksan i ambivalentan. Istraživanje Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat pokazalo je da diskurs aktivistica za prava plaćenih radnica u kućanstvu rezonira sa pojedinim elementima klasičnog feminističkog pokreta poput borbe protiv nejednakosti, nepriznavanja reproduktivnog rada i komodifikacije skrbi te kritike kapitalizma (ibid. 2021: 107). No autorice upozoravaju na rascjep između globalnog feminizma i pokreta za mobilizaciju radnica u kućanstvu, smatrajući kako se potpora feministica zadržala na individualnoj razini (ibid.). Silvia Federici navodi kako je u kontekstu SAD-a mobilizacija plaćenih migrantskih radnica u kućanstvu revitalizirala feminističko zanimanje za temu rada u kućanstvu iznova propitujući mogućnost globalne solidarnosti među ženama (Toupi i Federici, 2022). No ipak Federici zaključuje kako je njihov odnos okarakteriziran uzajamnim zanemarivanjem te posljedično i nedostatkom suradnje (ibid.). U istraživanju koje pokriva različite nacionalne i regionalne kontekste, Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat analiziraju brojna stajališta koja su feminističke organizacije i organizacije za ženska prava zauzele u odnosu na borbu za prava radnica u kućanstvu u devet zemalja (Indija, Tajvan, Italija, Njemačka, Španjolska, Brazil, Filipini, Ekvador i Kolumbija) u razdoblju od 2008 - 2018 godine (ibid.). Na području europskog kontinenta u odnosu na plaćeni rad u kućanstvu feministički pokret prvenstveno se usredotočio na pitanje trgovine ljudima i deficita skrbi (Anderson u Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat 2021: 106). Međutim, aktivistice za prava radnica proširuju okvir uvodeći u vlastite zagovaračke prakse i naracije o iskustvima rada radnica koje feministički pokret ne sagledava. Primjenom intersekcionalnog okvira, one šire fokus u odnosu na rasu, klasu, manjine i žene migrantice čije iskustvo rada ukazuje na diskriminacije i eksploatacije, formalne ili neformalne, plaćene ili neplaćene:

„U našoj studiji Brazil, Ekvador, Kolumbija, Indija i Filipini bile su zemlje u kojima smo našli najjasnije zastupljeno ovo diskurzivno preoblikovanje feminističkih argumenata. Slučajno su to bila i mjesta u kojima su poslodavci velikom većinom zauzimali izrazito superiorne položaje unutar društvenih hijerarhija i u kojima je radna snaga bila pretežno sastavljena od žena druge rase, niže klasne pripadnosti koje su gotovo u potpunosti zaposlene u neformalnom sektoru.“ (Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat 2021: 108).

Različite pozicionalnosti koje nalazimo u odnosu na feminističke pokrete, proizlaze iz suprotstavljenih interesa i početnik pozicija radnica, s jedne i aktivistica, s druge strane. Naime, brojne feminističke aktivistice istovremeno zapošljavaju radnice u vlastitome kućanstvu. Posljedično, navode Marchetti, Cherubini i Garofalo Geymonat, raste napetost između žena pripadnica (intelektualne) često bijele, bogate ili dobrostojeće elite i radnica (ibid. 2021: 105).

Kontinuirano starenje populacije i neadekvatnost smještajnih kapaciteta za starije i najmlađe članove društava te posljedična kriza skrbi, uz okoštaloš tradicionalnih rodnih uloga unutar obitelji i kućanstava (koje definiraju i oblikuju obaveze i skrb o članovima obitelji i o domaćinstvu) diljem svijeta istovremeno djeluju kao snažan potisni i privlačni čimbenik migracije. Widding Isaksen i Stenum upozoravaju kako se uz pomoć državnih migracijskih i socijalnih režima, krećemo prema onome što one nazivaju institucionalizacijom kulture gospodara i služinčadi kojom se kupuje pomoć u kućanstvu na štetu uravnoteženijih i ravnopravnijih rodnih odnosa u obitelji, a sam plaćeni rad u kućanstvu (p)ostaje orodnjeni oblik rada (2011: 94). Kako ćemo vidjeti kasnije i u ovom radu, ta otpornost tradicionalnog rodnog režima povlači sa sobom dugotrajne posljedice za žensku solidarnost i univerzalno sestrinstvo. Sama migracija „pomaže u podrivanju, ali ne i izravnom odbacivanju rodnih uloga“ (Anderson 2001: 29) jer i dalje žene u bogatim društvima zapošljavaju žene s ekonomske periferije, a njihova se iskustva, uz klasu, rasu i vjeru, višestruko razlikuju. Dodatno ih razdvaja razarajući uteg skrivene društvene cijene migracije i komodifikacije rada u kućanstvu odnosno nepripadanje, nelagoda, stigma i sram.

Primjenu globalne perspektive Barbara Ehrenreich i Arlie Russell Hochschild koriste u analizi pozicije žena na suvremenom globalnom tržištu rada, točnije uslužnog sektora i plaćenog rada u kućanstvu (2002). Autorice upozoravaju na razarajuću globalnu nejednakost među ženama jer mnoge nisu u mogućnosti „istovremeno živjeti s vlastitom obitelji i uzdržavati je“ (2002: 2). Te žene s periferije kapitalizma (Hrženjak 2011) sekundarno potpomažu ženama iz razvijenih ekonomija ulazak na tržište rada što dovodi do razvoja novih režima skrbi (Simonazzi 2009). No, novonastali režimi skrbi uzrokuju deficit skrbi u matičnim sredinama radnica migrantica koje, posljedično, u održavanju vlastitih kućanstava aktiviraju mehanizme globalnog prijenosa usluga skrbi (Bettio, Simonazzi i Villa 2006, Lutz i Palenga-Möllenbeck, 2012). Kako navode Ehrenreich i Russell Hochschild, zapošljavati radnicu u kućanstvu više nije statusni simbol srednje klase već njezino skriveno oružje (2002: 4), a ponekad i pitanje gole nužde koja može zahvatiti različite društvene slojeve (Näre 2011: 397) kada radnicu (najčešće njezgovateljicu starijih i nemoćnih ili dadilju) zapošljavaju ne samo oni koji to žele

već i oni koji nemaju alternative. Uslijed velike preopterećenosti vlastitim poslom i izazovima u karijeri, ili pak u pokušaju održavanja stečenog životnog stila, žene pomoć ne traže od svojih partnera, već izvan svojih domova, čime su iznova ojačane rodne podjele u kućanstvu te je "očuvan tradicionalni patrijarhalni sustav" (Henshall Momsen 1999: 4). Stoga, zaključuju Ehrenreich i Russell Hochschild, usprkos težnjama i nadanjima feministica drugog vala, izostalo je ujedinjenje žena u globalno sestrinstvo već su se podijelile na gazdarice i služavke, poslodavke i zaposlenice, s nepremostivim razlikama u mogućnostima i privilegijama koje ih okružuju (2002: 11). No, posljedice zapošljavanja žena u sektoru komodificiranog reproduktivnog rada mogu imati razarajući učinak za radnicu i njezinu obitelj. Russell Hochschild ukazuje jednosmjerno kretanje ovog oblika ekonomije skrbi, uvozom brige, pažnje, privrženosti i skrbi iz siromašnih u bogate zemlje, čime su gorko zakinuta djeca koja odrastaju bez majki (2002: 22). Autorica tu činjenicu oslikava podatkom o 30% filipinske djece, njih gotovo osam milijuna, koja žive u kućanstvu gdje se barem jedan roditelj nalazi na radu u inozemstvu (ibid.). Milijuni žena skrbe za djecu poslodavaca dok brigu o njihovoj djeci preuzima neka druga žena, često baka ili majčina sestra. Taj prijenos Russell Hochschild naziva globalnim lancem skrbi (engl. *global care chain*), pojam koji će zavladata u teorijskom diskursu kao jedna od središnjih analitičkih kategorija u proučavanju rastuće feminizacije migracije i njima povezanim globalnim mrežama razmjene plaćenog rada u kućanstvu (Lutz i Palenga-Mollenbeck 2012: 139). Globalni lanac skrbi ujedno je indikator i mjerilo ranije spomenutog nadomještanja državne (socijalne) skrbi u bogatim zemljama kroz sustavno iskorištavanje rasno i rodno obilježene migrantske radne snage (Grover, Chamber, Jeffery 2018.). Također valja upozoriti da time privrženost i druge emocije postaju nepravedno distribuirani resursi izlučeni iz jednog, i konzumirani u drugom okruženju (Russell Hochschild 2002: 22).

Problematika aktualne krize skrbi, prvenstveno uzrokovane migrantskim plaćenim radom u kućanstvu i plaćenim radom skrbi u kućanstvu, čvorišna je točka interesa feminističkih i rodnih teorija. Aulenbacher, Gutiérrez Rodríguez i Liebig detektirale su četiri ključna aspekta tog problema (2018). Prvi, aktualna kriza skrbi u zapadnoj Europi istaknula je nedostatke pružanja državne skrbi vlastitim građanima i sve veću nesigurnost plaćenog rada skrbi u kućanstvu kao feminiziranog i rasnog oblika rada, posljedično kriza skrbi ujedno je usredotočena i na analizu i kritiku kapitalizma. Drugi problem se nalazi u tome što je kapitalistička organizacija aktualnih i važećih modela skrbi vođena tržišnom logikom i privatnim strategijama rješavanja problema što dovodi do prisilne komodifikacije skrbi i plaćenog rada skrbi. U toj konstelaciji skrb postaje dobro, a osoba kojoj je ta skrb potrebna (dijete ili starija i nemoćna osoba) postaje klijentom (2018: 2). Treći problem nalazimo u

velikim i sustavnim promjenama na globalnom sjeveru gdje se ideologija muškog hranitelja radikalno transformirala u korist novih i pluralističkih načina življenja i ravnopravnijih rodni režima. Posljednji problem nalazimo u dramatičnim prazninama, na državnom i regionalnom nivou, nedostacima i razlikama u opsegu i kvaliteti pružene skrbi (ibid.). Stoga je, veliki pokretač transnacionalnog lanca skrbi globalni sjever u kojemu uslijed povlačenja socijalne države režime skrbi oblikuje tržišna logika. Posljedično, stvara se nedostatak skrbi na globalnom jugu ali također i, za nas posebno važno, na području istočne Europe (2018: 2-3). Režimi skrbi u zemljama podrijetla radnica, uvjetovani su državnim politikama na dalekom globalnom sjeveru. Za radnice migrantice ta skrb postaje „neravnomjerno klasno raspoređeno dobro“ te su prisiljene ostaviti sve iza sebe kako bi pružale plaćenu skrb obiteljima u razvijenim zemljama (Borneman u Saado 2022). Ta skrb, prema Yeates, nije samo konzumirana u privatnim kućanstvima već i u institucionalnim okruženjima kao što su jaslice, bolnice, domovi za starije osobe, škole, uredi i hoteli (Yeates u Saado 2022). Kao što je skrb za članove vlastite obitelji i kućanstva besplatna tako i plaćeni rad skrbi radnice u kućanstvu slijedi logiku neadekvatnog vrednovanja i ekonomskog priznanja.

Onemogućenost svakodnevne prisutnosti i skrbi o vlastitoj djeci uzrokuje radnici usamljenost i čežnju te konstantni osjećaj krivice. Prema Russell Hochschild uz poznati i priznati fenomen odljeva mozгова, sada bilježimo paralelan i razarajući trend odljeva skrbi (engl. *care drain*) dok globalna ekonomska nejednakost dobiva novo naličje emocionalnog imperijalizma (engl. *emotional imperialism*) okarakteriziranog materijalnom i emocionalnom ekstrakcijom resursa (2002: 17 - 27). Ujedno taj pojam razotkriva ovisnost bogatih društava o globalnim strukturama nejednakosti, na kojima snažno počiva preraspodjela reproduktivnog rada i komodifikacija rada u kućanstvu. Nastavno, Näre proziva suvremeni kapitalistički sustav koji je u potpunosti prožeo produktivnu i reproduktivnu dimenziju naših života (2009: 4) istovremeno aktivirajući i nove oblike rada poput primjerice surogat majčinstva (Boris i Salazar Parreñas 2010). U tom prostoru nastaju i mnogobrojne manje ili veće „skrivene ozljede“ suvremenog kapitalizma (Cobb i Sennet 1977). Jednu od tih bolnih rana i učestali topus plaćenog rada u kućanstvu, nalazimo u transnacionalnom majčinstvu jer bogata društva izrazito vrednuju pravo na skrb svojih članova pritom negirajući pravo na skrb za stanovnike drugih zemalja (Grilli 2013b: 159 -160). Legitimno je stoga postaviti i etičko pitanje zašto je ideja skrbi kao jednako građansko pravo za sve građane svijeta neostvariva. Državne politike i bogate ekonomije u adresiranju potreba svojih građana, obitelji, djece i starijih oslanjaju se na strategije preživljavanja žena s ruba kapitalizma ne mareći za djecu i starije čije su majke i kćeri na radu u dalekim kućanstvima.

U utjecajnoj studiji *Servants of Globalization; Women, Migration and Domestic Work* („Sluge globalizacije; Žene, migracija i rad u kućanstvu“), američka sociologinja Rachel Salazar Parreñas upozorava na akademsko zanemarivanje fenomena plaćenog rada u kućanstvu te zagovara primjenu multilokalne perspektive u analizi suvremenih migracijskih i ekonomskih aktivnosti (2001). Komparativnom metodom autorica istražuje dva najveća središta filipinske ženske radne migracije, Sjedinjene Američke Države i Italiju, koja od početka novog tisućljeća nadalje broje više od šest milijuna i petsto tisuća žena. I dok u prvom slučaju Filipinke prvenstveno rade kao pomoćno osoblje i medicinske sestre u bolnicama i ustanovama za skrb, a potom i kao dadilje, u drugom primjeru one su gotovo u potpunosti zavladaile neformalnim sektorom plaćene skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih osoba (ibid.). Analizirajući iskustva migracije i rada (poput kontradiktorne klasne mobilnosti i nedosljednog društvenog statusa, bola i tuge radi odsutnosti, društvene isključenosti i osjećaja nepripadanja u migrantskim zajednicama) autorica ukazuje na veliku sličnost proživljenih iskustava unatoč različitim kontekstima u kojima nastaju. Temeljno uporište tih sličnosti nalazi u zajedničkom statusu žena kao slabo plaćenih radnica u transnacionalnom financijskom kapitalističkom sustavu koji postaje:

„pozornica na koju one stupaju u pokušaju akumulacije vlastitoga kapitala ... jednaka uloga, jednaka pozornica, s jednakim ciljem ali na različitim lokacijama.“ (ibid., 2001: 11).

U tom procesu njihovo migracijsko iskustvo dovodi do sporne pozicije koja se odnosi na istovremenu silaznost društvenog (radi prirode posla kojim se bave) i uzlaznost ekonomskog statusa (u vidu djelomične financijske dobiti). Prema autorici radi se o rezultatu ranije spomenutih utjecaja širih globalizacijskih snaga koje oblikuju ovu vrstu rada, što su prethodno prepoznali i drugi autori (ibid., 2001: 150). Te snage dovode do duboke globalne polarizacije u kojoj srednja klasa u siromašnim zemljama višestruko slabije zarađuje od siromašnih građana u bogatim zemljama (Russell Hochschild 2002). Posljedično, suvremeno globalno ekonomsko restrukturiranje generira višestruke migracijske tokove radnica usmjeravajući ih ka plaćenim poslovima u kućanstvu time dovodeći do globalizacije samog zanimanja. Simultano oblikovanje i stvaranje poveznica između različitih (nacionalnih) sustava rodne nejednakosti potiče i aktivira međunarodnu podjelu reproduktivnog rada koja se dijeli između dominantnog centra i ovisne periferije (Friedman-Kasaba u Salazar Parreñas 2001: 25). Unutar te konstelacije, Salazar Parreñas izdvaja tri skupine žena; žene na zapadu (pripadnice srednje i

visoke klase koje zapošljavaju plaćene radnice u kućanstvu), filipinske migrantice (zaposlene u sektoru plaćenog rada u kućanstvu) te Filipinke koje su suviše siromašne da bi emigrirale (ibid., 2001: 72). To nas dovodi do ključne teze ovog istraživanja, a to je nužnost tumačenja plaćenog rada u kućanstvu unutar široko postavljenog okvira globalnog ekonomskog tržišta u kojemu Filipini zauzimaju status ekonomije temeljene na izvozu (ibid., 2001: 72).

Istraživanja Encarnación Gutiérrez Rodríguez, u čijem su fokusu latinskoameričke radnice u kućanstvu na radu u Europi, posebice Njemačkoj i Španjolskoj (2007, 2010), analitički postavljaju migracijske politike u korelaciju sa suvremenim politikama i ideologijama ravnoteže između privatnog i poslovnog života. Time privatna kućanstva postaju mjesta mikro-moći koja reflektiraju neoliberalnu makro strukturu (2007: 72-73). Kroz analizu prikupljenih kazivanja autorica tumači odnose radnice i poslodavca i uređenje plaćenog rada u kućanstvu i skrbi kao duboko ukorijenjene u okvire biopolitike i umijeća vladanja (2007: 69-71). Naslanjajući se na teorijski opus Michaela Hardta i Antonia Negria, autorica smješta transnacionalnu migraciju radnica u kućanstvu unutar „imperija“ globalne ekonomije i globalnog umijeća vladanja (ibid.). Nadalje, upravo susret i prenošenje neverbaliziranih emocija dvaju tijela (radnice i poslodavca) koja se susreću u jednom prostoru unutar kućanstva, oblikuje i ocrta međusobne obrise i granice. U tom prisilnom prostoru intime, koju radnica nije odabrala ali je primorana s njom se susretati i suočavati, aktivira se suptilna segregacija posredovana migracijskim zakonima, rasnim, vjerskim, etničkim, ekonomskim i društvenim diskriminatornim mehanizmima. Sve ove različite realnosti susreću se u prostoru privatnog kućanstva (ibid.).

Lepeza nastalih radova upozorava na nužnost primjene intersekcionalnog pristupa u tumačenju rodni, rasni, radni i migracijski režima koji oblikuju ovaj orodnjeni oblik rada (Lutz 2011; McDowell 2014; Henshall Momsen 1999). Pa tako, u svojem istraživanju o poslijeratnoj ženskoj radnoj migraciji prema Velikoj Britaniji, posebice medicinskih sestara i pomoćnog bolničkog osoblja, McDowell poziva na detaljniju analizu modaliteta izgradnje hijerarhije poželjnosti, temeljene na rasnim, etničkim i vjerskim razlikama, prisutnim na tržištu plaćenog reproduktivnog rada i rada skrbi (2014: 9). Pritom autorica primjećuje da se u administrativnim bolničkim dokumentima često opisivalo crkinje kao neodgovorne, nedisciplinirane te nižih intelektualnih kapaciteta (ibid.). Premda su bile oslobođene viznog režima pri ulasku u Veliku Britaniju, stanovnicama Karipskih otoka i drugih (bivših) kolonija, zapošljavanje bi često bilo odlučeno na temelju boje njihove kože. Unatoč jednakim kvalifikacijama, najbolja radna mjesta s boljim mogućnostima za napredovanje pripala bi bijelim kolegicama podrijetlom iz Baltičkih zemalja i Istočne Europe (ibid.). Autorica

zaključuje kako je i suvremeno britansko tržište plaćenog rada skrbi koje se preselilo u prostor kućanstva poslodavaca, segment uslužne ekonomije temeljene na starim obrascima rodni, rasni, vjerski i etnički razlika (ibidem). Na tu duboku povezanost i utjecaj kolonijalne povijesti u formiranju tržišta rada u uslužnom sektoru, posebice plaćenom radu u kućanstvu, upozorava i Gutiérrez Rodríguez koja u komparativnoj analizi koristi primjere Velike Britanije, Njemačke i Španjolske i njihovih kolonijalnih povijesti koje definiraju aktualne vizne režime, odnosno nedostatak istih. Ti režimi olakšavaju i ubrzavaju dotok jeftine migrantske radne snage čineći plaćeni rad u kućanstvu jednim od najvećih sektora zapošljavanja migrantica u Europskoj uniji (ibidem, 2007). Rodne i rasne predodžbe o migrantskim plaćenim radnicama u kućanstvu kao kulturološki i tradicionalno sklonima skrbi o drugima, dodatno su zapečatile ovaj oblik rada u migrantsku nišu (De la Luz Ibarra 2010: 120).

Pružajući novi analitički okvir i teorijske pojmove, navedene studije i toposi označili su početak poprilično plodonosnog razdoblja proučavanja plaćenog rada u kućanstvu koje će kroz naredna dva desetljeća potvrditi rasprostranjenost fenomena. Sagledavanje potonjeg kroz prizmu migracijskih, feminističkih i rodni teorija, migracijskih i/ili socijalnih politika pojedinih država te mnogobrojne studije slučaja, uz globalnu sliku upotpunjuje i kolaž lokalnih specifičnosti. Zahvaljujući naporima i usmjerenosti mnogobrojnih istraživača, plaćeni rad u kućanstvu prešao je put od nevidljivog fenomena do globalne društvene činjenice. Njegova slojevitost, rasprostranjenost te mnogobrojnost aktera koji su uključeni u ovu suvremenu ekonomiju skrbi nalažu fokusiranost i rasvjetljavanje sistemskih i strukturnih nejednakosti koje ga prate i oblikuju. Uz hvalevrijednu analizu kompleksnosti migracijskog konteksta i nedostatka građanskih prava radnice migrantice, prisutna je i svojevrsna istraživačka pristranost. U tom smislu posebno nedostaje analiza lokalnih dinamika i perspektiva u kojima nalazimo kratke lance skrbi ali i ponekad potpuno izuzeće migracijskog konteksta. Dodatno, kompleksnost samog plaćenog rada u kućanstvu traži veći istraživački fokus na dinamike koje se aktiviraju iza zatvorenih vrata, na samo mjesto rada i kompleksnu prirodu razmjene i vrednovanja. Uporišta ove disertacije nalaze se motivaciji istraživačkog doprinosa u analizi lokalnog tržišta rada, u kojima radnica nije ujedno i migrantica, te posebnog oblika plaćenog rada u kućanstvu – skrb o starijim i bolesnim osobama – i njegovim specifičnostima.

2. 5. Istraživanja plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi u kućanstvu u Hrvatskoj

U okviru domaće znanstvene produkcije nedostaje sustavno istraživanje plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi starijih i nemoćnih, bilo u kontekstu lokalnog tržišta rada bilo u okviru ženske radne migracije odnosno analize hrvatskih radnica u kućanstvu koje odlaze na rad u inozemstvo. Također, poprilično je oskudna i znanstvena produkcija usmjerena na analizu problematike skrbi starijih i nemoćnih osoba, posebice oboljelih od demencije i izazova s kojima se susreću članovi obitelji oboljelih u nedostatku adekvatnih državnih i socijalnih mjera.

Iznimku čini izuzetno temeljito istraživanje Katarine Horvat koja u kontekstu socijalne historije razotkriva radne, socijalne i ekonomske okolnosti kućne posluge u Zagrebu od kraja XIX. do početka XX. stoljeća (2021). Horvat kontekstualizira status i uvjete rada i života zagrebačke služinčadi gledajući na širi europski prostor. Autorica jasno ukazuje na procese feminizacije, ruralizacije i proletarizacije služinskog sektora prisutne u navedenom razdoblju (ibid.). Pritom nalazi kako je posluga u Zagreb pristizala iz drugih krajeva Hrvatske i Slavonije, ali i iz Slovenije i drugih zemalja Monarhije. Svakodnevnica radnica bila je fizički izuzetno iscrpljujuća dok je služinčad morala biti uvijek na raspolaganju *službodavcu*. Od posebnog značaja je i uvid u zakonodavnu regulativu, odnosno propisivanje patrijarhalnog nadzora službodavca i dužnosti posluge ali i napomena kako se radilo o zasebnom staležu u odnosu na ostatak radništva.

U suvremenom kontekstu, etnološku i kulturno antropološku perspektivu u istraživanju hrvatskih radnica u kućanstvu na radu u Njemačkoj nalazimo u radu Sanje Lončar (2013). U njemu autorica istražuje specifičnosti novih migrantskih kretanja u vidu feminizacije i veće starosne dobi migrantica. U fokusu rada nalazi se analiza izgradnje i održavanja formalnih i neformalnih društvenih mreža solidarnosti među radnicama u Njemačkoj, što poprima važnu ulogu poradi osiguravanja poslova, te učenje novih znanja i vještina (2013: 246). Autorica ukazuje na primjenu svojevrsne ekonomije vremena i resursa koju radnice aktiviraju u osiguravanju dovoljne količine poslova i zarade kroz planiranje i popunjavanje rasporeda rada u različitim kućanstvima (2013: 248). Ipak, i nadasve, prema Lončar u migracijskom kontekstu teško se opstaje ukoliko se odnosi s drugim radnicama ne njeguju i održavaju kroz prakse uzajamnog pomaganja i razumijevanja. Zaključuje kako za mnoge žene migracija povlači sa sobom i određeni stupanj emancipacije te one često pozitivno opisuju to iskustvo.

U pogledu radne migracije, posebice one druge polovine XX. stoljeća, bilježimo nešto veću prisutnost istraživačkog fokusa u etnologiji i kulturnoj antropologiji (Čapo Žmegač 2007; Povrzanović Frykman 2010) i sociologiji (Mesić 1991), no gotovo u potpunosti je izostala analiza ženske radne migracije u XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća, a posebice one na području Istre i Primorja. Pritom, iznimku čini rad Marijete Rajković Ivete čije je višegodišnje istraživanje na različitim lokacijama u Lici provedeno u razdoblju od 2005. do 2013. godine. U njemu autorica analizira žensku radnu migraciju, točnije njezinu transformaciju kroz proteklih stotinu godina te utjecaj migracijskog iskustva na rodne uloge unutar obitelji. Naime, krajem XIX. i početkom XX. stoljeća žene čiji su muževi emigrirali zajednica je nazivala bijelim udovicama jer su pasivno i strpljivo čekale muževe, ponekad desetljećima, da se vrate s američkog kontinenta (2015). Sredinom XX. stoljeća žene se priključuju muškim članovima u valu gastarbajterskih migracija. No, dok su ranije žene migrirale u druge zemlje kao pratnja svojim muževima, u protekla dva desetljeća, tumači Rajković Iveta, primjećuje se svojevrsni obrat migracijskog obrasca budući da žene postaju pokretačice migracije, dok njihovi muževi ostaju kod kuće (2015: 72). U ovim kasnijim migracijama autorica istražuje ulogu i značenje komunikacijskih vještina i fleksibilnost žena te njihovu snalažljivost (2015: 76). Nastavno, Lučan, Rajković Iveta i Klasnić istražuju pozitivan i emancipacijski učinak migracijskog iskustva u migraciji visokoobrazovanih žena prema državama Europske unije nakon 2013. godine, s naglaskom na njihova radna i neradna svakodnevna iskustva u kontekstu ekonomske i društvene integracije (2022).

I na kraju, ukoliko se usmjerimo na znanstvenu analizu skrbi starijih i nemoćnih osoba, posebice oboljelih od demencije, primijetit ćemo da je demencija kao bolest predmet nekolicine recentnih istraživačkih napora u medicini i njoj bliskim granama (Sušac i drugi 2019, Krvavica i drugi 2014, Gilić, Perinčić i Kovač 2008, Dadić-Hero, Grahovac i Kovač 2011). Ukoliko usmjerimo pažnju na organizaciju, brojnost i raznolikost oblika plaćene skrbi starijih i nemoćnih, u institucionalnom okruženju kao i u prostoru kućanstva, broj radova je nešto veći, no gotovo isključivo proizlazi iz područja prava i ekonomije (Bađun 2017, Dobrotić 2015), demografije (Podgorelec i Klempić, 2007) te socijalne gerontologije (Havelka i Despot Lučanin, 2007, Jedvaj, Štambuk i Rusac 2014, Štambuk i Levak 2018, Štambuk, Rusac, Skokandić 2019). Iz tog razloga, u proteklih petnaestak godina grupa autora upozorava na poteškoće skrbi o oboljelima od Alzheimerove bolesti (Rusac, Laklija, Milić Babić 2012), zanemarenost ljudskih prava oboljelih (Dološić, Milić Babić i Rusac 2019) te na gorući nedostatak sustavnih akcijskih i kvalitativnih istraživanja o plaćenim radnicima skrbi u institucionalnom okruženju s ciljem unaprjeđenja i podrške istima (Laklija, Milić Babić, Rusac

2009). Uporište u argumentaciji nalaze i u dosadašnjem dominantnom istraživačkom fokusu prema neformalnim njegovateljima odnosno članovima uže i šire obitelji starije i nemoćne osobe te ekonomskim, socijalnim i psihološkim izazovima u pružanju skrbi (Štambuk i Levak, 2018: 193). Kritiku sustavne zanemarenosti fenomena i njegovih dalekosežnih posljedica za širu okolinu, odnosno članove kućanstva i obitelji, te nedostatak radova na temu skrbi o starijima, posebice neformalnoj skrbi, u kontekstu demografskog starenja populacije u Hrvatskoj nalazimo i kod Jedvaj, Štambuk i Rusac (2014).

3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

3. 1. Izazovi arhivskog istraživanja

Rad na prikupljanju i analizi arhivske, posebice novinske građe, kao i sekundarnih izvora o povijesnoj i arhivskoj građi, ima uporište u težnji za kvalitetnijom historizacijom i kontekstualizacijom fenomena. U sekundarnoj fazi istraživanja, tu prikupljenu građu (supro)stavila sam u dijaloški i interpretativni odnos s izvorima prikupljenim prilikom boravka na terenu. Dakako, pristup arhivu i starijim novinskim izdanjima zahtijevao je nužan kritički odmak jer pohranjena građa iz kasnog XIX. i početka XX. stoljeća za vrijeme austrougarske vladavine prvenstveno zastupa glas „velikih muževa političke elite“ (Gross, 1996: 72), dok povijest svakodnevice i nižih društvenih slojeva relativno nedavno zauzima mjesto u hrvatskoj historiografiji (Horvat 2021: 11). Nastavno, u radu se priklanam historiografskim metodama koje su pod utjecajem srodnih disciplina, posebice kulturne antropologije, posegnule „iz plurala u kolektivni singular“ (Gross, 1996: 74) odnosno proširile interes svojih istraživanja, odmičući se od velikih povijesnih naracija političkih događaja prema svakodnevnom i mikroskopskom iskustvu potlačenih (Ginzburg 1976; Le Roy Ladurie 1978). Unutar tako postavljene historiografije svakodnevice, utire se put i ženskim subjektima (često iz bogatijih slojeva), analizi njihovog položaja u obitelji i društvu, te doprinosu kulturi i povijesti koju su i one gradile (Gross, 1996: 84). U istraživanju zadržala sam kritički odmak prema korištenju arhivske građe u kulturno antropološkom istraživanju jer:

„arhivi su uvijek bili pitanje moći, bilo da se radi o moći države, crkve, korporacije, obitelji, javnosti ili pojedinaca. Arhivi imaju moć privilegiranja i marginaliziranja. Oni mogu biti oruđe hegemonije ali i oruđe otpora“ (Schwartz i Cook u Trundle i Kaplonski, 2011: 409).

Počevši od Foucaulta, koji je temeljito razotkrio arhive kao iskaze umijeća državnog vladanja i kontrole svojih subjekata i mnogi drugi teoretičari istražili su kako arhivi potiskuju, revidiraju i kontroliraju marginalne skupine poput žena, vjerskih manjina, oboljelih od mentalnih poremećaja i druge. (Zeitlyn, 2012: 462). Stoga, teško se izmiče arhivskoj hegemoniji i njezinim postavkama (Derrida u Zeitlyn 2012: 463). Ovo se istraživanje samo djelomično priklanja zaokretu u antropologiji prema dokumentarnom i materijalnom, pritom

pristupajući arhivima kao mjestima moći u kojima se formira subjekt, iskazuje suverenitet i djelovanje, a pohranjena građa nije samo „neutralan“ dokument. Arhivi su i proces, a ne samo predmet (naših) istraživanja, koji je u svom prvobitnom naumu usko povezan s nastankom države, prava i carstva, s težnjom ka znanju i provođenju modernističke moći (Trundle i Kaplonski 2011: 410). Laura Stoler zato poziva da arhivima pristupimo kao „zgusnutim mjestima epistemoloških i političkih tjeskoba, a ne samo kao iskrivljenim i pristranim izvorima” (2009: 20). Autorica time ukazuje na nužnost napuštanja ideje o (raz)otkrivanju duboko zakopanih "istina" u arhivu (ibid). Naime, kada govorimo o arhivu kao procesu to znači da se u njemu ne nalazi neka inherentna struktura, već se ona gradi kroz sekundarne kategorizacije i klasifikacije građe ali i tumačenja koja im pripisujemo. Premda arhivi doista jesu mjesto vježbanja i iskazivanja moći čiji je alat i odluka o zaboravu, odnosno da nešto nepovratno ostane nezabilježeno, u njima se nalaze skrivene utabane i neutabane rute po kojima se možemo kretati. To znači, pri analizi, treba obratiti pažnju i na sve ono što u njima nedostaje. Prema Woodwardu radi se o nedovoljno iskorištenim i slabo zastupljenim izvorima u istraživanju koji su često neopravdano izostavljeni (usp. 2008), ipak to ne čini arhivsko istraživanje u antropologiji besmislenim dokle god ostaje svjesnost o arhivskoj pristranosti i pozicionalnosti (Zeitlyn, 2012: 464). Izazov se, dakako, nalazi u mogućnosti i oblicima „pričanja priča“ onih koji iza sebe nisu ostavili pisani trag (Woodward, 2008: 82), poput kućanske posluge i sluškinja na pragu XX. stoljeća u Primorju i Istri, u obliku primjerice pisama ili dnevnika. Imaginarno odgovarajući na pitanje Gayatri Chakravorty Spivak mogu li potlačeni govoriti?, u odnosu na arhivsku građu David Zeitlyn kaže da a priori ne znamo odgovor, no ipak upućuje kako se valja uvijek okrenuti prema arhivu (2012: 465). Moje istraživanje je uglavnom obuhvatilo analizu novina i tjednika, jer se pokazalo kako arhivska građa gotovo u potpunosti zanemaruje ženske glasove služinčadi. Ipak, arhivskoj građi pristupila sam kao uvidu u kontekst i prostor za promišljanje o široj ženskoj migraciji i ženskom radu u Puli i Rijeci.

Analiza arhivske građe obuhvatila je istraživanje u Državnom arhivu u Rijeci (DARI - 52 javna sigurnost br. 5, busta 9 DAR 52; DAR-52 Yu-36 spis 8), Državnom arhivu u Pazinu (HR DAPA -40 Općina Pula sumarni inventar 1845/1918 kutije 23 i kutija 31, kutija 5) te Archivio di Stato di Trieste u Italiji (busta 203). Ove tri institucije pohranjivale su najveći dio građe iz Austro-ugarskog razdoblja relevantne za odabrano područje i razdoblje istraživanja¹⁰.

¹⁰ Projekt “*Povijesne perspektive o transnacionalizmu i interkulturalnom dijalogu u Austro-Ugarskom carstvu (TIDA)*“ (HRZZ IP-2013-11-3914) voditeljice prof. dr. sc. Anita Sujoldžić, Hrvatske zaklade za znanost od 2015. do 2018. godine imao je za cilj istražiti kulturnu heterogenost i transnacionalni kontakt te njihovu ulogu u formiranju interkulturalnih identiteta i transnacionalnih praksi posebice u svakodnevnom životu običnih ljudi u kasnom XIX i ranom XX stoljeću u Habsburškom carstvu.

Ponekad je moje kretanje unutar arhiva bilo izazovno, posebice u slučaju nedostupne ili nepronadene građe i u odnosu na stupanj obrađenosti građe u pojedinom arhivu. Ujedno, svaki arhiv krasi svojevrsna hirovitost (Zeitlyn, 2012: 466) koja podrazumijeva stupanj prilagodbe za svakog istraživača, vrijeme potrebno za upoznavanje arhiva, njegovih kataloških jedinica i specifičnosti poput logike kojom su se koristili arhivski stručnjaci u sistematizaciji i slično. U tom pogledu, izazovi na koje sam naišla korespondiraju s problemima i izazovima u arhivskoj praksi prilikom obrade zapisa i dokumenata, a odnosi se na nedostatak uniformiranosti podataka i dokumenata između različitih lokaliteta (Woodward, 2008: 83). Također, razlikuju se stupnjevi indeksiranosti i digitalizacije građe te njena dostupnost na mrežnim stranicama razlikuje se. Arhivska analiza građe omogućila mi je identifikaciju obujma ženske radne migracije na područjima Istre i Primorja, od kraja XIX. stoljeća nadalje što postaje posebice razvidno unutar okvira naglog ekonomskog i industrijskog razvoja Pule i Rijeke te priljevom ženske radne snage iz okolnih ruralnih područja kao i na relaciji Trst, Beč, Budimpešta, Zagreb, Pula i Rijeka. U navedenom razdoblju vidljivi su elementi modernosti poput gospodarskog rasta, visoke razine političke participacije, sekularizacija, geografska i društvena mobilnost i nova vrsta povijesnog subjekta - moderni čovjek. Analiza članaka i oglasa obuhvatila je tekstove objavljene u dnevnim lokalnim novinama na talijanskom i hrvatskom jeziku *Novi List*, *Il Giornaletto di Pola* (1900. -1915.), *La Voce del popolo* (1889. -1890.), *La Bilancia* (godine izdanja 1867.-1915. – ja sam se prvenstveno fokusirala na razdoblje od 1898.-1910. godine), *La Varietà* (1882.-1896.), časopisima sa šireg područja monarhije poput pravaških satiričkih novina *Biča* (1883.-1885.), *Vragoljana* (1881.-1886.) ili *Trna* (1891. – 1899.) kao i u prvom ženskom časopisu *Na domaćem ognjištu*, koji izlazi u Zagrebu od 1901. do 1914. godine te od 1902. godine pod imenom *Domaće ognjište; list za porodicu*. Navedeni izvori novinskih zapisa, koje sam u ovom istraživanju najviše koristila, premda ne artikuliraju glas posluge ipak smatram važnim za otvaranje pogleda prema ženskom subjektu te značenju plaćenog rada u kućanstvu, odnosno kućne službe (Horvat, 2021: 8) i položaja samih radnica i kućne služinčadi krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. U tom razdoblju razvijaju se novi oblici zaposlenja ženske radne snage poput onih u tvornicama, školama, bolnicama i sl. U tom pogledu, zanimljiv i bogat izvor informacija su rubrike oglasnici i crna kronika u navedenim novinama. Oni nam ukazuju na određenu dinamiku u potražnji žena za rad u kućanstvu (kućnoj služinčadi) kao i potrebu za drugim oblicima komodificiranog (reproduktivnog) rada žena poput dojilja i slično.

3. 2. Etnografsko istraživanje i istraživačka pozicionalnost

Promatranje sa sudjelovanjem, u manjem obujmu, uz kvalitativne i dubinske intervjue, zajedno tvore okosnicu ovog istraživanja. Pripreme i sama terenska istraživanja periodično su se odvijala u rasponu od 2014.-2019. godine, u odabranim kućanstvima na više lokacija u Istri i Primorju, posebice gradovima Puli i Rijeci. Širi vremenski raspon koji je obuhvatio ovo istraživanje omogućio mi je promatranje i pojedinih promjena na samom tržištu rada plaćenih radnica u kućanstvu. Stoga, dijalektika između teorijskih postavki istraživanja i procesa sakupljanja građe s terena, postupno se i uzajamno gradila. U tom smislu, pojedina prikupljanja i opažanja potakla su važne promjene u teorijskoj orijentaciji istraživanja (Creswell u Piasere, 2008: 7). To znači da sam samo u početnoj fazi neformalnog plaćenom radu u kućanstvu, s fokusom na plaćeni rad skrbi starijih i nemoćnih osoba, pristupila kao migracijskom fenomenu epistemološki sagledanom u sklopu teorija migracija. Metodološki je to značilo fokusirati se na hrvatske neformalne plaćene radnice u kućanstvu na privremenom radu u Italiji. No kroz boravak na terenu i uz razgovor s mnogobrojnim radnicama, kolokvijalno nazvanim njegovateljicama uvidjela sam kako se radi o mnogo fleksibilnijem i dinamičnijem tržištu rada te da su obilježja fenomena i same njegove prakse različiti i višestruki. Naime, hrvatsko tržište rada okarakterizirano je i lokalnim i migracijskim obilježjima. Odnosno, radnice iz Istre i Primorja vješto povezuju područje sjevere Italije i Hrvatske te nerijetko naizmjenice biraju poslove unutar i izvan Hrvatske, što su prvo ulazak Hrvatske u članstvo Europske unije, a potom i nedavni ulazak u Schengen zonu, dodatno olakšali. Djelomično, razlog napuštanja poslova u Italiji uzrokovan je velikim priljevom žena iz područja bivšeg Sovjetskog Saveza, Albanije i Rumunjske te s Filipina čime je to tržište postalo izrazito konkurentno i djelomično zasićeno (usp. Van Hooren 2010). S druge strane, rastom prosperiteta u priobalnim gradovima te poradi neadekvatnog državnog institucionalnog okvira o skrbi starijih i nemoćnih u Rijeci, Puli i okolici, kontinuirano raste potražnja za plaćenim radnicama u kućanstvu. Moje istraživanje je pokazalo da su radnice, ukoliko su poznavale talijanski jezik, kontinuirano širile i sužavale područje rada pa su samim time mnoge povremeno radile u Italiji a povremeno u Hrvatskoj, ovisno o trenutnim (najboljim) ponudama, pojedinim privatnim okolnostima i slično. Time mi se sasvim neočekivano u početnim fazama istraživanja, kroz boravak na terenu ukazala prilika svjedočiti transformacijama u hodu. Budući da se radi o neformalnom tržištu rada koji spada u domenu tzv. sive ekonomije, statističkih podataka nema. Točnu brojku žena koje su odlazile, ili još odlaze, na rad izrazito je teško procijeniti jer se njihov rad smješta izvan kontrole i sustava dokumentiranja nadležnih, kako hrvatskih tako i talijanskih institucija. Ulaskom u treće

desetljeće novog milenija, nalazimo djelomično smanjenje obujma fenomena migracije prema Italiji, razvidnog i iz recentnijih talijanskih nacionalnih statistika u kojima se, za razliku od ranijih godina, ne navodi prisutnost hrvatskih radnica (usp. Van Hooren 2010, Di Rosa, Melchiorre, Lucchetti i Lamura 2011).

Moja odluka o fokusu istraživanja prema lokalnom tržištu plaćenog rada u kućanstvu značila je prilagođavanje inicijalnih teorijskih postavki u smjeru djelomične promijene rakursa. Stoga, u mojem promišljanju o fenomenu i njegovom značenju, okrenula sam se uvidima i saznanjima koje sam dobila istražujući i transnacionalno i lokalno tržište rada. Smatram kako mi je takav pristup omogućio mnoge komparativne prednosti ali je u sebi, također, sadržavao uvid i svjedočanstvo o razvoju fenomena u stvarnom vremenu koji se od gotovo isključivo transnacionalnog fenomena preoblikovao i u lokalni oblik rada. Intervjui i razgovori s radnicama i pojedinim članovima obitelji u kojima rade, omogućili su detaljniji opis fenomena (usp. Brinkmann 2013). Nekim radnicama pristupila sam aktivirajući vlastite neformalne mreže poznanstava. Pomoću metode „snježne grude“ (engl. *snowball method*) došla sam do kontakata drugih sugovornica, s kojima sam zatim provela intervjuje. Sekundarno, te radnice povezale su me s drugim sugovornicama i time mi omogućile širi raspon terenskog istraživanja. Sveukupno razgovarala sam sa šesnaest žena, sedam iz Rijeke i devet iz Pule. S gotovo svima prva mjesta susreta bili su kafići, slastičarne ili otvorena, mirna mjesta no u kasnijim navratima, njih pet pristalo je na daljnje susrete i na njihovom mjestu rada. Samo je jedna skupina od četiri žene, međusobne dobre poznanice i prijateljice, insistirala da se sve zajedno, uvijek u istom broju, nalazimo u jednoj slastičarni u Rijeci. One su, također, i jedina skupina koja je prvobitno odbila snimanje naših razgovora, ali su mi to kasnije ipak dozvolile. Njihova prvobitna nelagoda zbog prisutnog diktafona temeljena je na više razloga, nepoznavanju potencijalnih pitanja i tema razgovora, straha od moguće identifikacije („ipak je to moj glas“), želji da me bolje upoznaju te, rekla bih, sveopćem oprezu jer se ipak radi o neformalnom tržištu.

Sugovornice su gotovo sve udane sredovječne žene s djecom, u trenutku istraživanja u dobi od 60 do 73 godina starosti s iznimkom dvije, Mirjanom i Manuelom iz Pule od 49 i 52 godine starosti. Za sve, taj posao nije prvi ulazak na tržište rada, već se većina nalazi u mirovini ili je u trenutku istraživanja bila nezaposlena te im je nedostajalo nekoliko godina radnog staža prije umirovljenja. Takvi terenski rezultati pozivaju na oprez ukoliko tumačimo podatke prema kojima je u Hrvatskoj participacija radnika 65+ na tržištu rada među najnižima u Europi (Akrap i dr., 2013). Dakako radi se o formalnim oblicima rada o kojima postoje i službene statistike. Međutim, neformalni oblici rada, u koje se ubraja i plaćeni rad u kućanstvu i skrb o starijim i bolesnim osobama, prolaze ispod radara, nevidljivi i nezabilježeni. Ovo istraživanje ukazuje

upravo na radno aktivnu žensku stariju populaciju koja je u posebnom riziku od siromaštva jer mnoge žene iznad 55 godina starosti često bivaju proglašene tehnološkim viškom ili su u riziku od gubitka posla. U trenutku naših razgovora vremenski prosjek u kojem se moje sugovornice bave poslom plaćenog rada u kućanstvu je dvanaest godina, uz vremenski raspon koji se rasteže od četiri do devetnaest godina rada. Prosjek broja obitelji u kojima su žene radile je šest. Teme razgovora s radnicama obuhvaćale su njihove biografske podatke, opis prijašnjih poslova, opis svakodnevnih aktivnosti, vrste njege i skrbi za starije osobe, popis zadataka i obaveza, odnosa i komunikacije s ostalim ukućanima ili drugim članovima obitelji, iskustva rada u smislu osjećaja o tome što znači skrb, bolest, nemoć, odnos, potom poznavanja drugih radnica, reakcije okoline na ovaj oblik rada i drugog. Metodološki pristup etnografskog terenskog istraživanja imao je za cilj odgovoriti na pitanja poput: koje značenje same plaćene radnice u kućanstvu pridaju poslu kojim se bave; kako se nose sa svakodnevnim izazovima rada u kućanstvu, pregovorima sa članovima obitelji neformalnih poslodavaca; što za njih znači skrb i njega starijih i nemoćnih osoba te briga o prostoru u kućanstvu koje je istovremeno nečiji dom i njihovo mjesto rada?

Moj fokus na subjektivne i individualne naracije omogućio mi je dubinsko promatranje i razumijevanje (usp. Hammersley i Atkinson 2007). Pritom, u analizi naracije iskustava rada vodila sam se premisom da "moramo naučiti pomoći ženama da ispričaju svoje priče, a zatim naučiti slušati te priče a da nas pritom ne vode naša uvjerenja koja ograničavaju našu sposobnost slušanja" (Reinhartz u Garcia, 1994: 177). Ispričati vlastito iskustvo, podijeliti s nekim izazove i poteškoće rada, može imati terapijski učinak posebice ukoliko je radnica izolirana i usamljena u kontinuiranoj skrbi o starijoj i nemoćnoj osobi. To je bilo posebno važno u pokušaju da se lakše pristupi sugovornicama koje ponekad osjećaju stigmatu radi posla kojim se bave, ali i strah jer se ipak radi o neformalnom obliku rada, tzv. sivoj ekonomiji, koja može biti podložna financijskim i fiskalnim kontrolama i kaznama. Dakako, izgradnja odnosa sa sugovornicama u etnografskom istraživanju ima ključnu ulogu (Šikić-Mićanović 2012: 53). U mojem slučaju taj postupak nije bio uvijek lak. Naime, u više navrata potencijalne sugovornice čije sam kontakte dobila preko drugih žena, mojih poznanika ili nekim drugim neformalnim putem, odbile su sudjelovati u istraživanju. Neke su to objasnile odgovorima poput: „... ne, ne bih, stvarno ... a što da vam kažem, pa nitko ovaj posao ne bi radio da ne mora“ (dnevnički zapis 25. 04. 2016.) ili „... pa samo tu u mojoj zgradi, ovaj i drugi kat, pa sigurno 5-6- žena je išlo u Italiju ili tu kod nas radi ... da, da, ali nitko ne želi reći“ (dnevnički zapis 18. 11. 2018.) i samim time dale naslutiti nelagodu i želju da njihov rad ostane nepoznanica unatoč mojim kontinuiranim uvjerenjima o osiguranoj anonimnosti i povjerljivosti podataka. Dakako, meni kao istraživačici nelagoda pojedinih sugovornica i odbijanje sudjelovanja u istraživanju ili čak

propitivanje njegove važnosti, uzrokovalo je određeni stupanj nesigurnosti odnosno poticalo me na promišljanje o relevantnosti mojeg istraživanja i njegovih dosega u okviru zagovaračke prakse. No upozoravalo me je i na mnogobrojnost radnica, nužnost veće vidljivosti i prepoznavanja kompleksnosti i težine plaćenog rada skrbi o starijim i nemoćnim osobama što bi potencijalno dovelo do društvene promjene zakonodavnih okvira i javnog i medijskog diskursa. Ipak, u većini slučajeva sugovornice bi, unatoč početnoj zadržci, pristale na susret. Naime, one su podržavale i istraživanje plaćenog rada u kućanstvu smatrajući da je obezvrijeđen i stigmatiziran. Stoga, početna zadržka temeljila se na bojaznosti da ih se predstavi u nepovoljnom kontekstu odnosno naglasi neformalni i fizički aspekt rada. Pritom sam odnos sa sugovornicama gradila postupno i kroz duže vremensko razdoblje. Kao što sam ranije navela, prvi susreti dogodili bi se na nekom „neutralnom“ mjestu, najčešće se tu radilo o kafiću, slastičarni ili na klupi pored mora u Rijeci i Pula, jednom i u Pazinu. Odabir lokacije za prvi susret prepustila bih sugovornicama. U kasnijim navratima, pojedine sugovornice, njih četiri, pristale su da ih ujedno posjetim na njihovom mjestu rada u navedenim gradovima i provedem sa njima nekoliko sati, najčešće cijelo poslijepodne, kako bih i sama mogla prisustvovati i promatrati njihov rad i mjesto rada. Prikupljanje građe za vrijeme terenskog istraživanja imalo je za cilj obuhvatiti heterogena iskustva radnica kako bi se kroz prizmu pojedinačnog ocrtala mreža društvenih pozicija i odnosa te obuhvatila višeslojnost istraživanih fenomena. Nastavno, korišteni primjeri u ovome radu nisu samo anegdotalne prirode (Hammersley 1992; Nare 2011.) Primjenom etnografije pojedinačnog (Abu-Lughod, 1991), mnogostruka iskustva rada, kroz fokus na konkretne i specifične doživljaje, prakse te individualne i subjektivne naracije svake radnice, koriste se kao polazišna točka u ocrtavanju dinamične mreže odnosa i konstelaciju svakodnevnih aktivnosti. Pritom, pojedinačna iskustva radnica nisu postavljena u hijerarhijske odnose već zajedno tvore mozaik višeglasja.

U procesu istraživanja teren se ponekad gradio i kroz interakciju te su moje sugovornice postajale i sustvarateljice terena i istraživanja. Ukazale bi mi na bitne elemente, nove fokuse i teme te moguća nova čitanja fenomena. U drugoj fazi, prilikom analize transkribiranih intervjua i dnevničkih terenskih zapisa, koristila sam se metodom refleksivnog čitanja (Watson i Wilcox, 2000). Točnije, transkriptima i dnevničkim zapisima pristupila sam kritički i analitički, postavljajući svaki stavak u kontinuirani dijalog s teorijskim konceptima. Time sam prikupljenu građu propitivala i u smislu kritike i autokritike prikupljenih materijala ali i pojedinih teorijskih pristupa (Walcott u Potkonjak, 2014:15). No važno je napomenuti, i ne bježim od toga, da su u stranicama ovog rada utkana i moja osobna iskustva koja su me neizostavno usmjerila u želji i naumu da se pozabavim ovom temom. Naime, ukoliko ne uspijemo „istražiti svoje osobne,

profesionalne i strukturne lokacije kao istraživači, neizbježno ćemo u svome radu ponavljati rasne, klasne i rodne pristranosti“ (Naples u Šikić-Mićanović, 2012: 50). U tom promišljanju polazim od postavke da su i moja iskustva na terenu važan izvor, što me nužno usmjerava i dovodi do propitivanja vlastite pozicionalnosti. Tu ponajprije mislim na moju subjektivnost u procesu spoznaje jer kao žena, prvo pomajka pa kasnije i majka te svojevremeno njegovateljica terminalno bolesne osobe, moje danas pokojne majke, donekle dijelim znanje s članovima grupe koju istražujem (Potkonjak, 2014: 28). Smatram, a i terensko iskustvo je to pokazalo, kako su mi se pojedine žene upravo radi tih mojih biografskih identifikatora češće lakše pa možda čak i brže otvarale što je omogućilo ne samo produbljivanje njihovih općenitijih odgovora već i izgradnju uzajamnog povezivanja i povjerenja. Ukoliko “naše razumijevanje drugoga može proisteći ‘samo’ iz našega vlastitog iskustva“ (Jackson u Šikić-Mićanović, 2012: 50), nalazim kako su mi iskustvo rada kao *au-pair* djevojka u Velikoj Britaniji početkom tisućljeća te skrb o bolesnim i umirućim roditeljima i bakama, omogućili temeljno razumijevanje mojih sugovornica i njihovu zainteresiranost za moje motivacije u istraživanju ove teme. Činjenica da sam mlađa od njih, ponekad bi probudila u mojim sugovornicama zaštitnički osjećaj koji ih je potaknuo da mi se obrate majčinskim tonom i postave u ulogu savjetnica. Ponekad su prepoznavale moje „temeljno bivanje unutra“ odnosno da s njima dijelim neka osnovna znanja i osjećaje (Povrzanović Frykman u Gulin Zrnić, 2006: 77) pa su mi govorile „a, znaš kako je“ ili „i ti si to prošla“ i slično. Stoga, metodološki moje istovremeno bivanje unutar i izvan terena, odnosno same teme, u drugoj fazi je zahtijevalo proces kognitivnog osvješćivanja kojeg Gulin Zrnić naziva „autokulturna defamiliarizacija“, odnosno istraživačku poziciju otklona od osobnog iskustva (2006: 85). Taj otklon i izlazak iz osobnog djelomično je omogućen kroz proces kritičke analize znanstvenog opusa o plaćenom radu u kućanstvu. Dodatno, u mojem istraživanju često je postojala temeljna materijalnost ulaska u teren, jer se on smješta iza zatvorenih vrata. Stoga je prelazak praga simbolički ali i fizički obilježavao istraživačku poziciju kao ujedno unutar i izvan terena.

3. 3. Prostor u kućanstvu kao mjesto istraživanja – metodološka ishodišta teorije materijalne kulture

Cilj promatranja sa sudjelovanjem, kao metode razumijevanja događanja, ljudi i njihovih praksi iz njihove perspektive (usp. Hammersley i Atkinson, 2007), bilo je smještanje samog istraživačkog terena iza „četiri zida“ točnije unutar same lokacije plaćenog rada u kućanstvu – prostora kućanstva. Time metodološko uporište istraživanja polazi od suvremenih teorija materijalne kulture koje analitički pristupaju prostoru kućanstva, odnosno mjestu i načinu života, kao važnim odrednicama društvenog položaja, fizičkog zdravlja i blagostanja pojedinca (Drazin 2001, Garvey 2001, Miller 2001, 2008). Skrovite spoznaje koje proizlaze iz analize prostora kroz paradigmu materijalne kulture sintetizirane s analizom ostale građe, omogućuju nove epistemološke uvide o društvenom svijetu koji nas okružuje (O'Toole i Were, 2008). Pritom valja upozoriti da, iako im se često tako pristupalo, prostori u kućanstvu i stambeni prostori nisu samo spremnik društvenih procesa već su i oni sami društveni procesi i mjesta u kontinuiranom nastajanju jer

„... dom je aktivan trenutak u vremenu i prostoru u stvaranju individualnog identiteta, društvenog odnosa i kolektivnog značenja ... sjecište niza polariteta poput utočište - vanjski svijet; obitelj - zajednica; prostor - mjesto; iznutra - izvana; privatno - javno.“
(Rennie Short, 1999: IX-X)

Kuća, stan ili stambeni prostor postaje dakle mjesto u kojemu se klasni i rodni identiteti pregovaraju, osporavaju i transformiraju te u kojima se simbolički izražavamo kroz dekor, raspored i materijalnost predmeta i okruženja. Pojam materijalne kulture, na koji se oslanja i moji pristup, označava kako u nekom okruženju, prostoru, predmeti djeluju na ljude te istovremeno ti ljudi djeluju u prenošenju i izgradnji društvenih odnosa i pridavanju simboličkog značenja ljudskim aktivnostima (Woodward, 2008: 3). Takva definicija materijalne kulture odnosi se kako na pojedinačne materijalni predmet (primjerice cipele, olovka, šalica i sl.) tako i na skup predmeta koji tvore jednu cjelinu (poput automobila u kojemu su gume, volan, sjedala, vrata itd.) koje ljudi percipiraju, dodiruju, koriste, o kojima promišljaju te s kojima se „hvataju u koštac“ (ibid., 2008: 14). Upravo iz navedenih razloga mnogi antropolozi, po mojem mišljenju argumentirano, upozoravaju na nužnost usmjeravanja fokusa analize „iza zatvorenih vrata“ (Miller 2001, Marcoux 2001, Warnier 2005, Woodward 2007 i drugi) odmičući se od klasičnih istraživanja koja su se prvenstveno fokusirala na simboličku ulogu kuća u manjim

zajednicama izvan europskog i američkog kontinenta (Strathern, Levi-Strauss, i sl.). U tom smjeru Cieraad zagovara razvoj antropologije prostora u kućanstvu koja se okreće analizi izgradnje značenja te odnosa između značenja i praksi (1999: 3-4). Tako dom postaje emotivan i simboličan *locus* u kojemu se grade konstelacije različitih značenja i njima povezanih praksi (Chevalier 1999) nasuprot pristupa pojedincu, vlasniku/ci stambenog prostora, kao pasivnom i bespomoćnom potrošaču. Kroz postupak izgradnje vlastitog doma vlasnik postaje subjekt koji „prisvaja“ (engl. *to appropriate*) predmete potrošačke kulture pri(u)pisujući im nova, vlastita značenja (Miller 1987). Nastavno, iako način korištenja predmeta od strane korisnika može biti suprotan njegovoj prvobitnoj namjeni, ostaje da čime god se ljudi bavili, potkrijepljeno je ili zabilježeno u specifičnoj materijalnosti (Povrzanović Frykman, 2010: 42). Sama značenja te materijalnosti utkana su u nizu praksi koje se rastvaraju tumačenju kroz umrežavanje, međupovezivanje i međusobnu interakciju materijalnog i nematerijalnog (O'Toole i Were, 2008: 626).

Za potrebe ovog istraživanja pristupila sam prostoru u kućanstvu kao dinamičnoj cjelini, a ne samo kao lokaciji „u kojoj se nešto događa“ ili kulisi, te koja nije statična i kruta već rezultat kontinuiranih interakcija, praksi i pregovaranja (Miller 2001; Burikova 2006). Navedeni pristup prostoru i materijalnoj kulturi smatram da je pridonio kvalitetnijem razumijevanju društvenih i strukturalnih odnosa te omogućio istraživanje višeglasja, posebice onih manje privilegiranih, nevidljivih i marginaliziranih (O'Toole i Were, 2008: 622). U toj aktivnoj cjelini prostor i materijalni predmeti istovremeno su okvir za situirano djelovanje i njegov rezultat (O'Toole i Were, 2008: 624). Prostor doma ima svoju tjelesnost i materijalnost te je omeđen percepcijama promatrača. U tom smjeru i moje promatranje prostora u kućanstvu odnosi se na prostorije koje su bile otvorene (simbolično ili materijalno) za pogled i pristup promatrača. Ponekad se radilo o nemogućnosti pristupa svim prostorijama u kućanstvu, najčešće radilo se o spavaćoj sobi ili nekoj drugoj prostoriji u kojoj se svakodnevica nije odvijala. Te prostorije nisu nužno bile „zatvorene“ jer su posebno važne i odveć privatne, nego se radilo o prostorijama koje su na neki način izgubile prvobitnu funkciju poput dječje sobe, ureda i slično. Prema Warnieru:

„...materijalna kultura je sredstvo za promišljanje, kategoriziranje, označavanje, komuniciranje ili stvaranje identiteta, ali i za pokretanje i djelovanje u skladu s materijalnim predmetima, zajedno s njima, protiv ili putem njih.“ (2005: 6)

Slijedeći takav pristup moj fokus se, pored svojevrstne anatomije prostora u kućanstvu, usmjeravao ka promišljanju što se gdje nalazi, kako se koristi, koji su „okusi doma“, mirisi, ambijent, što se pokazuje, što prešućuje, što je u prvom planu a što u pozadini, skriveno od pogleda. No, stečene uvide nisam analizirala kao zasebne cjeline, već u korelaciji s intervjuima i podacima proizašlim kroz promatranje sudionika. Dakako, afektivna vrijednost pojedinih predmeta bila je izrazito vidljiva kod pojedinih primatelja skrbi. Za te starije osobe nije se, primjerice, jednostavno radilo o bilo kakvoj šalici za kavu ili prekrivaču za krevet. Za njih ti predmeti, podsjetnici na pokojne supružnike ili darovi djece koja žive u drugom gradu, mjesto su „stapanja sadašnjosti s prošlošću i budućnošću u prostoru zajedničke intime“ (Frykman, 2016: 158). Njihova važnost varira od osobne i emotivne privrženosti do praktične korisnosti u svakodnevnom životu osobe, a njihova prisutnost u prostoru daje kontinuitet njihovom biografskom narativu (Povrzanović Frykman i Humbratch, 2013). Za njihove vlasnike, takvi predmeti održavaju i iznova grade značenje kroz svakodnevnu uporabu. Radnica znanja i informacije o tomu stječe kroz vrijeme, kroz boravak u prostoru i razgovor s osobom, upoznavajući onoga o kome skrbi i njemu važne predmete i prostore.

Navedeni metodološki pristup prostoru u kućanstvu, uz empirijski interes usmjeren na predmete, pružio mi je uvid u modalitete prilagođavanja i „sudaranja“ radnice s prostorom u kojemu radi. Također, odgovara na pitanje uloge materijalne kulture stambenog prostora u posredovanju odnosa sa starijom osobom te u izgradnji iskustva rada radnice. Primjenjujući prakseološki pristup materijalnoj kulturi, dakle, ne razjašnjavamo samo što materijalna kultura znači, već i što ona čini.

3. 4. Istraživanje iskustava rada – fenomenološki pristup

Primjena fenomenološkog metodološkog okvira u istraživanju imala je za cilj pristupiti suvremenom plaćenom radu u kućanstvu kao kulturnom fenomenu koji se kontinuirano izgrađuje, materijalizira i otjelovljuje te time postaje dijelom iskustava aktera koji su njime dotaknuti, dok same plaćene radnice u kućanstvu iznova kreiraju višestruka značenja o istom (Frykman i Gilje, 2003: 14). Pritom, unutar široko postavljene filozofske definicije fenomenologije kao teorije o oblicima percepcije, iskustava i razumijevanja društvenog i materijalnog svijeta koji nas okružuje, ovo istraživanje slijedi navedeni metodološki pristup u odnosu na njegovu primjenu u antropološkoj teoriji. Točnije, koristim ga kao teoriju percepcije

i iskustva te njihove kulturne i društvene izgradnje na razini pojedinca (Ram i Huston, 2015: 4).

Ipak, kako ističu Ram i Huston, radi kvalitetnije operativne primjene ovog metodološkog pristupa potrebno je suziti odveć široki raspon značenja tih pojmova (2015: 4). Autori ukazuju na „nestabilnost značenja koja okružuju ono što poimamo kao "iskustvo" (Ram i Huston, 2015: 8). Oslanjajući se na temeljnu premisu da je osjetilna percepcija ujedno i fizički i kulturni čin, pa su vid, sluh, dodir, njuh i miris ne samo sredstva spoznaje fizičkih datosti nego načini prijenosa kulturnih vrijednosti (Herzfeld u Bagarić, 2011: 86), ovo istraživanje polazi od premise kako je osjetilno iskustvo spoznajno (usp. Pink, 2009). Ta sposobnost kognitivnog shvaćanja svijeta samo nadopunjuje „sposobnost da se taj svijet shvati praktično i fizički“ (Jackson u Frykman, 2016: 154). U tom smjeru, koristeći individualni ljudski subjekt kao metodološko polazište, analizi cjelokupnosti iskustva rada plaćenih radnica u kućanstvu, posebno skrbi o starijim i nemoćnim osobama pristupam kroz njegove višestruke dimenzije – osjetilne i tjelesne te njihove naracije, aktivnosti i radnje unutar prostora u kućanstvu. Kao što je ranije navedeno, odgovor na pitanje „što to radnice rade dok rade ovaj posao?“ može se dohvatiti pristupajući mjestu istraživanja kao važnoj odrednici ovog oblika rada. Naime, razgovor s radnicom i boravak s njom i uz nju pri svakodnevnim aktivnostima skrbi pružali su mi uvid i mogućnost promatranja pa čak i povremenog sudjelovanja u vidu *uskakivanja* i pripomaganja ukoliko je trebalo nešto dodati, asistirati kod premještanja osobe koju njeguje, pričuvati ju nakratko dok je radnica u drugoj prostoriji i slično. Moram ovdje napomenuti kako je preduvjet moga boravka u kućanstvu bila informiranost i suglasnost članova obitelji osobe u skrbi i radnice. Navedeni pristup omogućio mi je uvid i u ona iskustva i percepcije rada koje radnica ponekad teže artikulira te koji postaju vidljivi u trenucima puknuća ili nepažnje kada je moguće promišljati o njima i na opipljiv način. Primjerice, osim samih naracija o iskustvu rada stekla sam uvid i o načinu na koji su se odjenule, tonu glasa kojeg su koristile u pojedinim situacijama, načinu kretanja po prostoru, obrisima umora, sreće, nervoze i strpljenja na njihovom licu, gestikulaciji i slično. Takav istraživački pristup i moja uključenost u pojedine radnje unutar kućanstva i prostora skrbi slijedi postulat prema kojemu “antropolozi ne uče samo verbalno, nego svim osjetilima, u gibanju, tijelom i cijelim bićem, u totalnoj praksi” (Okely u Šikić-Mićanović, 2012: 59). Dakako i moje ranije stečeno i utjelovljeno znanje o skrbi starije i nepokretne osobe omogućilo je da učim kroz sudjelovanje i pomaganje, o svakodnevnim praksama plaćene skrbi i rada u kućanstvu. Donekle sam i sama iskusila, premda iz drugačije pozicije, one „usputnog prolaznika“, intenzitet potaknut pojedinim predmetima odnosno onaj „neizgovoreni proces doživljavanja predmeta“ koji postaje uhvatljiv kroz analizu odnosa tijela

i prostora koji ga okružuje (Frykman, 2016: 154). Usmjerenje pozornosti na tjelesne prakse koje se aktiviraju pri svakodnevnom izvršavanju brojnih aktivnosti plaćenog rada u kućanstvu, dakako, pruža uvid u elemente i brojne aspekte od kojih je taj rad sačinjen. Primjerice tjelesna prisnost sa starijom i nemoćnom osobom, kretanje, „sudaranje“ i kreiranje prostora u kućanstvu putem praksi izmještanja pokućstva, čišćenja prostora i prilagodbe na isti te kroz različite neverbalne, praktične i senzorne aspekte. Stoga, navedeni metodološki pristup omogućio je detaljnu analizu onog što radnice doista čine obnašajući svakodnevne dužnosti (Desjarlais i Throop, 2011: 92). Također, mogla sam bolje razumjeti, primjerice, značenje neadekvatnog rasporeda pojedine kupaonice, opasnost tuš-kabine ili razliku između bolničkog i „običnog“ kreveta te na koji način takvi ili neki drugi predmeti olakšavaju ili otežavaju iskustvo rada.

Primjena fenomenološke metodologije, uz boravak u prostoru kućanstva, omogućila mi je analizu pojedinih aspekata utjelovljenja plaćenog rada skrbi te uvid u to na koji način se tijelo koristi kod takvog obliku rada. Fokusrala sam se na mimiku, izraz lica, grimasu, uzdahe, poglede, smiješak i druge oblike neverbalne komunikacije u kojima se afekt, ponekad brzinski i prolazno u jedva uhvatljivom obliku, ocrtava. Pritom, slijedeći Jonasa Frykmana, u tom pristupu ne nudimo odgovor zašto je takav afekt prisutan nego što on čini u datom trenutku (2016: 154). Ponekad se radilo isključivo o atmosferi u prostoriji ili između dvije osobe (dvije radnice ili radnice i starije osobe), nečemu „nečujnom“ što prethodi samoj emociji koja ima verbalnu izražajnost i relacijske je prirode (Brennan u Frykman, 2016: 161) te može biti izraženo i sekundarno u naraciji, pri sjećanju na pojedini događaj i slično.

Sveukupnost suvremenih društveno-tehnoloških transformacija duboko utječe na promjenu prirode rada i radnih odnosa. Metodologija etnografskih i antropoloških istraživanja, njezin senzibilitet i tankoćutnost, rastvara i doprinosi detekciji „novonastalih suptilnih“ promjena u suvremenim kulturama rada i radništva (Brannan, Geoff i Worthington, 2007: 396). Stoga, slijedeći poziv na preusmjerenje istraživačkog fokusa ka novim oblicima rada (ibid.) ovo istraživanje dodatno doprinosi analizi uslužnog sektora i njime povezanim neformalnim oblicima rada posebice u odnosu na rod i iskustva rada žena. Postavljanjem analize iskustva i samopercepcije radnica kao temeljne polazišne točke u ovome radu, moje istraživanje ide u smjeru doprinosa izgradnji i širenju narativa suvremenih modela preživljavanja ekonomski ranjivih skupina (usp. Procoli, 2004) koje su često u nemogućnosti pristupiti formalnom tržištu rada ili su iz njega, jednom umirovljeni, trajno službeno isključeni. Plaćenom radu skrbi kao jednom od oblika plaćenog rada u kućanstvu pristupam kao procesu koji nastaje na temelju iskustava i značenja koje im sudionice pripisuju (Gulin Zrnić, 2006: 76). Prikupljene prakse i naracije, vidjet ćemo, ukazale su na elemente putem kojih se kontinuirano gradi iskustvo

plaćenog rada u kućanstvu odnosno plaćenog rada skrbi u kućanstvu na području Istre i Primorja, zatim načinu na koji se isti ostvaruje te praktične, materijalne i nematerijalne aspekte suvremenih ekonomija njege.

4. NEFORMALNI OBLICI PLAĆENOG RADA U KUĆANSTVU U HRVATSKOJ – REZULTATI ANALIZE PRIKUPLJENE GRAĐE

4. 1. Plaćeni rad u kućanstvu na prijelazu XIX. u XX. stoljeće: ulazak žena na tržište rada i normiranje ženskog (ekonomskog) subjekta

Prijelaz iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće, kao i stotinjak godina kasnije, na području Istre i Primorja i šire, označava društveno-ekonomske i političke promjene koje će posljedično utjecati i na poziciju ženskog (ekonomskog) subjekta. Zadnja desetljeća austrougarske vladavine najavljuju dolazak „kratkog dvadesetog stoljeća“ (Hobsbawm, 2007) kao i tračak djelomične emancipacije žena i njihov ulazak na (formalno) tržište rada, utirući put značajnijim promjenama koje će neujednačeno zapljusnuti monarhiju. Pojedini tradicionalni ženski poslovi dobili su svoje proširenje jer žene, potaknute neimaštinom vlastitih obitelji, i nakon udaje izlaze iz prostora djelovanja u vlastitom domaćinstvu u potrazi za dodatnom zaradom. Istodobno žene se postupno uključuju i u neka zanimanja kao učiteljice, službenice, medicinske sestre ili primalje, koja traže određeni stupanj kvalifikacije i obrazovanja. Arhivska građa u Pazinu sadrži upravo nekoliko najava odnosno „Razglasa“ o tečaju za babice koji će se održati u Gorici (DAPA HR 2633) što je jedan od primjera mobilnosti mladih žena u potrazi za stručnom edukacijom.

Na prijelazu stoljeća u priobalnom području monarhije, Istri i Primorju, kao i u Banskoj Hrvatskoj, ženski identitet je heterogena kategorija satkana od raznolikih drugih prema klasnoj, urbanoj, ruralnoj, etničkoj ili nacionalnoj pripadnosti (Yuval-Davis 2004, Župan 2013). Tu heterogenost društvene i klasne pozicije žena reflektira i prikupljena arhivska građa kao i primarna građa u dnevnim i tjednim novinama i periodici. Nezaposlene i uzdržavane pripadnice imućnijih građanskih i plemićkih obitelji vlastitu svakodnevicu ispunjavaju slobodnim aktivnostima, dokolicom, sudjelovanjem u različitim udruženjima i javnim događajima te vođenjem kućanstva. S druge strane, za mnogobrojne pripadnice najnižih slojeva kućanstvo više nije jedina ekonomska i društvena jedinica djelovanja, premda je upitno koliko je ona to doista ikada i bila. One se pridružuju rastućem proletarijatu u brojnim tvornicama u priobalju. Također, radi dodatne zarade osim rada u vlastitim domaćinstvima posao nalaze i u drugim kućanstvima. Te žene sada sudjeluju u ekonomskim aktivnostima, a katkad nose glavninu tereta uzdržavanja vlastitih obitelji (Gross i Szabo, 1992: 39) što slijedi trendove u širem europskom kontekstu. Spomenimo samo slučaj tzv. Aleksandrinki, dojlja, služavki i dadilja odnosno

guvernanti podrijetlom iz slovenske pokrajine Goriške koje su krajem XIX. stoljeća odlazile i na višegodišnji rad u Egipat uslijed izgradnje Sueskog kanala 1869. godine (Barbič i Miklavčić - Brezigar 1999). Njihov doprinos u ekonomskom opstanku i razvoju ne samo vlastitih obitelji i gospodarstava već čitave regije unatoč brojnim diskriminacijama ovog oblika rada i žena koje su odlazile same u inozemstvo, danas je doživio svoju revalorizaciju i društvenu priznatost (Kalc 2015).

Početak XIX. stoljeća unutar habsburške monarhije područje današnje Hrvatske ekonomski je relativno nerazvijeno, uz iznimku Rijeke, Osijeka, Zagreba, Karlovca i Varaždina gdje je djelovalo oko 400 poduzeća (Erceg i Tataj, 2019: 82). Osamdesetih godina XIX. stoljeća dolazi do povećanja broja poduzetnika u trgovini i obrtu, a time i do povećanja broja radnika (ibid.). Istražujući strukturu austrougarske radne snage u drugoj polovini devetnaestog stoljeća, američki povjesničar Jakub Beneš navodi kako je od 1880. godine nadalje, primjetan porast udjela ženskog formalnog zaposlenja, iako je do početka Prvog svjetskog rata radnička snaga u monarhiji pretežito sačinjena od muškaraca (2016: 4). Međutim, povijesno istraživanje ekonomskog, posebice neformalnog, djelovanja žena problematično je radi njihove dvostruke nevidljivosti u arhivskim podacima, rodnoj i klasnoj, jer pripadaju najnemoćnijem prekarnom i marginaliziranom sloju stanovništva (Sharp 2001). Njihova je nevidljivost uvjetovana povijesnom obezvrijeđenošću oblika rada kojim prehranjuju sebe i nerijetko vlastite obitelji. Služenje u kućanstvima i rad dojilja predstavljaju „aktivnosti koje nikada nisu promatrane unutar prevladavajućih definicija 'rada' ili 'ekonomije'“ (ibid., 2001: 1). Sharp navodi kako je dominantnu ulogu u istraživanjima i narativima o (migracijskom) radu zauzima muškarac, često mlad i neoženjen, potaknut ekonomski motiviranim djelovanjem, dok je žena isključivo njegova suputnica i pratiteljica (ibid., 2001: 4). Posljedica je da su opsežna istraživanja svakodnevice, strukture i položaja radnica, pralja, dojilja, služinčadi, nadničarki i slično, još uvijek uvelike nedostatna.

Na području monarhije formalna je zaposlenost žena bila izrazito neujednačena. Prema statističkom izračunu iz 1910. godine u austrijskom dijelu monarhije od tisuću žena devedeset i šest je zaposleno u tzv. “modernom sektoru”, u Ugarskoj ta brojka pada na trideset i devet dok u Banskoj Hrvatskoj samo devetnaest od tisuću žena navodi se kao formalno zaposleno (Nagy, 2016: 373). Marianne Nagy razlog takve neujednačenosti nalazi u visokom postotku žena u Banskoj Hrvatskoj koje su statistički nevidljive jer su zaposlene u poljoprivrednim i šumarskim poslovima (ibid.). S druge strane lepeze, prema Vuković, ekonomska je slika Banske Hrvatske krajem stoljeća obilježena i postupnom liberalizacijom tržišta, čime se omogućava razvoj ženskog poduzetništva (2015: 136). Prema Szabo, od 1880. do 1910. godine, 37% obrtničkih i

uslužnih radnji u Zagrebu posjedovale su žene, a 85% istih nudilo je usluge šivanja, pranja, peglanja i krojenja (Szabo u Vuković, 2015: 143). Neke su bile vlasnice agencija za posredovanje u zapošljavanju kućne posluge i ostalih radnika u kućanstvu (Riman, 2015). Iako nisu djelovale u širom ekonomskom rasponu ove ženske poduzetničke aktivnosti važan su pokazatelj modernizacije i napora u samozapošljavanju žena.

Uz to, u drugoj polovici devetnaestog stoljeća žene su radile kao pomoćne radnice, u krojačkim salonima, kavanama i slastičarnicama te su češće bile zaposlene kod imućnih obitelji, u domaćim i kućanskim poslovima, nego muškarci (Erceg i Tataj, 2019: 82). Također one nalaze posao u rastućem industrijskom sektoru. Tako početkom dvadesetog stoljeća na istarskom poluotoku nalazimo dvadesetak tvornica u kojima žene čine jeftinu radnu snagu. Zapošljavaju se u Mirna d.d. tvornici za lov, preradbu i promet ribom i ribljim prerađevinama (osnovana 1877. godine) u kojoj će kao tzv. sardelinke naći zaposlenje 120 žena, Tvornici duha Rovinj (osnovana 1872. godine) koja će zapošljavati gotovo četiristo žena (Nikolić Đerić, 2020). Usporedno, Nikolić Đerić navodi kako su u Puli, pretežito vojno-mornaričkom središtu, žene isključene iz procesa industrijalizacije (2015: 186). One posao nalaze u tvornici koja je simbol muškog zaposlenja, brodogradilištu Arsenal. U sveukupnoj brojci od osam tisuća zaposlenih civila u Arsenalu, njih četrstočetiri su žene koje prvenstveno rade na poslovima obrade tekstila odnosno šivanju jedara i slično (Črnobori, 1979: 46). U Rijeci ženska radna snaga iz okolnih i dalekih ruralnih krajeva nalazi posao u tvornicama poput *Tvornice papira Rijeka* (1833. godine), *Tvornice duhana* i malim krojačkim salonima, krčmama i kavanama. Rijeka, uz Zagreb i Osijek, postajala je žarišta modernizacije u proizvodnji čime sitnije manufakture postupno postaju „kapitalističke radionice zasnovane na ručnoj tehnici“ (Cazi, 1950: 6).

Rast potrebe za zapošljavanjem žena motiviran je i iznosom njihovih mizernih nadnica. O teretu uzdržavanja čitavih obitelji kao i težini uvjeta rada i potpunoj nezaštićenosti radnica od proizvoljnih odluka vlasnika ili upravitelja piše *La Voce del Popolo*. U objavljenom tekstu *La Voce* proziva upravu Tvornice duhana zbog odluke o potpunom zatvaranju pogona u razdoblju od 23. 12. 1889. godine do 02. 01. 1890. godine čime se uskraćuju mogućnost rada i zarade zaposlenicima tvornice:

„Brojne djevojke koje rade u lokalnoj tvornici duhana s mizernom plaćom koju primaju uzdržavaju cijelu svoju obitelj: bolesne roditelje ili nesposobne za rad. Ovim

potezom ovim jadnim obiteljima tih dana otimaju kruh iz usta“¹¹ (25-26. prosinca 1889. godine)

Na području Banske Hrvatske Cazi također navodi kako je najviše žena radilo u industriji papira te industriji drva (1950: 22). Brojne žene su dakle nalazile posao u tvornicama koje bi ih zapošljavale radi dodatnog smanjenja troška radne snage. Uz teške uvjete rada, trinaestsatno radno vrijeme, postojao je i sistem kažnjavanja, a novčani iznosi bi ponekad premašili tjednu zaradu radnice (Nikolić Đerić 2020). Kazne su bile financijske ali i fizičke prirode te su se, primjerice, sastojale od prisilnog klečanja (ibid.) što je svojevrsna reprodukcija patrijarhalnog odnosa u kućanstvu. Također citirajući socijalističke novine Radnički prijatelj, Cazi navodi kako su žene i djevojčice često maltretirali drugi muški radnici, nadzornici i činovnici u tvornici (1950: 188). Takvo ponašanje je i rezultat rastućeg straha od mogućeg gubitka posla zbog šire dostupnosti konkurentne i jeftine ženske radne snage. Slični stavovi i nastojanja zrcale društvenu paradigmu kasnog XIX. stoljeća u kojoj su žene bile diskriminirane gotovo u svim aspektima, a opravdanost zabrane ulaska žena na tržište rada tumači se i kroz očiste zapostavljenog proleterskog djeteta kojeg odgajaju institucije jer je „kapitalizam odvuкао ženu na rad u industriju, a država u prosvjetu“ (Cazi, 1950: 153). Ženama će još dugi niz desetljeća identitet radnice uvijek biti sekundaran u odnosu na njihov rod. Tranzicija iz privatnog (neformalan rad) u javni prostor formalnog rada, koja podrazumijeva postojanje i suživot dviju definiranih rodnih uloga kao i dviju ekonomskih struktura, postavlja ženu u poziciju koju Gazzetta sintetizira kao onaj „nadničarke, ali ne još radnice“ (2010: 9). Na, u odnosu na Rijeku, bitno manje industrijaliziranom i urbaniziranom, Istarskom poluotoku žene su također uključene u unutarnje migracije na području monarhije, na relaciji selo-veleposjed i selo-grad, kako bi se zaposlile kao jeftina nekvalificirana radna snaga odnosno kao sluškinje, konobarice, sobarice i pralje (Đermadi, 2021). One su migrirale prema gradovima Trstu, Opatiji i Rijeci na rad kao *bajle* (dojilje) (Milićević, 1983: 57) ili kao *dekle* odnosno sluškinje koje su obavljale najteže poslove u kućanstvu kako bi zaradile novac za dotu (ibid., 1983: 58). Migracije unutar zemlje obuhvaćale bi djevojke prije njihove udaje ili prelaska na neko drugo zanimanje u gradu (Horvat, 2021: 21). Slično kao za žene iz siromašnih slojeva u gradu, životni standard tih žena i njihovih obitelji, posebice ukoliko na selu nisu posjedovali zemlju, bio je

¹¹ „... *Diverse ragazze che lavorano alla locale fabbrica tabacchi colla misera paga che percepiscono mantengono l'intera loro famiglia: genitori infermi o impotenti al lavoro. Or bene in questi giorni a queste povere famiglie viene rapito il pane di bocca*“, *La Voce del Popolo* N. 53
(<https://libraries.uniri.hr/cgi-bin/croldig.cgi?A9801260620001211>)

izrazito nizak jer iznos nadnice često nije pokrивao kupnju živežnih namirnica, stanarinu te druge troškove vezane uz obitelj ili školovanje djece (Dukovski, 2008: 250).

Zakonodavstvo monarhije imalo je posebne propise o kućnoj posluzi odvojene od ostalog radnog zakonodavstva (Horvat, 2021: 73). Njihov rad i vladanje uređeni su Služinskim redom za gradove (1857.) i Služinskim redom za gradske občine i služinskim redom za seoske občine u hrv. Slav. Krajini (1881.). Odredbe se nisu odnosile na radno vrijeme i uvjete rada, dozvoljavale su fizičko kažnjavanje slugu, nadziranje njihovih života, otpuštanje uslijed bolesti te sveukupni nadzor gospodara odnosno službodavca (ibid., 2001: 74). Svaki sluga i služavka morali su imati službovnice ili služinske knjižice koje su u monarhiji vrijedile i kao putne isprave i osobne legitimacije, a one važeće u Ugarskoj, sadržavale su i rubriku o ponašanju sluga prilikom rada (ibid., 2021: 81).

U nedostatku građe o slabo plaćenom radu tog siromašnog, obezvrijeđenog i nevidljivog sloja žena, u koji ubrajamo dnevne i sezonske poslove i rad u kućanstvu odnosno rad služinčadi i dojilja, švelja, pralja i drugih, analiza i pregled novinskih tekstova ukazuje nam na njihovu prisutnost, ali samo u tragovima, te uskraćujući njihov glas. Ta prisutnost postaje vidljiva u slučaju potražnje radnice, u formi oglasa za posao, ili ukoliko dođe do prijepora, raskola ili slično opisanima u rubrici crne kronike. Listanje riječkih novina, posebice njihovih stražnjih stranica i sekcija naslovljenih Oglasi ili Avvisi, Annunci (op.a. najave ili novosti) te rubrike Varietà (odnosno Razno), dočarava živost trgovačkog grada i mađarske luke tzv. Corpus separatuma, njegovog demografskog rasta, ekonomskog procvata te nastanka redovite pomorske linije prema Americi, odnosno New Yorku. Rijeka postaje jedna od važnih emigrantskih luka i najvažnija luka na Jadranu (Dubrović, 2009) što potvrđuju i stranice u novinama u kojima se nalaze brojni oglasi prekooceanskih linija, rasporedi plovidbe, pomorske vijesti i drugo. Uz to, među tim stranicama nalazimo brojne političke i zabavne vijesti iz inozemstva, reklame brojnih liječničkih i kozmetičkih preparata, novih predmeta koji su rezultat industrijskog i tehnološkog napretka koji polako prodire u građanska kućanstva ili butika pariške mode. Također, brojni oglasi odnose se na ponudu i potražnju poslovnih i stambenih prostora. Usporedno, Pula je značajno manji grad, čija je urbanizacija tek u povojima. Razvidna je njezina vojna odnosno mornarička važnost te, usporedno s Rijekom, manja gospodarska aktivnost. Ipak, u posljednja dva desetljeća XIX. stoljeća Pula postaje jedno veliko gradilište u kojemu postoje i djeluju dva odvojena sustava, jedan vojni, a drugi civilni.

Ni riječke niti pulske novine ne obiluju informacijama o poslovima rada i služenja u kućanstvu pa nam informacije o ovom obliku rada izmiču - uz iznimku sekcije oglasa, odnosno na talijanskom jeziku avvisi economici, koja otkriva sadržaje potražnje „dojkinja“ ili

„služavke“. Takvi oglasi imaju malo teksta koji se odnosi na vremenski početak rada, lokaciju i kontakt. Tako, primjerice, oglas broj 247 navodi da se traži „Dojkinja, zdrava i mlada, može nastupiti odmah. Upitati kod L. Bukovčan, telefon br. 963, Sušak“ (Novi list, 30. 01. 1910. godine). Dok u srednjem vijeku najčešće spomene dojilja nalazimo u oporukama njihovih poslodavaca - gdje im zahvalne majke, ali i očevi te nekadašnja njihova, dojenčad, ostavljaju ponekad i prilične svote novca (Nikolić Jakus, 2011) - s vremenom njihova važnost i uloga opadaju. Pa tako u osamnaestom i devetnaestom stoljeću raste svjesnost o važnosti dojenja djece dok se društveni stav prema profesiji dojilje mijenja, odnosno „doživljava obrat u smislu naglašene društvene percepcije fizičkog aspekta dojenja“ (Doyle u Runjić Babić 2021: 100). Identitet dojilje sveden je isključivo na biološku funkciju, onu (re)produktivnog tijela (ibid.). Dojilje su za vrijeme dojenja živjele u kući poslodavca, poput ranije spomenutih Aleksandrinki, što podrazumijeva i veću kontrolu nad njihovim ponašanjem. Uz to nalazimo i oglase u kojima se potražuju kuharice u uglednim građanskim obiteljima Pule i Rijeke. Zanimljivo je primijetiti kako se jedan oglas u riječkim novinama *La Voce del popolo* objavljivao uzastopno dva tjedna, od 23. prosinca 1889. godine do 05. 01. 1890. godine što možda ukazuje ili na nezadovoljstvo obitelji s radnicama koje su se javile na oglas, ili na slabu ponudu te vrste rada. Uz potražnju dojkinje, kuharice ili služavke, oglasni dio nam ukazuje i na šire ekonomsko djelovanje kućanstava u kojima žene uz brigu o vlastitom domaćinstvu zbog dodatne zarade vrše aktivnosti šivanja i tkanja. Primjer toga je i oglas u pulskom dnevniku na talijanskom jeziku *Il Giornaleto di Pola* u kojemu se nudi dnevna zarada veća od 5 kruna za rad u vlastitom domaćinstvu na unajmljenim šivaćim mašinama. Oglas daje tvrtka *Wittich & C.O.* iz Trsta, 23. travnja 1905. godine, uz napomenu „non abbisognano istruzioni preparatorie“ odnosno kako za korištenje mašine nije potrebna prethodna poduka. Nadalje, iste novine 17. siječnja 1900. godine obavještavaju svoje čitatelje kako stanovita gospođa Hinke u svome kućanstvu („una cucina economica destinata per gli operai delle baracche“) priprema obroke za radnike Brodogradilišta. Uz ove oglase nalaze se i podaci vezani za druga ženska zanimanja. Primjerice, *La Bilancia* objavljuje kako je 1870. godine u gradu Rijeci djelovalo 14 primalja i 397 vezilja, pralja i švelja, a *Il Giornaleto di Pola* navodi kako su u gradskoj bolnici 1891. godine zaposlene uz drugo osoblje i jedna kuharica, jedna pralja te jedna služavka (Maršetić, 2014: 280).

Premda uvid u svakodnevicu i težinu rada za sluškinje, dojilje i ostale radnice u privatnim domaćinstvima nažalost nije dostupan, uz tragove prisutnosti ovog oblika rada u dnevnom tisku, izvori ukazuju i na klasne trzavice i pomanjkanje ženske solidarnosti u kućanstvu. U riječkim novinama u tekstu naslovljenom na talijanskom jeziku *La vendetta di una licenciata*, odnosno osveta otpuštene, opisuje se slučaj osamnaestogodišnje sluškinje

Filippine Satrceovich iz Merkopalja (odnosno Mrkoplja, Gorski kotar), na radu kod riječke trgovačke obitelji Sinkovich. Ona je, nakon što je otpuštena s posla, optužena za krađu jednog zlatnog sata s lancem te je uhićena i privedena. No djevojka se branila kazavši kako joj nije isplaćena zadnja plaća (*La Bilancia*, 12. 05. 1903.). Također, riječki *La Voce del popolo* za svoje čitatelje prenosi vijest iz Italije o prosvjedu trideset dojilja koje su zbog sedam mjeseci neplaćenih usluga dojenja odlučile potražiti pravdu u uredu regionalne uprave regije Sicilije (*La Voce del popolo*, 09. 07. 1904.). Zagrebački Obzor, također, objavljuje tekst pod naslovom „Odredba glede služinskih izvjestiona“ u kojemu se navodi kako se građanstvo često buni na sluškinje koje nisu pouzdane i „često nema ni ozbiljne volje za posao“. Stoga gradsko poglavarstvo izdaje odredbu o nužnom izvještavanju tzv. vlasnika služinskih izvjestionica o radnicama koje često mijenjaju poslodavca, te će o njima Poglavarstvo voditi evidenciju i zabraniti im boravak u gradu (Obzor, 20. 01. 1905.). *La Voce del popolo* 12. siječnja 1890. godine objavljuje pismo jedne svoje čitateljice kao odgovor na obavezu prijave služavki u lokalnu policijsku postaju. Čitateljica navodi kako radnice često nemaju obaveznu radnu knjižicu služavke te da odgovornost i obaveza prijave mora biti na radnici, a ne gospodarici. Također smatra da bi služavke:

„policija trebala prisiliti da se same prijave čim dođu u grad ili kad promijene kućanstvo u kojemu rade, što se događa često, jer nikad nisu do kraja zadovoljne kućom u kojoj se nalaze i odlaze.“¹² (*La Voce del popolo*, br. 69)

Iz ovih primjera vidimo kako su služavke često opisivane kao nepouzdana, lijene te nesklone radu. Njihovo obezvrjeđivanje rezonira i s njihovim bliskim kontaktom s prljavštinom kućanstva. Primjerice, u viktorijsko doba služavke su izjednačene s prljavštinom jer je njihov posao podrazumijevao „...uklanjanje prljavštine i otpada: brisanje prašine; pražnjenje kanti za otpad i komornih posuda; guljenje voća i povrća; čerupanje peradi, metenje i ribanje podova, zidova i prozora; uklanjanje pepela te pranje odjeće i rublja“ (Davidoff u Näre 2011 : 404). Ujedno, one su strano tijelo grada a boravak im je uskraćen ukoliko nisu korisne za građanski sloj i rastuću buržoaziju. Radi se o još jednom pokušaju normiranja ponašanja žena radnica čija je prisutnost nepoželjna ukoliko nije pod strogim nadzorom gospodara i gospodarice kućanstva

¹² La Polizia perciò dovrebbe costringere tutte le serve di insinnarsi da sole, appena giunte in città o quando mutano pardone, cio che avviene di spesso, perche' esse non sono mai pienamente contente della casa ove si trovano ed emigrano....“ , *La Voce del popolo*, br. 69
<https://libraries.uniri.hr/cgi-bin/croidig.cgi?A9801260620001611>

u kojemu radi. Na domaćem ognjište, prvi ženski časopis, koji se objavljuje u Zagrebu od 1900. godine, a od naredne 1902. godine izlazi pod imenom Domaće ognjište; list za porodicu, te promiče tradicionalnu ulogu žena u tekstu naslovljenom „Pravila o izboru družinčadi“ navodi kakvu djevojku ne treba zaposliti. To je ona koja:

„nepovoljno govori o porodici u kojoj je služila ... ona koja pripovijeda kako se u sve razumije ... ona koja stavlja uvjete što hoće a što *ne će* da radi.“ (br. 3, str. 78)

Čini se dakle, kako je nadasve poželjno, ako ne i nužno, da je radnica skromna, ponizna, bez iskustva. Koristeći se aparatima suvremenog tumačenja plaćenog rada u kućanstvu, povjerenje u njezinu diskretnost nužno je kako bi se poštovala hijerarhija, očuvao ugled obitelji kao i ugled same gospodarice. Urednice i autorice tekstova obraćaju se ženskom čitateljstvu isključivo gradeći reprezentacijski diskurs žene kroz figuru majke “Dakle hrvatskoj je majci namijenjen ovaj list ponapose ...odgajateljice naroda” (Na domaćem ognjištu, 1900. br. 1.), uz podržavanje postojećih klasnih odnosa. U stranicama časopisa služavke su nerijetko i predmet pošalica i ismijavanja. Izdvojit ću dva primjera u kojima su opisane dvije zamišljene situacije, dva dijaloga između gazdarice i njezine služavke:

„Vi gotovo svaki put spavate kada se ja vraćam kući! – govoraše gospođa svojoj sluškinji.

- To je zato, milostiva, jer ne volim da sam besposlena.“ (Na domaćem ognjištu br. 3, str. 80)

Ili:

„Katicice, zar nijeste čuli da sam vam zabranila da se u kuhinji služite srebrninom, a vi eto srebrnim nožem siječete meso.

-Ali milostiva, ta bio je zaprljan.“ (Na domaćem ognjištu, br. 3.)

Tijelo i prisutnost služavke u kućanstvu prema ideološkom diskursu kraja XIX. stoljeća služilo je isključivo u podržavanju središnje uloge gazdarice koja je odgovorna za održavanje čistoće, urednosti i uglednosti kućanstva jer:

„Gospodarica koja ljubi i cijeni red u kući, jest čvrste volje i ima svuda svoje oči. Stoga i vlada red u svakom prostoru i po svim kutovima. U njezinoj kući ima svaka stvarca svoje određeno mjesto, kamo se spravlja odmah, čim odrabi. (...) Uredna domaćica zahtijeva također od djece i svih ukućana, da drže u redu svoje stvari. Osobito se pak odlikuje marna i uredna domaćica time, da zna pravo razvrstati poslove koji su za sebe toli za cijelu obitelj.“ („Ljubi red!“, *Pučki prijatelj*, 20. siječnja 1907., br. 2., str. 12.)

Uredno kućanstvo značilo je i „urednu“ obitelj kao temelj njezine uspješnosti. Ti ideali građanskih obitelji čvrsto definiraju prostor djelovanja zadanih rodni i klasni uloga. Ismijavanje i umanjivanje priprostih, mladih i neukih djevojaka jača klasnu distinkciju unutar kućanstva između dva ženska antipoda. Jedne mlade, neudane, pridošlice, i druge kojoj je djelovanje izvan kućanstva normirano ili uskraćeno dok se njezina rodna i klasna aktualizacija majke i udane gradske žene ostvaruje u prostoru kućanstva. Djelovanje rodne ideologije koja putem naturaliziranog diskursa prikazuje temeljne karakterne, dispozicijske i ponašajne razlike između dječaka i djevojčica, muškaraca i žena, sveprisutna je:

„djevojčica spremna na posluživanje – tu pravu odredbu ženinu ... Razborita majka neće je nikada sprečavati u kućnom radu, pače još će je i poticati na rad, na posluživanje ... I prirodni nagon djevojčice za njegovanje i dvorbu izbija već za rana“ (Na domaćem ognjištu br. 3).

U toj suženoj i propagandno definiranoj ulozi žena nalazi mjesto vlastitog ispunjenja isključivo kroz obitelj, kao temelj društva. Središnju ulogu njezinog obrazovanja zauzima ručni rad, školski predmet kojim se situiralo žene u privatnost doma kao jedinog prostora njihove aktualizacije (Župan 2013: 112). Upravo su u školi, dakle, djevojke stjecale tražene vještine „dobrih kućanica“ te se pripremale za „tržište udaje“ (Župan 2013: 32).

Kako u slučaju školovanih i stručno obrazovanih žena, tako i kod neškolovanih radnica, njihovo zapošljavanje i ekonomska neovisnost doprinosi dekonstrukciji rodnog identiteta ali i potiče društvenu stigmatizaciju i pokušaj normiranja njihovog ponašanja. (Ne)kontrolirana prisutnost tih žena u javnom prostoru potencijalni je okidač moralne panike koja postavlja u prvi plan nesrazmjer ženske uloge, majke i supruge, s onom zaposlene žene (Gazzetta, 2010). Ta panika rezultat je dodijeljenog primata ženske uloge u reprodukciji tradicionalnih vrijednosti i jačanju nacionalne svijesti, očuvanju (kršćanskog) morala i izgradnji doma (Gross and Szabo 1992, Majdak 2015). Primjerice, ponašanje pripadnica srednjeg

građanskog sloja koji ujedno razvija novostečene potrošačke sposobnosti trebalo je čvrsto normirati. One su predmet kritika i osuda mnogih pravaških satiričkih novina poput Biča (1883.-1885.), Vragoljana (1881.-1886.) ili Trna (1891. – 1899.) poradi oponašanja pariške i bečke mode (Majdak 2015). Također, normirano i prihvaćeno javno djelovanje žena moguće je ponajviše kroz brojne inačice dobrotvornih društava koja djeluju i u priobalju pod austrijskom i ugarskom administracijom. U Rijeci to su Associazione della beneficenza „Maria“ te u Puli Società di beneficenza delle signore di Pola. Njihovo djelovanje temelji se prvenstveno na podršci i pomoći siromašnima a ne na promjeni postojećeg stanja, što podupire kritiku koju Prlenda upućuje ženskim udruženjima propitujući razinu utjecaja i moć djelovanja ženskog subjekta u njima (2005: 321). Aktivnosti navedenih udruženja nemaju za cilj promociju progresivnih ili kritičkih odnosa prema državnom vrhu i njegovoj socijalnoj politici (Pilbeam 2006, Prlenda 2005). Uz to, djelovanje riječke Associazione fiumana per la protezione femminile ukazuje i na veliki problem trgovanja ljudima, najčešće mladim ženama. Fenomen koji, nažalost, vidimo da ima višestoljetno postojanje. Nautz navodi kako je to trgovanje, odnosno *mädchenhandel*, postojalo kao rašireni problem na području europskog i američkog kontinenta te u europskim kolonijama. Pritom su najranjivije skupine u monarhiji bile žene koje dolaze iz najsiromašnijih regija poput Galicije, Bukovine te iz ugarskog dijela, (Székely 2012: 82). Razvojem tršćanske i riječke luke ova središta postaju i tranzitna mjesta ogromnog broja ljudi.

Na prijelazu stoljeća, produktivni i reproduktivni rad žena isprepliće se i obilježava svakodnevicu i koegzistenciju starih i novih i oblika zaposlenja (Gazzetta, 2010: 10). Istražena građa prvenstveno svjedoči o različitim praksama te heterogenosti iskustava i ženskih identiteta, kao i temeljnoj (klasnoj) podjeli među ženama. Ukoliko govorimo o plaćenom radu u kućanstvu, izvori, odnosno njihova malobrojnost radi klasne i rodne nevidljivosti ovog oblika rada, podržavaju započete europske trendove smanjenja obujma ove vrste zaposlenja. Također prate tendenciju redukcije, feminizacije i ruralizacije plaćenog rada u kućanstvu uslijed industrijalizacije i modernizacije (Horvat, 2021: 38).

4. 2. Obrisi suvremenog plaćenog (neformalnog) rada u kućanstvu u Hrvatskoj

Prema službenim podacima Državnog zavoda za statistiku u rujnu 2022. godine broj ukupno zaposlenih u Republici Hrvatskoj iznosio je 1 621 308 a od toga 755 562 su žene, dok je stopa registrirane nezaposlenosti u rujnu 2022. godine iznosila 6,1 %, a za žene 7,4 %¹³. Pritom, prema podacima vezanim uz zapošljavanje u kategoriji „Djelatnosti kućanstava kao poslodavaca; djelatnosti kućanstava koja proizvode različitu robu i obavljaju različite usluge za vlastite potrebe“, koja obuhvaća i plaćeni rad u kućanstvu, u toj kategoriji zaposlenja¹⁴ nema prijavljenih. Na početku 2023. godine, Zavod za zapošljavanje navodi kako je trenutni broj nezaposlenih 103 305 osoba¹⁵, od kojih 55,4 % nezaposlenih su žene, a unutar te brojke najveći je postotak, njih 24,7 %, onih iznad 55 godina starosti. Druga najbrojnija skupina su osobe od 45 do 54 godina starosti s ukupno 22,3 % nezaposlenih. Usporedno, ukupna nezaposlenost u Istarskoj županiji u siječnju 2023. godine izrazito je niska te se odnosi na 2 652 osobe, kao i ona u Primorsko-goranskoj županiji u kojoj je u istom razdoblju nezaposleno 6 350 osoba. U obje županije u skupini nezaposlenih sa srednjom ili višom stručnom spremom žene su brojčano zastupljenije¹⁶. Ovi podaci pokazuju kako su žene i dalje zastupljenija skupina nezaposlenih, a posebno ugrožene su žene iznad 55 godina starosti, pred mirovinom, srednjeg ili nižeg stupnja obrazovanja. Ono što nam ovi podaci ne govore, to je posebno velika društvena i ekonomska ranjivost žena koje su već umirovljene. Naime, 2023. godine ukupan broj osiguranika u mirovini iznosio je 1 227 071, od kojih 773 642 su žene¹⁷. Ta mirovina često je nedostatna za život. Podaci o prosječnoj mirovini u Republici Hrvatskoj govore da:

„... umirovljenici koji su otišli u punu starosnu mirovinu (bez međunarodnih ugovora), kojih je krajem veljače bilo 508 701, u prosjeku primaju 477 eura, a korisnici prijevremene mirovine 442 eura... više od polovice umirovljenika, umirovljenih prema Zakonu o mirovinskom osiguranju, prima mirovinu nižu od 400 eura.“¹⁸

¹³ <https://dzs.gov.hr/vijesti/broj-zaposlenih-u-rujnu-2022-porastao-za-1-3-u-odnosu-na-isti-mjesec-prosle-godine/1303>

¹⁴ <https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29256>

¹⁵ <https://www.hzz.hr/statistika/>

¹⁶ <https://www.hzz.hr/statistika/zupanije/primorsko-goranska/>

¹⁷ <https://www.mirovinsko.hr/hr/aktualna-statistika-za-sijecanj-2023-isplata-u-veljaci-2023/148>

¹⁸ <https://www.moj-posao.net/Vijest/83192/Prosjecna-mirovina-u-Hrvatskoj-iznosi-388-eura/2/>

To su posebno poražavajuće brojke usporedimo li ih s kontinuirano rastućim troškom mjesečne košarice koji je od siječnja 2023. godine dodatno opterećen bujicom povećanja cijena izraženih u novoj valuti – euru¹⁹, navodi Hrvatska udruga za zaštitu potrošača.

No, poželimo li dobiti uvid u stanje na tržištu rada plaćenih radnica u kućanstvu i plaćenih radnica skrbi u kućanstvu, ubrzo postaje jasno da pristupamo terenu neformalnog ekonomskog djelovanja te da su službeni podaci skromni ili nepostojeći. Ipak, relativno kratkom pretragom tražilica Google i DuckDuckGo možemo naići na brojne naslove na portalima i novinskim mrežnim stranicama koji svjedoče o rasprostranjenosti fenomena plaćenog rada u kućanstvu odnosno posla njegovateljica starijih i nemoćnih, dadilja i kućnih pomoćnica/spremačica. Tu treba pojasniti i moguću dvoumicu vezanu za terminologiju. Naime, umjesto naziva „plaćena radnica skrbi u kućanstvu“ - jer je riječ o obliku komodificiranog rada u kućanstvu - u kolokvijalnom govoru zaživio je termin „njevateljica“. Točnije, taj termin preuzet je s formalnog tržišta rada u kojemu postoji radno mjesto njegovateljice, pa ga tako nalazimo u oglasima za posao i u novinskim tekstovima. Također, i same radnice plaćene skrbi u kućanstvu sebe nazivaju njegovateljicama. No riječ je o dvama različitim oblicima plaćenog rada skrbi čija je temeljna razlika mjesto rada (institucija ili kućanstvo), formalizacija rada, ili njezin izostanak te traženi stupanj edukacije ili poduke. Naime, na formalnom tržištu rada radno mjesto njegovateljice nalazimo u mnogim ustanovama zdravstva i socijalne skrbi. Slijedom toga, brojna veleučilišta i ustanove za obrazovanje odraslih diljem zemlje nude program stručnog osposobljavanja za zanimanje njegovatelj/njevateljica starijih i nemoćnih osoba. Trošak tečaja, verificiranog od strane Ministarstva znanosti i obrazovanja, nerijetko financira država (dugotrajno) nezaposlenim ženama, kao i osposobljavanje za zanimanje gerontodomačice. U oba slučaja uvjeti pristupa su punoljetnost i obavezno završeno osnovnoškolsko obrazovanje dok je, usporedbe radi, za tečaj osposobljavanja za dadilju uvjet za upis srednja stručna sprema²⁰. Time se stječe dojam kako je u plaćenom radu skrbi djece obrazovanje važno, dok kod plaćenog rada skrbi starijih ono je potpuno nevažno. Radna mjesta gerontodomačice i njegovateljice u ustanovama zdravstva i skrbi rezultat su djelomične profesionalizacije i komodifikacije rada skrbi s jasnije definiranim uvjetima rada, satnicom i formalno potpisanim ugovorom o radu. Pretragom stranica burze rada Hrvatskog zavoda za zapošljavanje nalazimo na mnogobrojne oglase za posao u kojemu radno mjesto njegovateljice

¹⁹ <https://huzp.hr/tajni-kupac-izvjesce-za-sijecanj-2023-godine/>

²⁰ <https://www.magistra.hr/uvjeti-upisa/>

nude najčešće obiteljski domovi, županijski i gradski domovi za starije i nemoćne, dok gerontodomačice traže centri za pomoć u kući koji se nalaze u ingerenciji Ministarstva rada, mirovinskoga sustava, obitelji i socijalne politike²¹. No takav oblik profesionalizacije ne znači nužno i bolje uvjete rada za radnicu, kao ni bolju i kvalitetniju uslugu za klijenta/stariju osobu. Odnosno, komodifikacija skrbi i njege u formalnom, institucionalnom i uslužnom sektoru podložna je redukciji na repetitivne, uvježbane radnje primjerenije logici industrijske pokretne trake (Lanoix, 2011: 145). Pritom, rad skrbi i njege određen je kroz jasno definirane aktivnosti temeljene na tehničkom, uvježbanom, i stručnom znanju stručnjaka čega su primjer ranije spomenuti tečajevi i edukacije. Ujedno medikalizacija skrbi dovodi do njezine definicije kroz fizičke, materijalne i mjerljive aspekte za čiju kvalitetu i izvedbu odgovaraju same radnice uz pritisak diktata efikasnosti i obavezu ispunjavanja norme. Stoga:

„... radnici su odgovorni za fizičke radnje skrbi jer su one mjerljive kroz opipljive rezultate. Ako je osoba uznemirena, nesretna ili usamljena to ukazuje na njeno stanje uma, što se ne može kvantificirati niti se ne može brzo i lako pomoći... medicinski model skrbi, zajedno s tržišnom regulacijom skrbi, doprinosi načinu na koji je skrb organizirana“ (ibid., 2011: 152).

Unutar tako definiranog plaćenog rada skrbi u institucionalnom ili formalnom okruženju, radnica ima jasno i unaprijed određen vremenski okvir za svaku pojedinu osobu o kojoj skrbi, primjerice sedam posjeta kućanstvima za gerontodomačicu ili dvije njegovateljice u smjeni u jednom domu za starije i nemoćne. Taj vremenski okvir definira se u odnosu na zdravstveno stanje osobe, npr. je li osoba pokretna ili nepokretna i drugih usluga koje su joj potrebne. U takvoj konstelaciji diktata efikasnosti i mjerljivosti rada, aktivnosti poput razgovora i utjehe postaju „dodatak i nadopuna“ drugim mjerljivijim radnjama poput kupanja, pospremanja, presvlačenja i slično. Bilo da je riječ o institucionalnom kontekstu ili o programu osposobljavanja za gerontodomačicu, prevelik broj korisnika, nedovoljan broj radnica te logika uštede i ekonomskog profita dovode do nepriznavanja, obezvrjeđivanja i poništavanja relacijskog rada, odnosno onog rada, truda i napora kojeg pojedinci ulažu u pregovaranje i izgradnju odnosa s drugima (Zelizer, 2005: 32) kao temeljne i intrinzične komponente kvalitetne i sveobuhvatne skrbi (Lanoix, 2011: 143). U tom gotovo distopijskom obratu u

²¹ https://burzarada.hzz.hr/Posloprimac_RadnaMjesta.aspx?trazi=1&pojам=NJEGOVATELJ&top=1

formalnim i institucionalnim ekonomijama skrbi, (radne) aktivnosti koje su strukturirane na način da u potpunosti podrže relacijski rad zamijenila je i učinila ništavim maksimizacija profita.

Uz skupine njegovateljica koje su neformalno zaposlene kao radnice skrbi u kućanstvu, i skupine njegovateljica koje su stručno osposobljene te formalno zaposlene u ranije navedenim ustanovama, znanstvena literatura iz područja socijalnog prava i skrbi navodi i treću skupinu njegovatelja/njegovateljica koju čine članovi obitelji koji skrbe o starijoj i nemoćnoj osobi (Štambuk, Rusac i Skokandić, 2019). Istraživanje provedeno na području grada Zagreba pokazalo je da tu skupinu neformalnih njegovatelja najčešće sačinjavaju udane i zaposlene žene, srednje životne dobi, koje uglavnom njeguju vlastite roditelje (ibid.). Izuzev zadnje skupine njegovatelja koji njeguju člana vlastite obitelji, za prvu i drugu skupinu riječ je o komodificiranom obliku skrbi koji podrazumijeva i novčanu kompenzaciju radnice za njezinu uslugu. Pritom, formalno zaposlenim njegovateljicama poslodavci su institucije i druge pravne osobe, dok neformalne njegovateljice posao skrbi sklapaju bez posrednika (kao što je to, primjerice, slučaj kod gerontodomaćica) te su uvjetno rečeno njihovi poslodavci članovi kućanstva.

U pogledu zakonodavne regulacije plaćenog rada u kućanstvu u Hrvatskoj, u slučaju da je poslodavac fizička osoba, ona je obvezna s osobom koja radi u njezinom kućanstvu sklopiti ugovor o radu. Prema Zakonu o radu i Zakonu o mirovinskom osiguranju poslodavac daje posao, a osoba obavlja dogovoreni posao, osobu za rad u kućanstvu je obvezan osigurati na mirovinsko osiguranje i za puno radno vrijeme te radnici isplatiti najmanje minimalnu bruto plaću koja je u 2022. godini iznosila 4.687,50 kuna. Osobe koje rade u kućanstvu imaju pravo na dnevnu stanku ako rade više od šest sati, odnosno ako rade u nepunom radnom vremenu kod dvaju ili više poslodavaca. Načelno, kućne pomoćnice i plaćene radnice u kućanstvu, ali i ostale osobe koje rade u kućanstvu po nalogu fizičke osobe, imaju status radnika jednak radnicima zaposlenima kod pravnih osoba ili obrtnika.

Internetskom pretragom naišla sam na brojne oglase za posao, oglase za programe osposobljavanja na veleučilištima, kao i ranije spomenute novinske tekstove na temu plaćenog rada u kućanstvu. No ti tekstovi na portalima i u tiskanim izdanjima gotovo isključivo govore o samo jednom aspektu plaćenog rada u kućanstvu, odnosno definiraju ga u terminima migrantskog rada hrvatskih radnica/njegovateljica koje odlaze na rad u Austriju, Njemačku, Italiju i šire, dok se obrisi lokalnog tržišta rada, u Hrvatskoj, niti ne naziru. Oni razotkrivaju svjedočanstva brojnih žena iz Hrvatske, ali i iz Srbije, Rumunjske, Bosne i Hercegovine koje odlaze u inozemstvo na rad, a posao često nalaze putem agencija ili privatnih kanala.

Prvenstveno su usmjereni na kritiku državnog sustava u kojemu su „žene u Hrvatskoj 'stare'” i nezapošljive, u tuđini – njegovateljice²² uslijed čega dolazi do njihove isključenosti s tržišta rada u srednjoj životnoj dobi. Te žene čine golemu „nevidljivu“ radnu snagu koja svoje mjesto nalazi u (ne)formalnim tržištima rada u tuđini (Kerovac i Rubić, 2013: 80). No za te žene gubitak radnog mjesta nije samo pitanje gubitka ekonomskog statusa već i društvene pozicije. Odnosno, u industrijaliziranim društvima koja se temelje na najamnom radu, odlazak starije osobe u mirovinu znači i njezin postupni gubitak društvene funkcije (Frisone, 2022: 57). Odlaskom u inozemstvo naše sugrađanke dolaze u nepoznate zemlje kako bi se brinule za njihove starije i bolesne građane te obavljale rad koji je slabo plaćen i težak te samim time nezanimljiv lokalnom stanovništvu. Prema pokrenutoj peticiji iz 2020. godine, oko 4 000 njegovateljica svaka dva ili tri tjedna iz Hrvatske odlazi na rad u Austriju²³. Još dramatičnije brojke spominjale su se početkom tisućljeća u odnosu na hrvatske radnice/njegovateljice na radu u Italiji. Tada su neki mediji pisali i navodili procjene od oko 36 000 žena (Herzeg, 2000). Melita Richter, istraživačica i jedna od osnivačica Međunarodne ženske kuće u Trstu, navodi kako se radilo o realnim procjenama, slikovito opisujući mnogobrojnost žena kao nevidljive kolone koje pristižu na rad iz Hrvatske prema Italiji (Sabovljević, 2015).

4. 2. 1. „Nudi se plaća ali ne i radni odnos, iskustvo nije obavezno“ – obrisi neformalnog tržišta na društvenim mrežama

Dinamika lokalnog i transnacionalnog tržišta neformalnog plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi u kućanstvu (kolokvijalno, rada njegovateljica) te razmjeri ponude i potražnje ocrtavaju se pretragom dvadesetak grupa, što privatnih što javnih, prisutnih na stranicama Facebooka. Grupe su naslovljene kao Njegovateljice Hrvatska, Njegovateljice u Hrvatskoj ili slične izvedenice. Među njima nalaze se tri grupe koje objavljuju na hrvatskom jeziku, ali isključivo ponude za posao u inozemstvu odnosno Njemačkoj, Nizozemskoj i Švicarskoj. Šest grupa ju oformilo agencije za zapošljavanje, a jedna djeluje kao udruženje njegovateljica pod nazivom Zajedno. Grupe broje od više desetaka do više tisuća pratitelja i

²² <https://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/u-hrvatskoj-stare-i-nezaposljive-u-tudini-njegovateljice> (tekst objavljen 3. rujna 2020.)

²³ <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/slava-m-u-67-godini-otisla-je-raditi-u-austriju-kao-njegovateljica-nezadovoljna-mirovinom-od-samo-1700-kuna-ali-hrvatska-joj-je-i-tamo-priredila-nove-sokove-1140876> (tekst objavljen 6. studenog 2021.)

članova, a udruga Zajedno trenutno ih broji 3 700. Također, postoji i stranica pod naslovom Pomozimo JEDNA drugoj – NJGOVATELJICE koja trenutno ima 45 pratitelja. Osnovana je krajem 2022. godine s ciljem nalaženja posla bez posrednika. Raspon razdoblja aktivnosti stranica varira od 2014. godine, kada je oformljena Facebook grupa udruge, do relativno novih osnovanih krajem 2022. godine.

Pregledom navedenih stranica vidimo da je prvenstveno riječ o objavama oglasa za zapošljavanje njegovateljica, rijetko u Hrvatskoj a u Njemačkoj često. Ipak, prisutni su i oglasi u kojima se nude usluge radnica iz Republike Srpske, Bosne i Hercegovine ili iz Srbije. Ponude za posao prvenstveno sadrže podatke o starijoj osobi, njezin spol, stupanj pokretnosti i inkontinencije iz čega se može zaključiti kako su to neke od bitnih informacija u odluci o prihvaćanju posla. Svi oglasi objavljeni su na hrvatskom jeziku te nude raspon mjesečnih primanja u inozemstvu od 1 600 do 1 900 eura neto. Oglasi sa starijim datumom objave, prije uvođenja eura kao službene valute u Hrvatskoj, navode iznose od 80 kuna na sat ili 7 000 kuna mjesečno u Hrvatskoj. Ostali uvjeti rada, poput stupnja stručne osposobljenosti radnice, nisu navedeni. Ponekad se u pojedinim oglasima kao obavezan uvjet nalazi posjedovanje vozačke dozvole, no češće je riječ o iznimci nego o pravilu. Mnogi tekstovi ponuda i oglasa započinju s riječi „hitno“. U nekoliko navrata razvila se manja rasprava među članovima o nužnosti rada u smjenama tzv. turnusima zbog izrazito fizički i psihički iscrpljujuće prirode ovog oblika rada. Pregled navedenih stranica ukazuje i na ritam objava koji se odvija svakodnevno: „Tražim posao njegovateljice 24 h turnus 28 dana, isključivo u Hrvatskoj, ako nekome treba neka se javi u inbox“, uz odgovor druge strane da se ponuda nalazi u inboxu. „Iz Srbije sam. 1973. Radila bih posao na mesec dana, u Hrvatskoj, posao oko polupokretne, pokretne, bolesne osobe. Medicinska sestra sam i sa puno iskustva, preporuke dostupne.“

Stranice udruge njegovatelja često koriste kao vizualnu reprezentaciju fotografije ruku, odnosno ruku mlađe koja drži ruku starije osobe. Uz to nalazimo i na pojedine objave koje se grade kroz narativ moralne ekonomije plaćenog rada skrbi poput objave „Porodicu ne čine samo oni sa kojima smo u krvnom srodstvu. Čine je i oni koji nas drže za ruku kada nam je to najpotrebnije“. U sličnim objavama status njegovateljice kao radnice poništava se u odnosu na prikazivanje rada kao odnosa temeljenog na reciprocitetu i dubokoj emotivnoj privrženosti. Također, prisutna terminologija u ponudama za posao poziva se na retoriku posla skrbi kao emocionalnog i afektivnog rada umanjujući udaljenost između radnice i starije osobe strategijom imenovanja sudionika korištenjem rodbinske terminologije, primjerice: „traži se

njegovateljica za čuvanje bake“ ili „njegovateljica za čuvanje djeda“. Pronalazak posla odvija se isključivo putem neformalnih kanala, bez posredstva institucija, agencija ili lokalnih uprava. Prema ovoj analizi virtualni prostor služi kao potencijalno mjesto susreta budućih poslodavaca i radnica, posebice u odnosu na transnacionalno tržište odnosno rad hrvatskih radnica u Njemačkoj ili radnica iz Bosne i Hercegovine ili Republike Srpske na radu u Hrvatskoj. Moje istraživanje je pokazalo kako u pogledu lokalnog tržišta rada budući poslodavci i radnice ipak stupaju u direktan kontakt putem prijatelja, poznanika, rođaka i šire neformalne mreže. Stoga zaključujem kako važnost virtualnog prostora raste udaljenošću prebivališta radnice i budućeg poslodavca te poprima na važnosti u transnacionalnom kontekstu. U svome istraživanju hrvatskog neformalnog tržišta rada i nezaposlenosti Tihana Rubić ukazuje kako je za mnoge poslove, premda su prisutni u sferi formalne ekonomije, dijelom prisutna i ponuda na neformalnom tržištu rada gdje raste njihova nedefiniranost, orodnjenost te obezvrijeđenost jer su „usmjereni (gotovo) isključivo na žene, slabije plaćeni i privremeni te često bez ustaljenog radnog vremena“ (2013: 82).

U Hrvatskoj sličnu dinamiku prati i neformalni plaćeni rad u kućanstvu. Njegovi formalni i neformalni oblici koegzistiraju na tržištu rada. No, protežući se prema neformalnoj sferi, taj rad postaje slabije definiran, personaliziran te slabo ili nikako zaštićen.

4. 2. 2. Suvremeni modeli skrbi za starije i nemoćne osobe; institucionalni i izvaninstitucionalni okviri

U Hrvatskoj sveobuhvatan i odgovarajući sustav brige i skrbi o starijim osobama ne postoji, a ujedno se otežano provode ranije usvojeni zakoni i norme (Jedvaj, Štambuk i Rusac, 2014: 149). Posljednji popis stanovništva iz 2021. godine pokazao je da Hrvatska kontinuirano stari uz vrlo staru dobnu strukturu stanovništva, odnosno udio stanovništva u dobi od 65 i više godina iznosi 22,45 %, što u brojkama znači gotovo 900 000 osoba²⁴. Time se naša zemlja smješta među deset najstarijih zemalja u svijetu (Jedvaj, Štambuk i Rusac, 2014). Ovi gotovo alarmantni pokazatelji najavljuju da će, ako se nastave sadašnji trendovi, do 2030. godine broj osoba 65+ dosegnuti milijun, a tzv. najstarijih starih (80+) bit će više od 250 000 (Bađun, 2017). Ipak, poput većine zemalja srednje i južne Europe, i u Hrvatskoj unatoč kontinuiranom rastu populacije starije životne dobi, te time povezanim zdravstvenim i socijalnim problemima, briga

²⁴ <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>

o starijim osobama još uvijek počiva na obiteljskoj solidarnosti i tradicionalnoj podjeli rodnih i generacijskih uloga. U tom smislu ukorijenjena tradicija familijarizma preslikava se na zadržavanje socijalne funkcije skrbi unutar obitelji (Dobrotić, 2016: 24). No postupno i tu dolazi do velikih promjena pa se danas obiteljski život između naraštaja često odvija na više lokacija, što nazivamo intimnost na daljinu, pojmom koji ukazuje na progresivnu društvenu otuđenost i izolaciju starijih članova obitelji (Šućur u Jedvaj, Štambuk i Rusac, 2014: 139).

U prošlosti se sektor skrbi starijih osoba nalazio u potpunoj nadležnosti države. Početkom 90-ih godina prošlog stoljeća Hrvatska je usvojila koncept kombinirane socijalne skrbi temeljen na javno-privatnom partnerstvu, čime se omogućilo djelomično povećanje opsega i vrsta usluga skrbi. Cjelovitu skrb definiramo kao kontinuiranu psihofizičku skrb o starijoj osobi s ciljem očuvanja kvalitete života (Dobrotić, 2016). Osnovne oblike skrbi o starijim i nemoćnim osobama prvenstveno dijelimo na izvaninstitucionalne i institucionalne (Havelka i Despot Lučanin, 2007). Izvaninstitucionalna skrb uključuje pružanje usluga u kući starije osobe, primjerice dostavu obroka, nabavku hrane, pomoć u kući, liječenje i njegu u kući i slično, dok institucionalna skrb podrazumijeva ustanove za trajni smještaj i zbrinjavanje poput domova za starije i nemoćne osobe. Podjela između navedena dva oblika skrbi nije nužno kruta te se oni mogu preklapati i nadopunjavati. U dokumentu Strategija razvoja sustava socijalne skrbi u Republici Hrvatskoj od 2011. do 2016. godine²⁵, Vlada Republike Hrvatske kao jedan od prioritetnih ciljeva razvoja sustava socijalne skrbi ističe zaustavljanje trenda institucionalizacije kroz provođenje procesa deinstitucionalizacije i transformaciju domova socijalne skrbi i drugih pravnih osoba²⁶, što nekoliko godina kasnije iznova ponavlja i u dokumentu Nacionalni plan razvoja socijalnih usluga za razdoblje od 2021. do 2027. godine, gdje navodi da proces deinstitucionalizacije nije do sada obuhvatio osobe starije životne dobi. Na tu neambicioznost usvojenih strateških dokumenata na području skrbi za starije osobe upozorava i Dobrotić (ibid.). Stoga možemo zaključiti da unatoč jasno iskazanim ciljevima u pisanom obliku, u stvarnosti se u proteklih desetak godina po tom pitanju jako slabo napredovalo. Dodatno, prema Jedvaj, Štambuk i Rusac, do sada je u Hrvatskoj prevladavala generalizacija potreba starijih osoba te centralizirani državni planovi za starije osobe (2014: 142). Navedeni autori, uz kritiku takvog pristupa, zagovaraju heterogeni pristup starijoj populaciji, s izraženim individualnim potrebama, koju, protiveći se ustaljenim stereotipima,

²⁵<https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Glavno%20tajni%C5%A1tvo/Godi%C5%A1nji%20planovi%20i%20strate%C5%A1ka%20izvje%C5%A1C4%87a/Nacionalni%20plan%20razvoja%20socijalnih%20usluga%20za%20razdoblje%20od%202021.%20do%202027.%20godine.pdf>

²⁶ <https://www.iusinfo.hr/document?sopi=DDHR20110705N68>

tumače kao resurs, a ne teret za naše društvo (ibid.). Također, slijedeći suvremene prakse u drugim europskim zemljama, pozivaju na nužnost razvoja izvaninstitucionalne skrbi kroz veći angažman lokalne zajednice, uloge udruga iz civilnog sektora te program udomiteljstva (ibid., 2014: 141-143.).

Literatura navodi kako se na području Hrvatske nalaze 144 doma za starije i nemoćne osobe, od čega su tri u ingerenciji države, 45 je decentralizirano, a 96 je privatnih (Bađun, 2014). Pritom treba napomenuti kako postoji i izrazito velik broj obiteljskih domova. Unatoč rastućem i većem broju domova u privatnom sektoru, u državnim je domovima krajem 2014. smješteno 70 % korisnika od ukupno 15 488 smještenih osoba (Bađun, 2017: 24). Ta nam brojka govori kako je u Hrvatskoj samo oko 2 % stanovništva starijeg od 65 godina smješteno u domovima. To je bitno manje u odnosu na druge zemlje Europske unije, gdje se u prosjeku u domovima za starije i nemoćne nalazi oko 5 % populacije (ibid.). Usporedbe radi, Bađun navodi kako je u Hrvatskoj 2013. godine na 100 000 stanovnika prosjek broja kreveta u ustanovama za dugotrajnu skrb (ne uključujući zdravstvene ustanove) iznosio 208. Manje od toga u Europskoj uniji imale su samo Bugarska (43) i Rumunjska (128), dok je Švedska na vrhu ljestvice sa šest puta većom ponudom, odnosno 1 325 kreveta (2017: 22). I dok se cijena smještaja u državnim domovima kreće od 1 700,00 (odnosno 225 eura) do 4 800,00 kuna (odnosno 640 eura), u privatnim domovima ona doseže i do vrtoglavih 12 000 kuna na mjesec (odnosno 1 600 eura) (Bađun, 2017: 25). Ne čudi, dakle, da pored kulturološkog i ekonomski odnosno financijski faktor utječe na obiteljske strategije skrbi o starijima. Budući da je smještaj u privatnim domovima među najskupljim oblicima dugotrajne skrbi, samim time on je za većinu i nedostižan. Dodatno, sustav institucionalne skrbi opterećen je čitavim nizom problema poput slabog raspona usluga, dugih lista čekanja, politike cijena i netransparentnosti sustava (usp. Dobrotić, 2016). Dugo očekivane i nužno potrebne reforme otežavaju paralelizam i institucionalna fragmentacija nadležnosti jer se odgovornost dijeli na dva ministarstva, državu i regionalna tijela uprave (Dobrotić, 2016: 32). Ta rascjepkanost sustava reflektira odsutnost jasne državne politike i koordinacije što dovodi do disperzije usluga.

Nastavno, u Hrvatskoj 98 % starijih osoba živi u svojim domovima ili s članovima uže i šire obitelji te je dugotrajna skrb temeljena na njihovim uslugama i resursima kao i šire neformalne mreže (Žganec, Rusac i Laklija 2008). Istraživanja su pokazala kako oko 17 % osoba u dobi od 35 do 49 godina starosti skrbi o starijim članovima obitelji najmanje nekoliko puta tjedno (Bađun, 2017: 20). Odgovornost obitelji za skrb i dobrobit starijih upisana je i u članku 64. Ustava Republike Hrvatske, pa stoga možemo zaključiti kako se država oslanja na

te neformalne i samostalne oblike skrbi o svojim starijim građanima te ih prešutno i propagira. Prema Despot Lučanin, taj i slični oblici izvaninstitucionalne skrbi:

„... zahtijevaju manje ulaganje novca jer se temelje u velikoj mjeri na dobrovoljnom radu, podršci članova obitelji, dobrosusjedskoj pomoći i malim privatnim uslužnim servisima u lokalnoj zajednici“ (2022: 289).

No, skrb tih starijih osoba dugotrajna je i teška. Naime često su prisutni komorbiditeti koji zahtijevaju 24-satnu njegu i u prosjeku ona traje duže od 5 godina (ibid.). Riječ je o nimalo lakom, vrlo zahtjevnom radu i kontinuiranoj odgovornosti. Mnoge žene, pritisnute drugim odgovornostima ili još uvijek radno aktivne, nisu u mogućnosti obavezati se. Iz navedenog razloga, a uslijed malog broja smještajnih kapaciteta u domovima, kontinuirano raste potreba za povećanjem usluga skrbi izvan obitelji, kao i izvaninstitucionalne skrbi. Lepeza usluga u zajednici još uvijek je oskudna, ali se postupno razvija. Bilježimo obiteljske domove i udomiteljske obitelji, dnevni boravak u sklopu gerontološkog centra, cjelodnevni boravak za osobe oboljele od demencije i program gerontodomaćica kojima država i lokalne vlasti sponzoriraju komodifikaciju skrbi starijih i nemoćnih. Kroz projektno pružanje usluga, poput projekta Zaželi, naoko se ubijaju dvije muhe jednim udarcem jer se istovremeno u gradovima i općinama razvijaju i financiraju samostalni programi pomoći i njege u kući te zapošljavaju žene koje imaju nižu stručnu spremu i duže se nalaze na burzi rada.

Žene su i dalje okosnica dugotrajne skrbi u Hrvatskoj (Bađun, 2017), a osim pomoći koja je potrebna zbog visoke dobi, često se radi i o težim oboljenjima koja uzrokuju fizičko i kognitivno propadanje. Problem nemoći starije populacije, odnosno svake treće žene i svakog petog muškarca, podupire i rizik od siromaštva (Akrap i dr., 2013: 42). Vidjet ćemo i u analizi etnografske građe kako je ovaj posljednji podatak posebno važan jer je sama dob plaćenih radnica u kućanstvu, posebice njegovateljica starijih i nemoćnih, nerijetko iznad 60 ili 65 godina života. Usprkos prepoznatim prednostima izvaninstitucionalnih usluga, one su i dalje nedovoljno razvijene i razgranate diljem države, samim time ne odgovaraju stvarnim potrebama starijeg stanovništva i njihovih obitelji. Financiranje skrbi postaje sve više individualna odgovornost. Starija populacija ovisi ili o neplaćenom radu skrbi ostalih članova obitelji ili o vlastitim ekonomskim kapacitetima kojima se omogućuje plaćena skrb u kućanstvu. Posljedično, korisnici nemaju stvarnu slobodu izbora u odabiru pružatelja usluga (Dobrotić, 2016). Unatoč tendenciji profesionalizacije sustava, mnoge ponuđene opcije nalaze se u sivoj zoni koja je nedovoljno istražena i popraćena. Tu posebice mislim na različite probleme vezane

za zdravstveno stanje starije osobe. Demencija i njezini različiti oblici teško pogađaju oboljelu osobu i njezinu okolinu. Za neformalnu plaćenu radnicu u kućanstvu skrb o dementnoj osobi traži znanje, vještine, ogroman emotivan i fizički napor te kontinuiranu podršku okoline i institucija. U Hrvatskoj ta bolest još uvijek ostaje zanemareno zdravstveno stanje i neprepoznat društveni problem.

4. 3. „Ja sam samo za tu“ – motivacije u odabiru neformalnog plaćenog rada skrbi i uvjetovane solidarnosti

Više ili manje za sve moje sugovornice, prijelaz s dvadesetog u dvadeset i prvo stoljeće obilježilo je prekretnicu u njihovim životima. Naime, ulazak u novo tisućljeće popraćeno je velikim previranjima na tržištu rada uslijed ratnih, političkih i ekonomskih promjena koje su preplavile zemlju devedesetih godina. Njihove posljedice dugo će odjekivati u životima mnogih žena zbog velikih transformacija formalnog tržišta rada odnosno brzorastuće nezaposlenosti, jednog od temeljnih motiva „tranzicijskog gubitništva“ (usp. Rubić, 2011). Gubitnicima su se osjećali i radnici velikih poduzeća i tvornica, mnogih ekonomskih perjanica prošlih sistema u kojima su radile i moje sugovornice poput Tvornice papira Rijeka, Tvornica trikotaže Arena u Puli, kemijsko-tekstilne industrije Pazinka iz Pazina i drugih. Ove tvornice kao tradicionalno feminiziran industrijski sektor, a posebice druge dvije, za desetke tisuće žena bile su mjestom osiguranih mjesečnih primanja s kojima su žene relativno slobodno raspolagale. Posrnućem, ili propašću tih poduzeća urušava se ekonomsko i društveno tkivo zajednica i gradova koje su ih gradile i u njima nalazile sigurnost i blagostanje. Ostati bez posla, mjesecima ne primiti plaću ili otići u prijevremenu i neplaniranu mirovinu, višestruko je utjecalo na živote tih žena. Uz izravan strah za egzistenciju, nesigurnosti oko vlastite i obiteljske ekonomske situiranosti, nezaposlenost i prijetnja neimaštinom stvaraju osjećaj izgubljenosti, straha i anksioznosti. Dezorijentiranost uzrokovana grubim i neočekivanim izdvajanjem iz tkiva formalnog tržišta rada duboko utječe na psihičko stanje osobe i dinamiku odnosa u obitelji. Nerijetko se u tom razdoblju oba supružnika ili članovi uže obitelji, djeca ili roditelji nalaze u nesigurnom radnom odnosu, s neredovitim primanjima ili rade pod prijetnjom otkaza, prijevremenog umirovljenja ili stečaja. Moje sugovornice iz Rijeke povezuje upravo takva zajednička sudbina. Blaženka (69 godina) početkom tisućljeća ostaje bez posla u Tvornici papira Rijeka:

„Imala sam 46 godina i 20 godina staža. Muž je radio u Lencu, ja u Tvornici papira i nismo dobili niti jednu plaću pune dvije godine, ni on, ni ja. Ali on je jako snalažljiv pa je radio u fušu, imao je puno svog alata tako da je hodao okolo po tim gradilištima... radio je sve što je mogao. Onda smo te plaće dobili sve odjednom, pa je bilo nekako i gorko i lijepo. Eh sada, drugi su se snalazili svakako. Sjećam se jednog s Praputnjaka [op. a. udaljenosti od Rijeke oko 12 kilometara] on je pješke dolazio na posao, svaki dan, gore i dole da ne bi trošio na kartu. Bome se nahodao jadan čovjek. I onda se sve urušilo, i sve smo ostale bez posla. Sve smo tada tražile posao, mi ženske iz tvornice, ali i moje susjede... bilo je jako teško, bilo nas je jako puno bez posla.“

I Katarina (76 godina), inženjerka kemije u Tvornici papira prisjeća se tog razdoblja:

„Čujte, kada sam ja otišla u mirovinu, oni su nas iz Tvornice poslali u penziju jer se kao mora dati prostor mladima da rade i napreduju, a na kraju je sve propalo. Ja sam kao stimulaciju dobila 3 plaće i otišla. Penzija minimalac. Muž je otvorio privatno neku firmu, no to nije išlo i dugovi su se počeli gomilati, uhvati vas panika! Pomislim što mogu na brzinu naći, i brzo usavršim jezik i put pod noge u Italiju čuvati starije.“

I u Puli je scenarij sličan. Pojedine sugovornice bile su malo mlađe, stoga s nedostatnim radnim stažom za prijevremenu mirovinu. Od njih devet, dvije su radile u trikotaži Arena, dvije u trgovačkom lancu Puljanka koji je danas na izdisaju zbog mnogobrojnih privatizacija i malverzacija, dvije su se umirovile a prethodno su radile kao službenice u Istarskoj banci te jedna, također umirovljenica, svoj radni staž je provela u Uljaniku u računovodstvu. Ljiljana (49 godina) kaže:

„Krenula sam raditi kao njegovateljica 2007. godine, s 33 godine – Isusove godine. Meni je muž, naša privatizacija, on je bio invalid rada, u tvornici stakla, tvornicu je kupio Nijemac, muž je bio invalid rada zbog meniskusa, stalno je bio na bolovanju... a ja u Trikotaži, bila je koma, plaće su malo dolazile malo ne... i muž ode u mirovinu ali je morao čekati godinu dana Rješenje o mirovini, dvoje djece u školi, i mene jedna pita ako bi u Italiju, ja kažem ne mogu oni (op. a. djeca) su još mali, dobro a hoćeš tu čuvati? Hoću. I ja ti odlučim tik-tak!“

Za Mariju (61), Vukovarku s adresom u Rijeci, biografija izbjeglištva isprepliće se s biografijom nezaposlene žene u srednjoj životnoj dobi:

„Ja sam samo silom prilika na ovom poslu [op. a. neformalna plaćena radnica skrbi u kućanstvu]. Ja sam 21 godinu radila u Vukovarskoj banci, tu sam radila na Škurinjama [op. a. kvart u Rijeci], imala sam 28 godina staža pa sam se vratila u Vukovar, i muž mi se razbolio za 6 mjeseci i umro. 1.700,00 kuna imam mirovine, pa ti sad živi. Pa normalno je da se moraš odmah snaći, da ćeš se okrenuti i tražiti što god. Koja će me banka uzeti? Nitko živ me neće primiti. Ostaje ti čuvanje djece, pospremanje stanova i ureda ili čuvanje starijih.“

Iz ovih kazivanja razvidno je kako krakovi tranzicijskog urušavanja dosežu do sredine drugog desetljeća dvadesetprvog stoljeća, kada se susrećem i razgovaram sa ženama koje su posljedice nezaposlenosti ili ranijeg umirovljenja osjećale i desetljećima kasnije. Sudbine i biografije svih sugovornica podupiru tezu kako je ženama, nakon što su u srednjim ili kasnijim godinama života izgubile posao na formalnom tržištu rada, izrazito teško u njega se vratiti pa se masovno okreću neformalnom tržištu (Rubić, 2013: 81). Rubić navodi kako pritom postoji i rodna kvantitativna razlika aktivacije na neformalnom tržištu rada, odnosno dok muškarci jednom ostavši bez posla i dalje rade slične ili iste poslove, ta je mogućnost ženama često uskraćena (ibid.). Istraživanje koje sam provela također potvrđuje to pravilo, odnosno da se službenice, prodavačice, medicinske sestre, inženjerke, radnice tekstila na neformalnom tržištu zapošljavaju kao radnice u kućanstvu.

Dok u istraživanju slovenskog lokalnog tržišta plaćenog rada u kućanstvu Hrženjak nalazi kako je za mnoge radnice odabir ovog oblika neformalnog rada pitanje male dodatne zarade, a ne nužde (2011), moje sugovornice jednoglasno potvrđuju da se u njihovom slučaju radi o „potrebi, a što drugo“, često odgovarajući kako „da ne moram, ne bih ovo radila, a tko bi?“. Ipak, istovremeno navode kako su se njihove „želje i apetiti“ povećali kao i očekivanja članova njihovih obitelji. Nada P. (67, okolica Pule), primjerice govori kako svojim unucima, njih pet, za rođendane i Božić daruje uvijek novac „barem 100 eura“ što smatra da nije malo ali „od kada radim ne pazim svaku kunu“. Njih su u zonu „sive ekonomije“ potisnule strukturne ekonomske transformacije.

Neke žene su u svojim kazivanjima opisale nacionalnu i etničku diskriminaciju kojoj su bile izložene. Milena (71 godina, Rijeka) koja mi prepričala mi je kako ju je muž, „veliki Hrvat“ nakon petnaest godina braka, 1993. godine, izbacio iz stana na ulicu zbog njezine srpske

nacionalnosti. Bez krova nad glavom i bez primanja, odlazi na rad pet godina u Italiju, gdje bez jednog jedinog dana godišnjeg odmora radi u kontinuitetu skupljajući novac za kupnju stana u Rijeci. Diskriminaciju su doživjele i Branka (70 godina) i Biljana (69 godina) kojima je u devedesetima uručen otkaz na radnom mjestu u pulskoj bolnici gdje im je rečeno da su zbog „podrijetla nepoželjne“. Biljana se prisjeća osjećaja nemoći u tim trenucima:

„Kome da se žališ, nismo mi bile same, ima nas više, svi misle da toga nije bilo u Puli, u Istri, itekako je bilo... ali kao medicinske sestre brzo smo se snašle, prvo pravac Italija. Sada više ne idem preko, puno nas radi tu.“

Na moje pitanje zašto više ne odlazi na rad u Italiju, Branka odgovara kako joj nije potreban više toliki novac, kako se umorila te da su joj danas prioriteti drugačiji. Danas u Puli radi u jednom kućanstvu nekoliko sati dnevno i to joj pruža osjećaj sigurnosti jer može malo uštediti. Vitalna i okretna kaže kako je „najgore iza nje“, te sada radi „da budem u pokretu, doma bih sebi i mužu dosadila.“

Očigledno, etnička diskriminacija važan je čimbenik i u lokalnom lancu njege, a ne samo globalnom. Hijerarhije poželjnosti na tržištu rada (McDowell, 2014: 9) grade se u odnosu na kontekst u kojemu se stvara ponuda i potražnja, a mogu se odnositi na rasu, etničku ili vjersku pripadnost. Motivacije nekih žena koje su odlazile u Italiju na rad u zadnjem desetljeću prošlog stoljeća imaju svoje uporište i u etničkoj i nacionalnoj diskriminaciji. Nama po mnogočemu relativno blisko i slično, slovensko tržište neformalnog plaćenog rada skrbi, premda nije globalizirano, u velikoj je mjeri etnički definirano. U njemu su najbrojniji unutarnji drugi, oni koji su pobjegli iz nekoć ratom zahvaćene Bosne i Hercegovine ili Srbije, kao i oni tzv. izbrisani, neriješenog pravno-administrativnog statusa i bez državljanstva (Hrženjak, 2011: 109). Slično stanje na terenu u Hrvatskoj nisam pronašla, odnosno čini se kako je potražnja za radnicama velika, a njihov nedostatak na tržištu rada poništava etničke i vjerske diskriminacije. Žene iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore dolaze na rad u Hrvatsku kao radnice u kućanstvu. Kao što je potvrdila i analiza sadržaja na Facebook stranicama te kazivanja mojih sugovornica, u hrvatskom kontekstu nalazimo prisutnost migrantske radne snage na tržištu plaćenog rada u kućanstvu. Međutim, ona je bitno manjeg opsega te koegzistira s lokalnim neformalnim tržištem u kojemu je lokalno stanovništvo uključeno u tržište rada skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih. No, iako je radnica pripadnica većinske ili čak dominantne društvene skupine, ona je još uvijek podvrgnuta procesima drugosti i diskriminacije (Hrženjak, 2011: 115). Moje istraživanje je pokazalo kako je ta diskriminacija primarno rodno i dobno a

tek, sekundarno, ekonomski temeljena. Točnije, raspon poslova koji se nude ženama srednje ili starije životne dobi sužava se i preusmjerava ka neformalnom tržištu plaćenog rada u kućanstvu. Same sugovornice su to pravilo internalizirale i reproducirale jer „muški ako mogu pođu navigat, a mi žene šta drugo nego čistiti i čuvati starce“ (Blaženka). Stoga unutarnji mehanizmi isključivanja grade lokalno tržište.

Skupno gledajući, sudionice istraživanja u prosjeku su radile kao plaćene radnice u kućanstvu i plaćene radnice skrbi starijih 12 godina. Najkraću duljinu staža ima Pina (80, Pula), koja je radila sveukupno pet godina u dvama različitim kućanstvima. Katarina (76, Rijeka), s druge strane, brojeći „staž“ od gotovo 20 godina plaćenog rada u kućanstvu, svojevrsna je veteranka među sugovornicama. Većina ih je za vrijeme istraživanja pripadala grupaciji koju Tihana Rubić naziva „nezaposlenima koji rade“ (usp. 2013) odnosno, parafrazirajući tu definiciju, rekla bih kako se radilo o umirovljenicama koje rade. One su ovaj oblik rada odabrale kao strategiju preživljavanja, bijeg od siromaštva, otpor ali i pokušaj održavanja prethodno stečenog statusa. U opisu motivacije u odabiru ovog oblika rada prvo se izdvaja kreditno zaduženje za stan, kuću ili firmu u vlasništvu člana obitelji radnice. Kao drugi razlog navedena su niska ili nikakva primanja ili mirovina. Kasnije, kao motivacija za nastavak rada opisuju se i želja za održavanjem redovitih primanja, opremanjem stambenog prostora, za kupnju i održavanje vozila, putovanja te ugodnijom i bezbrižnijom svakodnevicom. U odabiru lokacije rada moguća su dva smjera, rad u inozemstvu, točnije u Italiji ili rad u Hrvatskoj, odnosno Rijeci i Primorju, Puli i Istri. Odluku najčešće temelje na dvama faktorima – poznavanju jezika i starosnoj dobi djece odnosno cjelokupnoj obiteljskoj situaciji. Vesna (62 godine) kao majka dvoje djece opisuje vlastitu motivaciju u odabiru rada u Rijeci:

„... krenula sam sama, na Trsat [op. a. dio Rijeke]... Bilo me strah ići u Italiju jer ne znam jezik i dečki su bili u pubertetu, 17 i 15 godina, nisam mogla pustiti doma 3 muška“.

Sličnog stava bila je i Zorka (64 godine) koja je 2010. godine odluku o ostanku u Rijeci motivirala poteškoćama vezanim za dobitak dozvole boravka u Italiji te nepoznavanje jezika:

„... nisam htjela ići kao extracomunitaria²⁷ bez papira plus ne govorim talijanski, čuj šta ja znam što im je sve moglo pasti na pamet pa da me strpaju u zatvor, izbace iz

²⁷ Talijanski izraz za građane država izvan Europske unije.

zemlje, jednostavno nije mi to bilo potrebno u životu. Ja sam samo za tu i tu sam uvijek našla posao.“

Ako su djeca dovoljno odrasla, a radnica relativno dobro poznaje talijanski jezik te ovlada strahom zbog nedostatka valjane dokumentacije, ona može birati i odlazak na rad u Italiju. Rasponu tih migracija svjedoče kazivanja koja navode kako je ranijih godina (prvo desetljeće XXI. stoljeća) bilo gotovo nemoguće naći slobodno mjesto u autobusu koji je vozio na relaciji Pula – Trst – Venecija. Dapače, nekolicina je žena zbog nedostatka sjedećih mjesta za vrijeme putovanja stajala u autobusu. Pina (80 godina), udovica rođena u Rovinju, danas živi u Puli, nekoliko godina početkom tisućljeća odlazila je na rad u Italiju do povrata duga za kupnju stana. Njezina kćerka, danas nezaposlena Manuela (58 godine), bivša radnica Puljanke, koja živi s majkom, također oko 2012. godine odlazi na rad u Italiju. Pina uspoređuje brojke žena koje odlaze na rad nekada i danas:

„Ma to nisi mogao naći mjesto u kurijeri ujutro u pet sati, sve puno, krcato, žene su stajale do Trsta, morao si puno ranije rezervirati, a danas, više ne idu autobusi već neki privatnik s kombićem, otpratim kćer na stanicu pa vidim da ih je malo. Danas ili idu svojim autima ili rade tu kod nas.“

Stoga, ratna zbivanja te društveno-ekonomske promjene u prvom naletu usmjeravaju većinu žena na rad prema Italiji, no protekom vremena i lokalno se tržište razvija i širi uslijed sveukupnog ekonomskog rasta te velikog priljeva novca zahvaljujući rekordnim turističkim sezonama, posebice u Istri. Mnoge žene nakon godina rada u Italiji, otplate dugova, stečenog staža ili dobne granice za odlazak u mirovinu, dovršetka školovanja vlastite djece i sl., okreću se lokalnom tržištu u kojemu se cijene rada postupno izjednačuju s onima u Italiji. Nada P. ovako argumentira svoju odluku o promjeni lokacije rada nakon godina odlazaka u Trst dva puta tjedno, danas radi u okolici Pule:

„Tamo za 15 dana zaradiš od 800 do 1 000, i tu sada polako dižu cijene, evo čula sam za jedne da plaćaju oko 1 200 eura na mjesec. Čišćenje je pak druga stvar, zbog turizma kod nas to jako traže. Sada ti plaćaju 20 eura na sat u Istri, a u Trstu 10 eura pa žene radije ostaju tu čistiti.“

I druge sugovornice navode različite motivacije u odabiru ovog oblika rada. Mnogima se on na neki način nametnuo jer su uvidjele da postoji potreba i potražnja. Odlaskom u inozemstvo u relativno kratkom vremenu mogle su zaraditi veću količinu novca koja bi im omogućila značajnija ulaganja, Nada P. nastavlja:

„To vas puno baci naprijed, ja sam si puno toga mogla popraviti po kući, pa imam 5 unuka svakom 500 kuna za rođendan, pa nije da više gledam svaku kunu.“

Danas umirovljena Vesna (62) svoju motivaciju u nastavku rada plaćene skrbi u Rijeci i nakon umirovljenja tumači potrebom da si „zaokruži mirovinu“ jer troškovi života rastu, a ona si ne želi uskratiti kupnju novih naočala, laptopa ili pregled kod liječnika u privatnoj ordinaciji. Zbirno, motivacije su prvenstveno temeljene na kratkotrajnim i dugoročnim ekonomskim strategijama, a odluka o pronalasku posla često se donosi u krugu obitelji jer je nezaposlenost nerijetko prisutna kod više članova u kućanstvu. Ukoliko se radi o odabiru plaćenog rada u kućanstvu u Italiji obitelji aktiviraju dobro poznate lance skrbi kojima zaduženja i odgovornosti koje su ranije imale žene djelomično preuzimaju ili drugi ženski članovi obitelji (svekrva, majka, sestra, starija kćer) ili supružnici. No, prilikom boravka na terenu i razgovora s radnicama pokazalo se kako i kod uključivanja na lokalno neformalno tržište plaćenog rada skrbi u kućanstvu također dolazi do preraspodjele i reorganizacije obiteljske svakodnevice, posebice ukoliko je radno vrijeme neodređeno, varira, te zahtjeva duže odsustvo radnice od kuće. Ta nužnost aktivacije pregovaranja rodnih odnosa u obitelji uvelike je „izraz patrijarhalnih struktura kako tradicionalnih tako i modernih društava, koja drugačije vrednuju migracijske procese žena i muškaraca (Lutz, 2011:131). Prisutnost, ili nazovimo ju, okorjelost tih struktura procjenjuje uspjeh, ne samo migracijskog podviga žena, već i njihovog ulaska na lokalno tržište rada. To vrednovanje definira se kroz veći ili manji stupanj zadržavanja ranije podijeljenih rodnih i obiteljskih uloga i odgovornosti. Pa tako, žene koje unatoč prisutnosti na (ne)formalnom tržištu rada i dalje dominantno skrbe o emotivnim, praktičnim, trivijalnim, svakodnevnim potrebama članova svojih obitelji kao i prethodno radnom angažmanu, opisane su i opisuju se kao uspješne, marljive i vrijedne. U razgovoru Biljana, koja je mjesečno radila petnaest dana u Italiji blizu Trsta skrbeći o jednoj gospođi od devedeset godina starosti, pa petnaest dana boravila u Hrvatskoj sa svojom obitelji, opisuje kako je i u odsustvu vodila svoje kućanstvo:

„Ja bih u tih 15 dana kuhala duplo da si oni (op.a. suprug i kćer studentica 20 godina starosti) imaju samo za podgrijati kada me nema. Ponekad bih im čak napisala i dane u tjednu na kutijice u frizeru, tako da su to samo morali odrediti i zgotoviti. Sve bih natempirala, mijenjala posteljinu svaka dva tjedna i tako... trudila sam se da i dalje sve bude kao da sam tamo, posebno zbog kćeri da se fokusira na studij, a ne da mora kuhati i čistiti za svih.“

Za razliku od Biljane, Nada koja je ostala raditi u Rijeci, unatoč noćnoj smjeni i čuvanju jedne gospođe ujutro pri povratku u svoje kućanstvu, preuzimala je dio obaveza skrbi o unučici i rastavljenom sinu koji se vratio u obiteljski stan:

„Joj nekada sam znala iz smjene odmah čuvati malu, jer nije imala školu a roditelji rade. Dobro, ja sam u smjeni nešto i odspavala, ali s godinama mi je to postajalo sve teže. A što da radim sin je sam, razveden, i kada je mala kod njega nema komu. Onda još kuhaj, čisti, odi u nabavku, stalno sam isto radila, tu i tamo.“

Stoga uspjeh tih žena nije se samo očitovao kroz njihov financijski doprinos vlastitoj obitelji, već i kroz materijalnu i emocionalnu skrb u svakodnevici neovisno o njihovoj fizičkoj prisutnosti ili odsustvu. Čini se kako se u slučaju lokalnog tržišta rada ili migracijskog podviga na „kratke staze“ ne mora nužno uvijek aktivirati lanac skrbi, već ukoliko je to moguće žena zadržava glavninu radu skrbi za svoje ukućane i članove obitelji.

Kazivanja mojih sugovornica ukazuju na dinamičnost neformalnog tržišta plaćenog rada u kućanstvu te preklapanje i suživot lokalnog i inozemnog (migrantskog i emigrantskog) tržišta. Radnice su pritom pokretni subjekti koji, naizgled, vješto proširuju područje rada -„ja kombiniram“- što ukazuje i na određeni stupanj emancipacije. Nakon otplate dugovanja, odlaskom u mirovinu i slično one se osjećaju osnažene i slobodnije u odabiru lokacije i uvjeta rada. Svoje uključivanje na tržište rada opisuju naglašavajući vlastitu okretnost i snalažljivost - „ja ti odlučim tik-tak“, „put pod noge“ ili „da budem u pokretu“- koja krije otpornost koju su razvile kao strategiju preživljavanja uslijed nezaposlenosti ili ekonomske nesigurnosti koja ih je snašla. Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine, te posljedično ukidanjem dozvola boravka u Italiji, kao i ekonomskim procvatom, posebice u turističkim regijama Istri i Primorju, neke radnice biraju kombinaciju poslova čisteći apartmane na moru u sezoni pa potom radeći kao radnice u kućanstvu izvan turističke sezone. Mira (73), dotjerana i duhovita žena koju sam u početku neko vrijeme bezuspješno nagovarala da prihvati susret i razgovor sa mnom,

naposljetku se jako otvorila i rado družila. Dojmila mi se njezina okretnost, snalažljivost i spretnost u financijskom planiranju za sebe i članove svoje obitelji:

„Evo ja kombiniram, čuvala sam jednog starca u Vodnjanu, pa onda jednu gospođu u Taru, pa sam otišla u Italiju jer mi je više odgovaralo i zbog novaca i jer je gospođa bila pokretna. Ali sada po ljeti sam si našla zamjenu jer ću tu kod nas raditi, imam ja jedan apartman, još dva čistim... to mi je super lova, a još mogu i na more popodne.“

Nakon toga, pri kraju ljeta Mira je pronašla jedan posao u Puli, u stanu gospođe Klauđije gdje smo se u nekoliko navrata susrele i razgovarale. Prethodni iskaz ukazuje i na relativan ekonomski uspon koji je Mira u protekla dva desetljeća ostvarila kroz plaćeni rad u kućanstvu. Zahvaljujući kontinuiranim odlascima prvo u Italiju, potom i širom Istre, omogućila je sebi i mužu nadogradnju i uređenje apartmana u sklopu obiteljske kuće u Puli, što im omogućuje održavanje kuće i malo slobodnije raspolaganje s novcima. Na moje pitanje do kada će, s obzirom na dob, još raditi, Mira odgovara:

„... pa radiš jer ti treba, da mi ne treba ne bih radila, radit ću dok mogu, nije mi teško, ali sada, za razliku od prije, biram, i ako mi ne paše, samo odem negdje drugdje.“

Kroz naše razgovore stekla sam dojam kako Miru financijske nedaće koje su je snašle uslijed gubitka posla u Puljanci i danas motiviraju da bude na oprezu, odnosno, da se što je više moguće financijski osnaži i akumulira kapital koji će joj jednog dana biti na raspolaganju kada je to bude bilo najpotrebnije. U tom kontekstu njezin odgovor „radim jer mi treba“ doista nastaje iz te njezine potrebe da značajno osigura sebe i cijelu svoju obitelj.

Za mnoge, blizina doma je važan čimbenik u odluci, kao i želja za fleksibilnijim radnim vremenom u rasponu od nekoliko sati dnevno do osmosatnog radnog vremena nakon kojeg se vraćaju svome domu prije nove smjene. Blaženka, danas umirovljena službenica i bivša radnica riječke Hartere, primjer je vrlo vitalne i snalažljive žene, britkog stava, koja se u životu naučila spremna dočekati nedaće. Jednom prilikom, pri opisivanju razdoblja nakon gubitka posla, s dvadeset i pet godina radnog staža u knjižici i stalnih odlazaka na Zavod za zapošljavanje, ispričala mi je anegdotu o slučajnom susretu s bivšim šefom. Kada ga je ugledala, upitala ga je što i gdje radi, a on joj je odgovorio kako ima firmu za ortopedske uloške, na brzinu se snašla i rekla:

„Pa baš bi me mogli i zaposlit i on odgovori pa baš bih i trebao i tako sam se na kraju i zaposlila. Još su se na birou čudili jer sam jedna od rijetkih koja je doradila staž, jer sve su ostale čekale da navršše 60 godina i da dobiju mirovinu po starosti.“

Blaženka je jedan od rijetkih primjera žena koje su se iz neformalnog vratile na formalno tržište rada. Taj potez svjedoči i o njezinoj snalažljivosti i prilagodljivosti, ali i o mogućnosti da se osloni na širu obitelji, snalažljivost i radišnost njezinog supruga, te komunikativnost i neposrednost koja ju krasi. I u prvoj fazi, uslijed gubitka radnog mjesta, vješto je aktivirala svoja poznanstva radi brzog pronalaska posla u Rijeci ili okolici. Prepričava mi kako su se žene „rastrčale“ te pomagale jedna drugoj pritom oslanjajući se na svoje bivše kolegice, susjede i poznanice koje su također tražile posao:

„Po ljeti, već u sedmom mjesecu sam mislila što ću sada, bez posla, i onda sam vidjela, raspitala gore, dole, simo, tamo i onda sam našla preko jedne tu gore susjeda koja radi kod jednih, pa mi je rekla da traže ženu.“

Njezina kazivanja reflektiraju tu široku društvenu mrežu poznanstava, koju ona opisuje kao „odmah radi linija“, temeljem koje se aktivira društveni kapital potreban za brzi pronalazak posla, kao i moguće promjene poslodavaca. Ta mreža poznanstava omogućuje djelovanje solidarnosti i uzajamne pomoći koju žene postupno grade. Linija u ovom opisu ima dvostruko značenje: doslovno, u smislu telefonske veze i kontinuiranog kontakta kojeg žene ostvaruju, redovno nazivajući jedna drugu kako bi raspolagale sa svježim informacijama o aktivnim poslovima, cijenama i dobrim poslodavcima te sveukupnoj situaciji na terenu, te preneseno značenje u smislu lančane povezanosti i prijenosa informacija koji osiguravaju veći postotak uspješnosti za sve povezane u toj liniji.

Uloga i važnost neformalnih društvenih mreža u migrantskom kontekstu od ranije je poznata. Sanja Lončar nalazi kako je iskustvo migracije hrvatskih radnica u kućanstvu na radu u Njemačkoj obilježeno međusobnim povezivanjem radnica, stvaranjem i širenjem mreže kontakata i poznanstava unutar koje se razmjenjuju informacije, usluge i dobra (2013: 248). Moje sugovornice koje su ranijih godina radile i u Italiji prepričale su mi kako se takva mreža solidarnosti i razmjene materijalizirala u obliku malih papirića u kojima se nalazilo ime i broj telefona potencijalnih poslodavaca. Te su papiriće žene razmjenjivale na različitim lokacijama, primjerice, kada bi se susrele za vrijeme šetnje prilikom dnevnog odmora ili u prijevoznim sredstvima poput vlaka ili autobusa, kada su imale mogućnost susresti se na istom mjestu, na

autobusnim ili željezničkim postajama te drugim mjestima socijalizacije za vrijeme dnevnog ili tjednog odmora poput kafića ili parka. Za radnice u Hrvatskoj, mreža kontakata i povezivanje nerijetko se temelji, uz obiteljske, rodbinske, prijateljske i susjedske odnose, i na poznanstvima i kolegijalnim odnosima izgrađenima na prethodnom formalnom radnom mjestu. Poput žena iz Tvornice papira, ili onih iz pulske Arena trikotaže, izgrađena mreža kolegijalnosti i solidarnosti na formalnom radnom mjestu, postaje kapital koji se aktivira u neformalnom kontekstu kada se, sada bivše zaposlenice, okreću jedna drugoj za podršku i osiguravanje novih prihoda i poslova.

Društveni odnosi solidarnosti i uzajamne pomoći istovremeno se grade i održavaju u migrantskom i lokalnom kontekstu - prije i tijekom migracijskog iskustva, pa i ako je to iskustvo izostalo - te su dodatno isprepleteni. Žene znaju koja „radi preko“, a koja „tu kod nas“. Tu ekonomiju odnosa temeljenu na sustavu usluga i protuusluga nalazimo kako na migrantskom tako i na lokalnom tržištu rada u kućanstvu. Ona se aktivira u strategijama pronalaska posla, ali i kod usklađivanja radnih i obiteljskih obaveza. Blaženka tako kaže:

„Međutim, kako je onda moja svekrva s kojom smo živjeli legla u krevet, ja sam još radila kod tog bračnog para, ona je pala i slomila kuk, onda sam razmišljala da li ostaviti taj posao, ali ona je rekla odi ti ja ću ležati sama, jer vidi da ti treba dinar, i onda je meni moja kolegica i susjeda Alka uskakivala i gledala nonu. Veli Alka, ja ću ti vidjet da li joj što treba tako da sam mogla ostati raditi.“

No, treba naglasiti kako ta solidarnost nije nužno automatska i sveprisutna, ona je uvjetovana kontekstom, postupno se gradi i temelji na reciprocitetu:

„...kreneš od jedne pa dalje, ako si društvena, nisi namrgođena onda će ti reći žene ako znaju nekoga da traži, ali moraš i ti njima reći, ne samo da pitaš a nikada ništa ne govoriš.“

Stoga, društvene mreže kod pronalaska i održavanja posla plaćenog rada u kućanstvu djeluju kao alternativna struktura koja može omogućiti međusobno prepoznavanje, razmjenu informacija i općenito suradnju (Sischarenco, 2011). Te mreže su oblik društvene investicije putem koje pojedinci/ke jačaju svoju sposobnost djelovanja koristeći ih kao društveni kapital (ibid. 2011: 86). Bez međusobnog pomaganja samostalno i izolirano iskustvo na neformalnom tržištu rada bitno je otežano, a u migracijskom kontekstu izrazito teško. Ove neformalne mreže

od strateške važnosti su za pojedinca, posebice žene koje su zbog životne dobi isključene iz institucionalnih i formalnih kanala tržišta rada (Coleman u Sischarenco, 2011: 87).

U razdoblju koje pokriva skoro dva desetljeća, od početka tisućljeća do danas, sugovornice su u prosjeku promijenile 6 obitelji. No, brojke variraju u svakom pojedinom slučaju. Uz ranije spomenutu Katarinu, Višnja (67 godina iz Livada u Istri) je sedamnaest godina radila pola radnog vremena u nekoliko kućanstava, te potom, uslijed smrti majke o kojoj je sama skrbila, idućih šest godina radi kao njegovateljica starijih osoba. S druge strane, za Mariju i Nadu, u trenutku istraživanja njihovo radno mjesto je ujedno bilo i prvi neformalni posao plaćene skrbi starijih, s time da je najprije Marija, devet godina ranije, počela s radom na nekoliko sati dnevno, a potom joj se nakon šest godina, u smjenama i od dvanaest sati dnevno, priključila Nada. Danas sveukupno tri žene skrbe o gospođi Olgi, osamdeset četverogodišnjakinji oboljeloj od demencije.

U odnosu na formalne plaćene radnike skrbi odnosno njegovatelje, zaposlene u domovima za starije i nemoćne u Zagrebu, čija je prosječna dob 36 godina (Štambuk, 2018: 195), prosječna dob neformalnih plaćenih radnica skrbi je šezdeset godina. Stoga možemo zaključiti kako je brojka žena starije životne dobi prisutnih na formalnom tržištu plaćenog rada skrbi mala, što je rezultat njihovog otežanog ulaska na to tržište. Nastavno, u odnosu na formalno tržište, neformalno tržište plaćenog rada skrbi u kućanstvu tzv. njegovateljica dobro je određeno te su žene, što zbog dobi, što uslijed statusa osobe u mirovini, na njega preusmjerene.

4. 4. „Snadi se“ – izazovi i vještine rada neformalne plaćene skrbi starijih osoba

U svojim naracijama o radu, moje sugovornice opisuju izazove i poteškoće onoga što Alison Marie Kenner naziva starenjem na mjestu (engl. *ageing in place*) ili „mogućnosti da se starost dočeka i proživi u vlastitom domu, a ne u institucionalnim zdravstvenim ustanovama“ (Kenner, 2013: 83). Neformalni plaćeni rad skrbi starijih u kućanstvu heterogen je i diversificira se u odnosu na mnoge čimbenike. Ponajprije su to težina zdravstvenog stanja starije osobe ili osoba o kojoj/kojima radnica skrbi. Uz zdravlje, starosna dob osobe te stupanj samostalnosti utječu na dužinu radnog vremena radnice kao i na druge uvjete rada. U najčešćem slučaju radno vrijeme skrbi postupno raste. Mnoge se sugovornice na početku zapošljavaju na nekoliko sati dnevno, najčešće u vrijeme ručka te se njihove radne obaveze prvenstveno sastoje od rada u

kućanstvu u obliku kuhanja, pospremanja prostora u kojemu starija osoba živi, odlaska u nabavku namirnica, lijekova i slično. Samo djelić dnevne rutine, Nada opisuje na slijedeći način:

"Ujutro ju dignem, spremim, operem, presvučem pidžamu, promijenim pelenu, polako do kupaonice umijem ju i počešljam, ako ne može hodati onda ju stavim u kolica, i do kuhinje gdje doručkujemo. Ništa ili jako malo govori. Onda ju primaknem za stol i hranim, ponekad kaže ako joj je ukusno ili ako je toplo ili hladno. Onda kada smo gotove, pokušam ju dignuti na noge da se malo ipak kreće i protegne, i onda ju stavim u dnevni boravak na fotelju da gleda televiziju ili sluša radio a ja se vratim u kuhinju oprati suđe, pogledati što ćemo za ručak i onda odem srediti krevet jer je često mokar pa moram to provjetravati ili promijeniti ..."

Neke radnice ističu prednosti takvog angažmana. Vesna navodi razloge odabira rada skrbi starijih umjesto čuvanja djece:

„Jer stariji čovjek ako te nešto pita ti mu to daš, ne moraš se igrati s njima, ne moraš se baviti s njime, nema ringe ringe raja. Ako on hoće, si mu društvo, malo popričaš i slično, ali ništa posebno, ti zujiš po kući, ako se ne da tebi ili njemu ne morate... S djetetom bome moraš.“

Branka, nakon promjene lokacije rada iz Sjevere Italije pokraj grada Udine, u Pulu opisuje prednosti tog odabira i angažmana u Puli:

„Jedan bračni par bez djece je tražio ženu na 4 sata, bili su jedno petnaestak godina stariji od mene, ne puno. Radila bih od 10 do 14 sati dnevno, vikendom sam bila slobodna, i kako smo se dogovorili, svaki dan me čekao novac. Tamo sam bila skoro dvije i pol godine. Dovala sam stan u red, skuhalo, išla u trgovinu i po lijekove, a navečer bih bila doma kod svojih i u svome krevetu.“ (Branka, Pula)

Mogućnost kraćeg radnog vremena te kraće dužine boravka na radnom mjestu, odnosno u prostoru kućanstva osobe o kojoj se skrbi, temeljna je odlika u odnosu na neformalni plaćeni rad u kućanstvu u migracijskom kontekstu. Rad hrvatskih njegovateljica koje rade u inozemstvu, ali i onih koje migriraju unutar Hrvatske, primjerice iz Slavonije u Rijeku, okarakteriziran je naizmjeničnim uzastopnim intervalima rada, najčešće u rasponu od 15 do 21

dan, koje sugovornice nazivaju turnusi ili smjene. Istekom tog razdoblja dolazi druga radnica na rad, odnosno nastupa smjena, a prva ima razdoblje odmora jednake dužine. Pronalazak smjene, kako u migrantskom tako i u lokalnom kontekstu, nije uvijek jednostavan te može biti podložan napetosti i trzavicama. Sugovornice koje su ranije odlazile na rad u Italiju, Manuela, Katarina, Branka i Mira isticale su i nedostatak solidarnosti, reciprociteta ili uzajamne pomoći govoreći kako su „naše žene, nažalost, ne crnim ja njih, na kraju dosta bile jedna protiv druge“ (Manuela), što bi ponekad imalo za posljedicu i ekonomske reperkusije jer „smo znale i izgubiti posao, jer se ne možemo dogovoriti, a Talijane nije briga tko, što, kako, oni samo žele da se posao obavi“ (Mira). Na moj upit o razlozima tih neslaganja, odgovaraju kako se najčešće radi o pokušajima diskreditacije kako bi na to radno mjesto došla njima neka poznata osoba (prijateljica, rodbina ili sl.) ili jednostavno o neslaganjima karaktera i drugim trzavicama. Ponekad su i sami poslodavci snosili dio odgovornosti jer bi ili potpirivali nemire ili nejasnim uvjetima i pravilima stvarali prostor za moguće nesuglasice. Ukoliko je odnos dviju radnica u smjeni i razmjena informacija i usluga temeljenih na povjerenju, uspješan i s pozitivnim ishodom, onda on može proizvesti prednosti za sve pojedince koji sudjeluju u toj razmjeni (Mutti u Sischarenco, 2011: 86). Nedostatak toga često otežava društvenu ili ekonomsku poziciju pojedinca, posebice u kontekstu nesigurnosti vezanih za migracijsko iskustvo ili za neformalno tržište rada. Mnoga kazivanja isticala su prisutnost suradnje i kolegijalnosti posebice ako „... slagale [su se] ako su bile rodbina, ili dvije prijateljice, ili konjada i sestra, one su se nekako držale zajedno“. Takva svjedočanstva potvrđuju kako su često prethodno izgrađene neformalne društvene mreže, temeljene primjerice na rodbinskoj ili prijateljskoj osnovi, čvršće u odnosu na one koje se aktiviraju nakon ulaska na neformalno tržište. Milena se tako prisjetila jednog posla u kojemu se nije najbolje slagala s drugom kolegicom:

„Jednom sam čuvala jednu ženu i jedan dan me ona tražila da joj izvadim nešto iz ormara jer je ova druga njegovateljica to spremila, ali ja to nikako nisam mogla naći i onda sam rekla da neka sjedne na krevet a ja ću sve izvaditi iz ormara i polako ćemo jedno po jedno vratiti i složiti. I na kraju je ispalo da je to bilo na dnu ormara, zgužvano i bačeno. I onda je ta gospođa, koju sam čuvala, preko telefona rekla ovoj drugoj kako sam ja sve lijepo pospremila a ova druga joj je rekla 'šta vam ja nisam dobra?', pa mi je ta druga kolegica jednom kasnije tako podmetnula da ja nisam dobro pospremila stvari i tako. Nakon toga više nisam bila opuštena i morala sam jako dobro paziti i što govorim i da mi ne podmetne.“

Također, za vrijeme svog boravka na terenu u nekoliko sam navrata i sama svjedočila sukobima oko smjene, točnije preraspodjele turnusa i slobodnih dana. Jedno jutro, nakon što sam oko devet sati došla u posjetu Mariji i gospođi o kojoj je skrbila, Marija mi je odmah na ulazu u stan rekla kako je silno uznemirena. Ranije, oko 7:30 ujutro, prema dogovoru, preuzela je smjenu od druge kolegice i rutinski pogledala na kalendar koji se nalazio u kuhinji. U taj kalendar su tri radnice samostalno, bez prethodnog dogovora s poslodavcima, odnosno sinom i nevjestom gospođe o kojoj su skrebile, upisivale svoje radne smjene koje su se organizirale po principu 12 sati rada te 24 sata slobodno. Takav je režim nastupio nekoliko mjeseci ranije, kada se gospođi dodatno pogoršalo zdravstveno stanje, a dvije njegovateljice koje su u protekle tri godine skrebile o njoj zaključile su kako su u potpunosti zdravstveno, fizički i psihički iscrpljene. Nakon što je pogledala na kalendar Marija je uvidjela kako je treća, novopridošla radnica Ksenija, sebi bez prethodnog dogovora upisala slobodne dane oko Uskrsa:

„Danas sam se vratila nakon 15 dana, bila sam u Slavoniji, i sada me dočekalo sve i svašta. Ružno od mene, ali jutros sam isto rekla Branku [op. a. zetu gospođe u skrbi], 'zar nema treće?'... ona mrtva hladna govori kako neće doći raditi za Uskrs, a to što sam ja sedam godina radila svaki Uskrs, i svi moji doma mi se smiju i kažu 'zar ti opet radiš Uskrs, pa gdje je ta treća, što ona radi?', ona si je uzela slobodno, a tek dva mjeseca ovdje radi.“

Ovaj i prethodni primjer ukazuju kako suodnos radnica može biti prožet sukobima, natjecanjima, usporedbama, očekivanju reciprociteta i priznavanju hijerarhije temeljene na, primjerice, dužini staža rada u jednoj obitelji. Artikulacija takve dinamike odlika je onog što Davide Torsello nalazi u istraživanju procesa izgradnje povjerenja u postsocijalističkim društvima (2014). Prema autoru, nepovjerenje ne znači odsutnost društvenih odnosa, već upravo suprotno, nepovjerenje ukazuje na usmjeravanje pozornosti i fokusa na same procese izgradnje i uspostave odnosa (ibid.). U ranijem primjeru, Marijina ljutnja i negodovanje temeljeno je na izostalom dogovoru oko smjene, koji je trebao prethoditi upisima slobodnih dana u kalendar. U kasnijem razgovoru napomenula mi je kako je očekivala da zadnje pridošla radnica, Ksenija, potisne svoje potrebe i želje, poštujući hijerarhiju prema dužini staža rada skrbi u istom kućanstvu. Njezino nepoštivanje i nepriznavanje takvog skrivenog scenarija podsjetilo je Mariju kako se odnos između kolegica i njihovo uzajamno povjerenje, uvijek iznova gradi i pregovara, te ono nije automatsko. Kao što upozorava Sischarenco (2011: 94), slijepo povjerenje je nemoguće čak u ranije uspostavljenom odnosu. Svaki odnos, odnosno u

slučaju neformalne plaćene skrbi u kućanstvu svaka smjena, podrazumijeva visok stupanj rizika, jer uvijek postoji mogućnost da povjerenje u odnos temeljen na reciprocitetu druga strana ne prizna i ne uzvati. U slučaju puknuća povjerenja i odnosa, radnice aktiviraju različite strategije. Jedna radnica, primjerice, može pokušati zamijeniti ovu drugu, blatiti je pred poslodavcima ili joj otežati preuzimanje posla odnosno smjene. No, radnice ovise jedna o drugoj, posebice jer poslodavci, rodbina i djeca starijih osoba o kojima skrbe najčešće ne žele posredovati u dogovoru kao ni detaljno navoditi tko je za što zadužen. I dok su uvjeti rada proizvoljni, odnosno nerijetko ovise o željama poslodavaca, organizacija posla i podjela radnih obaveza nerijetko je prepuštena samim radnicama. U tome se često jedna strana osjeća zakinutom.

Radnice koje su lokalno zaposlene i rade blizu mjesta prebivališta, uz ranije spomenutih nekoliko sati rada dnevno, navode kako radno vrijeme doista može imati brojne kombinacije i varijacije. Neke su radile samo prijepodne, neke oko ručka, neke poslijepodne, a neke 8 do 12 sati dnevno, noću i vikendom. Zorka i Milena prepričale su mi iskustva u kojima su cijeli tjedan boravile u kućanstvu osobe o kojoj su skrbile, a za vikend odlazile u svoje domove. Za Zorku riječ je o razdoblju kada je druga kolegica iznenada morala uzeti slobodne dane jer joj je suprug imao težak infarkt. Milena mi je ispričala kako bi svako ljeto, zajedno s gospođom o kojoj je skrbila, odlazila u njezinu vikendicu u Istri. Tada bi ostajala na radu po dva tjedna pa se vratila kući na nekoliko dana i iznova. Ipak, moja terenska istraživanja ukazuju na rijetku prisutnost takvih dogovora na lokalnom tržištu rada. Sasvim je drugačija situacija kod hrvatskih radnica u Italiji. Tada se 24-satna smjena u kontinuitetu od 15 do 21 dan podrazumijeva. Za Manuelu, Pinu, Katarinu, Biljanu, Branku i Miru takvo iskustvo rada značilo je privremenu odvojenost od vlastitih obitelji, održavanje transnacionalnih veza te vođenje dvaju kućanstava. Vlastito i ono na mjestu rada. Pomoću telefona, kompjutera i različitih aplikacija te žene su na dnevnoj bazi razgovarale sa svojim obiteljima navodeći, primjerice, supružnika na mjesto pohrane prethodno skuhanog ručka, upravljanje perilicom i sušilicom za rublje ili dijeljenjem uputa oko zakazanih termina kod liječnika, fizioterapeuta i sl. Prilikom putovanja iz ili u Italiju u nekoliko torbi ili kovčega brižno bi spakirale osnovne predmete, odjeću, obuću, higijenske potrepštine i dokumente. Povrh toga koju fotografiju najmilijih, cigarete ili kavu. Na povratku, kovčeg bi sadržavao i pokoji poklon za unuke ili djecu te osnovnu špežu (kupovina namirnica) poput maslinovog ulja, kave i tune u konzervi. Takve prakse uzastopne cirkularne radne migracije pokazuju kako sama migracija ne znači odlazak ili napuštanje već proširenje kućanstva (Henshall Momsen 1999), a to kućanstvo je sačinjeno od ne samo od stambene jedinice već i visoke mreže razmjene i podrške koja se širi i djeluje na transnacionalnom nivou.

U slučaju lokalnog tržišta, kada uslijed pogoršanja zdravstvenog stanja starije osobe raste potreba za kontinuiranom skrbi, radno vrijeme se povećava, kao i sama primanja i težina posla. Takvo radno vrijeme izrazito je zahtjevno i dugoročno teško održivo, odnosno za radnicu to znači postupno drastično pogoršanje uvjeta rada te fizičku i emocionalnu preopterećenost. U nedostatku medicinskog obrazovanja, ovaj oblik plaćenog rada skrbi u kućanstvu same radnice opisuju kao „pomoć“, „čuvanje“ „kumpaniju“²⁸ ili „Katica za sve“²⁹. Pritom, rad skrbi one opisuju kao sveobuhvatnu cjelinu i svakodnevni popis vidljivih i nevidljivih zadataka.

Gotovo jednoglasno, skrb o osobi koja boluje od demencije³⁰ odnosno jednog od njezinih najučestalijih oblika, Alzheimerera, radnice su izdvojile kao jedan od najtežih uvjeta rada. Ujedno, prema podacima koje sam prikupila u razgovoru sa sugovornicama, demencija i otežana pokretljivost su najčešći razlog zapošljavanja radnice u kućanstvu. Nacionalna udruga za Alzheimerovu bolest definira taj poremećaj kao nedostatak sposobnosti obavljanja svakodnevnih radnji uzrokovan:

„... nepovratnim progresivnim kognitivnim oštećenjem koje utječe na pamćenje, komunikaciju, prosuđivanje i vizualno mapiranje na načine koji ometaju sa svakodnevnim životom.“³¹

No, ova bolest nije samo medicinski problem. Značenje Alzheimerove bolesti gradi se u odnosu na njezina društvena, politička, ekonomska i moralna značenja. Ova bolest, kao

²⁸ Op. a. društvo.

²⁹ Frazem Katica za sve dolazi iz njemačkog jezika Mädchen für alles te je označavala djevojku koja je iz sela dolazila raditi u grad u građansku obitelj i bila zadužena za čitavo kućanstvo. U hrvatskom jeziku označava osobu koja je uvijek spremna uskočiti i pripomoći, dobar je radnik ili radnica, a ljudi to obično ne samo da ne cijene, nego je i iskorištavaju (Fink, 2005).

³⁰ Demencija je izraz za skup pojava progresivnog kognitivnog propadanja čiji je najčešći oblik Alzheimerova bolest. Demencija je klinički sindrom uzrokovan bolešću mozga, kroničnog ili progresivnog tijeka sa stečenim višestrukim oštećenjem pamćenja, mišljenja, shvaćanja, rasuđivanja, orijentacije, sposobnosti učenja, jezika i računanja i sl. (Folnegović Šmalci sur., 2002). U svijetu od ove bolesti boluje oko 47 milijuna ljudi, no ta brojka kontinuirano raste (usp. Štambuk i Levak 2018) te je ova bolest jedan od glavnih uzroka invalidnosti među starijim osobama. Na službenim stranicama Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo 2017. godine navodi se kako je broj oboljelih procijenjen na približno 86 000 ljudi. No 2021. mediji upozoravaju, citirajući Ninoslava Mimicu, predstojnika Klinike za psihijatriju Vrapče, kako je ta brojka već dosegla 100 000 ljudi. Pribrojimo li i osobe koje se nalaze u neposrednom okruženju oboljeloga poput članova obitelji i njegovateljica, svakodnevno se u Hrvatskoj s posljedicama te bolesti nosi sveukupno oko 350 000 ljudi. Hrvatsko društvo za Alzheimerovu bolest i psihijatriju starije životne dobi kao stručno društvo Hrvatskoga liječničkog zbora te udruga građana Hrvatska udruga za Alzheimerovu bolest, zagovaraju prava oboljelih i njihovih njegovatelja te kontinuirano upozoravaju na potrebu poboljšanja skrbi poradi nedostatka sustavne nacionalne strategije borbe protiv demencije i velike neproporcionalnosti u odnosu na broj stručnjaka koji oboljelima pružaju formalnu skrb.

³¹ <https://alzheimer.hr/>

društvena kategorija, smješta se u ponor demarkacije normalnog od patološkog starenja (Frisone, 2022: 54) i utjelovljuje duboke strahove našeg društva (Ngatcha – Ribert, 2022: 58) hraneći pretpostavku kako demencija znači i gubitak vlastitog identiteta i sebstva (Protreski u Kontos i Naglie, 2009). Naime, gubitak pamćenja oboljelih popraćen je i psihofizičkim propadanjem te postupnom nepokretnošću koja rezultira potpunom funkcionalnom onesposobljenošću osobe i njezinom ovisnosti o drugima. Stoga, u većini slučajeva angažman radnice, njezine obaveze pa i sama satnica postupno rastu. U opisu zdravstvenog stanja osobe o kojoj skrbe sugovornice rjeđe koriste stručno medicinsko nazivlje bolesti, demencija ili Alzheimer, već se češće koriste kolokvijalnim izrazom ili samo aludiraju na bolest govoreći kako se osoba „gubi“, kako je „otišla na kvasinu“ ili „stara“ i slično. Takav stav reflektira i ponekad stereotipan pristup prema kojemu je „zaboravljivost“ i „kognitivno propadanje“ sinonim za starost. Ponekad se iza takvih opisa i naracija krije neznanje, no ponekad i želja da se ne razotkrije u potpunosti težina uvjeta rada plaćene skrbi jer veći stupanj bolesti predmnijeva i veći rad na tijelu i kontakt s tjelesnim izlučevinama. Progresivna narav demencije zahtijeva prilagođavanja skrbi prema razvojnoj fazi bolesti. Za ostale članove kućanstva i obitelji, kao i za radnice/njegovateljice, protekom vremena raste njihov osjećaj tereta skrbi.

U istraživanju iskustava rada formalnih njegovatelja, zaposlenih u organizacijama ili ustanovama koje pružaju usluge skrbi kao što su domovi za starije osobe i zdravstvene organizacije, Štambuk i Levak definiraju skrb o osobi oboljeloj od demencije kao najzahtjevniji oblik skrbi (2018). Radnici ponajviše ističu poteškoće u radu zbog nerazumijevanja s kojim se susreću, posebice od strane članova obitelji oboljelog, loše organizacije rada, iscrpljenosti, poremećaja sna te osjećaja bespomoćnosti (ibid.). Navedeni problemi profesionalne skrbi o oboljelima od demencije zrcale nedostatak općih smjernica i šire sustavne stručne podrške te neadekvatnost postojećih rješenja, kao i nužnost izrade profesionalnih standarda u radu s oboljelima (Štambuk i Levak, 2018: 207).

Kulturološko, društveno i ekonomsko tumačenje starosti dominantno naglašava starost kao nepoželjno i neproduktivno stanje. Taj stav se očitava u pristupu starijim osobama kao „... gotovo drugorazrednim društvenim akterima i društvenoj kategoriji, te posljedično i društvenom problemu“ (Geiger Zeman i Zeman, 2014: 227). Takav pristup istovremeno zrcali i proizvodi nemar i neadekvatnost u pronalaženju rješenja problema koji mogu zahvatiti treću životnu dob te potrebe (ne)formalne skrbi, što je prethodno spomenuto u ovom poglavlju.

Slabo dostupna i neadekvatna specijalizirana i intenzivna njega prisiljava najbliže članove obitelji oboljelih na pronalazak pojedinačnih ad hoc rješenja koje oni sami, i radnice, smišljaju u hodu. U razgovoru s Ljiljanom i Vesnom pitam ih na koji su način uopće znale kako

pristupiti tako bolesnoj osobi, kako ju presvući i njegovati. Mirjana mi odgovara kako ju je susjeda brzinski uputila i pokazala joj kako se presvlači teško pokretna osoba. Vesna pak kaže kako se djelomično oslanjala na iskustvo promatranje majke koja je skrbila o svojoj bolesnoj majci uslijed moždanog udara, pokojnoj Vesninoj baki, te koja je neko vrijeme boravila kod njih u kući. Većini je skrb o starijoj osobi bila nepoznata, no pristupile su joj koristeći se prethodnim iskustvima, životnim znanjem i čistom snalažljivošću. Nedostatak smjernica, protokola te osjećaj nesnalaženja učestali je motiv i u naracijama o radu mojih sugovornica. U opisima iskustava rada sve se sugovornice koje su skrbile o osobama oboljelima od demencije gotovo jednoglasno prisjećaju mnogobrojnih događaja u kojima su morale improvizirati, prilagođavati se i samostalno nalaziti rješenja: „... ako ne funkcionira, snađi se, ponekad nazovem neku kolegicu pa ju pitam kako je ona to riješila i slično“. Također, nerazumijevanje koje kao poteškoću u radu navode formalni njegovatelji, spominje se i kod neformalnih radnica. Ljilja svoje poteškoće kao mlada radnica od 33 godine koja se prvi puta susreće sa starijom osobom oboljelom od demencije opisuje ovako:

„...bila sam sva izbezumljena, nisam znala što napraviti, ona je stvarno ludovala, pa sam na kraju zvala njenu kćer i ona mi kaže 'snađite se'... i što da ti kažem, pokušavaš svašta dok ne uspije“.

Sličnu situaciju ispričala mi je i Zorka, koja je ranije skrbila o jednoj gospođi koja je konstantno zvala svoju kćerku na telefon i tražila je da se vrati s posla:

„... kćer je bila ok ali i ona bolesna, imala je artritis, pa muž, djeca, posao... stvarno je bila već i ona luda. I onda ti je nju njena mama stalno zvala i zvala, i kćer bi prvo strpljivo, no kasnije joj je jednom rekla, baš je vikala 'mama ja radim, ne mogu, imaš žene koje te čuvaju i neka one to riješe'. I onda je meni naredila da sakrijem telefon... e tu je bio dar-mar jer je stara poludila. Imala sam tjednima problema jer je ona bila ljuta na mene kao da sam ja kriva za to.“

Ovaj primjer ukazuje na dodatni element u težini rada. Radnica se, naime, često nalazi takoreći „između dvije vatre“ i održava delikatnu ravnotežu između povjerenja i odnosa koji je izgradila s osobom o kojoj skrbi te povjerenja, autonomije i autoriteta koji gradi u odnosu na članove obitelji te osobe. Za njih, u jednom trenutku uslijed pogoršanja bolesti, ona postaje najbolji izvor informacija o zdravstvenom i cjelokupnom stanju osobe u skrbi ali i najboljem

pristupu u komunikaciji s obzirom na specifičnosti ove bolesti. Ipak, to ne znači da će se njezin savjet, odluka (poput one Ljiljine) ili stav uvijek uvažiti. Kombinacije u triangulaciji odnosa radnica, osoba u skrbi i članovi njezine obitelji, mogu biti višestruke te su podložne promjenama i kontinuiranim pregovaranjima. Gospođa koju Zorka spominje, kćer oboljele, protekom vremena sve je teže nalazila balans između rastućih potreba vlastite majke, sebe i svog privatnog života te želje i potrebe da obim rada skrbi o majci u potpunosti prepusti radnici.

Također, moje sugovornice na radu u Italiji opisivale su brojne problematične situacije koje su im iznova ukazivale na to da je povjerenje njihovih talijanskih poslodavaca, u njih kao poštene osobe, krhko. Pina prepričava kako je jednom prilikom otišla u šetnju za vrijeme dnevnog odmora, dok su njezini poslodavci koristeći njezino odsustvo neovlašteno ušli u sobu i prekopali joj prtljagu i dokumente. Slično iskustvo imala je i Mira kada su joj poslodavci u sobu podmetnuli jedan zlatni lančić kako bi testirali njezino poštenje i provjerili hoće li ga uzeti bez pitanja. Tonom glasa i sigurnošću stava koji nastaju kroz godine iskustva, i rekla bih mnogih sličnih događaja, pojasnila mi je kazavši: „Odmah sam znala o čemu se radi. Oni vas testiraju, na svakom koraku.“ U toj rečenici ona ukazuje kako su joj „jasna pravila igre“ te da su pomanjkanje povjerenja i njegova krhkost neke od odrednica ovog oblika rada. Iako je priznala da ju je to povrijedilo, u slijedećoj rečenici pojasnila mi je da ih donekle razumije jer „nije lako uzeti stranca u svoju kuću“. No upravo zbog te dvostruke drugosti, stranca u zemlji i stranca u kući, kontinuirano usvajanje i usavršavanje postojećih vještina plaćenih radnica u kućanstvu na radu u Njemačkoj, Lončar navodi kao ključne u zadržavanju i pronalasku novih i boljih poslova u kućanstvu te u komunikaciji i sposobnosti pregovaranja s njemačkim poslodavcima (2014). U migracijskom kontekstu razvoj vještina podrazumijeva i poznavanje ili usavršavanje jezika, rješavanje papirologije u vidu eventualne legalizacije boravka, pronalazak mjesta za stanovanje ako radnica ne živi u kućanstvu u kojemu radi ili upoznavanje s gradom ili mjestom boravka i rada.

Širokom rasponu ranije dodijeljenih zadataka i obaveza pridodaje se i skrb o osobi koja postupno gubi svoji glas, mogućnost artikulirane komunikacije i mogućnost izražavanja vlastitih potreba i osjećaja. Zbog tih nemogućnosti, biografije i emocije starijih osoba nerijetko ostaju zaključane i neotkrivene, što istodobno doprinosi i reflektira „nepostojanje znanja o subjektivnom, egzistencijalnom ili moralnom iskustvu starijih ljudi” (Kerner Furman u Geiger Zeman i Zeman, 2014: 224). No ključnim se pokazalo da neformalne radnice, kako u migrantskom tako i na lokalnom tržištu rada, posežu za vlastitim neposrednim (životnim) iskustvima, crticama u biografiji s ciljem izgradnje pristupa i odnosa sa starijom i bolesnom osobom te posljedično njezinoj skrbi. Radnice iznova nalaze načina kako „pristupiti“ bolesnoj

osobi, kako učiniti da za tu osobu one budu element kontinuiteta te nerijetko i posrednik u komunikaciji s „vanjskim svijetom“ odnosno članovima šire obitelji, susjedima i prijateljima. Vesna je opisala svoj prvi susret s gospođom Verom o kojoj trenutno skrbi, kazavši:

„Njezina me kćerka dovela k njoj, i svi su bili na iglama jer je ona bila izbirljiva, teško je prihvaćala nove osobe i uvijek nešto nezadovoljna sa svima. Činilo mi se kako je najbolje da ne budem previše napadna i glasna. Odmah sam *skužila* da sa njom treba polako. Približila sam joj se, pružila ruku i jednostavno nasmiješila. I ona se meni nasmiješila, svi su se čudili jer da se nikada ne smije. I tako me prihvatila i ostala sam raditi ... poslije su mi rekli da sam ju podsjećala na jednu njezinu bivšu kolegicu s posla koja joj je bila jako draga.“

Proces izgradnje i rada na takvom odnosu Viviana Zelizer naziva relacijskim radom kojeg autorica definira kao kreativni napor kojeg ljudi ulažu u uspostavljanje, održavanje, pregovaranje, transformaciju i prekid međuljudskih odnosa unutar široko postavljenog okvira ekonomskih aktivnosti i njima povezanih međuljudskih interakcija (2012). Priroda i težina bolesti starije osobe čini da je stupanj takvog oblika rada izrazito visok jer se iznova gradi i pregovara. Mira svoj plaćeni rad skrbi o gospođi Klaudiji gradi i kroz ton glasa kojim joj se obraća te načinu ophodnje. Ona to opisuje kao: „Ja sam se na nju navikla, i ja sam ju prihvatila kao neko dijete. Ona je za mene dijete, sirota“. Kada opisuje Klaudiju kao dijete, Mira ju pritom ne umanjuje već s beskrajno puno strpljenja prilazi, uvijek mirnog i staloženog tona glasa. Također, pošto je za nju Klaudija dijete rad tijelom i na njezinom tijelu lakše podnosi, te sam mogla svjedočiti iskazima nježnosti poput milovanja i pjevanja, strategijama koje je Mira razvila u pokušaju smirivanja čestog Klaudijinog nemira.

Strategije pristupa i približavanje radnice bolesnoj osobi, podrazumijevaju i korištenje anegdota ili crtica iz vlastitog života ili prošlosti putem kojih se gradi bliskost. Teme mogu biti mnogobrojne, vezane za recepte i omiljena jela, poneki hobi, djecu ili unuke itd. Također relacijski rad se proteže i na druge članove obitelji. Primjerice, jednom sam prilikom sudjelovala u razgovoru Marije i Nade koje su se pripremale za dolazak iz Zagreba gospodina Dubravka, sina gospođe Olge. Pritom su se dogovarale kako je najbolje da njih dvije pripreme i odluče što će biti za ručak, a ne treća novopridošla radnica, te ga na taj način najbolje ugoste. Dolazak sina gospođe Olge bio je važan događaj nekoliko puta godišnje, kojemu se Olga jako radovala. Također, Marija i Nada željele su da sve protekne u najboljem redu te da pokažu Dubravku kako one i njegova sestra, koja je teret organizacije o skrbi majke većinom preuzela

na sebe, o svemu brinu. Takav pristup ukazuje kako je relacijski rad jedna od ključnih odrednica plaćene neformalne skrbi koja se aktivira u prostoru kućanstva oboljelog. Svoj pristup relacijskom radu Marija i Nada razvile su s vremenom, učeći i o dinamikama odnosa među članovima obitelji te njima važnim stvarima. One su u početnim fazama Olgine bolesti bile njezin produžetak, poticale njezino pamćenje i kontakt s okolinom. Samostalno bi preuzele inicijativu te, dok je gospođa Olga bila komunikativnija, podsjećale ju ako netko od njezinih unuka ili nećaka ima rođendan te u njezino ime pisale čestitke ili nazivale slavljenike. Stoga, plaćeni rad skrbi dodatno krasi i „znanje, djelovanje i osjećaji“ (Hochschild i Tronto u Lutz, 2011: 6) koji objedinjuju široki raspon neformalnih, nedefiniranih i nematerijalnih aktivnosti koje radnice same mogu smisliti i u hodu i u odnosu na okolinu, odnosno obitelj u koju su smještene.

U radu sa starijom i bolesnom osobom radnice se većinom oslanjaju na vlastita, drugdje stečena znanja i osobna iskustva a manje ili nikako na prethodno stečeno formalno obrazovanje i edukaciju. Na moje pitanje kojeg je mišljenja o pohađanju i polaganju stručnih tečajeva za njegovateljice, Marija odgovara:

„Ma to ne pomaže. Jednostavno se trebaš baciti i gotovo. Ne možeš puno naučiti, nije to teorija, jednostavno moraš prokužiti tu osobu, znati kako joj prići da si olakšaš posao! Tko ima sreće ima, tko ne – ne, život vam se stvarno poigra.“

Sličnog je mišljenja i Manuela:

„...ja nemam škole, ali sam naučila raditi i vidjeti psihologiju starih ljudi i obitelji... mogu Vam reći da sam doktor bez diplome, jer ja kada vidim staricu točno znam koju dijagnozu ima, i ne pogriješim znate...ja se čujem s doktorom pa znam nekada procijeniti što i kako, on meni kaže, a što Vi mislite?“

Kao i Nada P.:

„Mene su uvijek izabrali jer ja imamo jako puno strpljenja, volim starije ljude, znate, radila sam u Istarskim toplicama pa sam se tamo naučila na starije ljude.“

Ili Zorka:

„... za dosta sam se ljudi brinula u ovih deset godina, naučila sam posao, naravno da nisam puno toga znala, ponekad je bilo strašno to učiti.“

Ono što im nedostaje u vidu formalne stručne poduke i znanja koje karakterizira rad njegovatelja ili medicinskih sestara u institucionalnom okruženju, radnice grade u hodu i u odnosu na kontekst i pojedinačnu situaciju. Kontinuirano usvajanje novih obrazaca ponašanja i vještina ogledava se kroz, primjerice, organizaciju rada i znanja, uspostavu reda, svojevrsnog sustava i kontrole nad rutinom nužnima za uspostavu ekonomije vremena važne za ispunjavanje svih aktivnosti, obaveza i zadataka predviđenih za vrijeme skrbi u kućanstvu. Time radnice upisuju sebe u prostor i odnos koji uspostavljaju s osobom o kojoj skrbe. Najčešće to one same nazivaju iskustvom: iskustvo u prepoznavanju pojedinih zdravstvenih poteškoća, iskustvo kako pristupiti osobi, iskustvo na koji način izgraditi odnos s ostalim članovima obitelji i slično. Kako u migrantskom tako i u lokalnom neformalnom tržištu radnice stečene vještine kapitaliziraju.

4. 5. Materijalnost neformalne plaćene skrbi u kućanstvu starijih osoba

Još jedna važna odrednica neformalnog plaćenog rad skrbi u kućanstvu starije i oboljele osobe je prilagodba i upisivanje radnice u prostor tog kućanstva, skrb o tom prostoru te korištenje materijalne kulture prostora odnosno predmeta koji se u njemu nalaze u samome radu skrbi. Miller definira dom odnosno kućanstvo kao njegovo materijalno opredmećenje kao proces koji se stvara i mijenja, te zagovara fokus u analizi na postupke organizacije i izgradnje prostora u kućanstvu i njegovih značenja (2001). Taj prostor i njegova materijalnost rezultat su pažljivih selekcija i odabira u uređenju doma kao estetske i dekorativne cjeline (Garvey 2001), osjetilnog iskustva (Petridu 2001) te kataloga sjećanja i emocija (Marcoux 2001). Ali prisutnošću radnice u kućanstvu ne osigurava se isključivo aktivnost vođenja kućanstva i skrb o kućanskom prostoru, ona često podrazumijeva i održavanje same ideje doma. Odnosno, osiguravanje prethodno stečenih rituala održavanja istog (poput točnog dana u tjednu kada se mijenja posteljina, kada se kuha riba ili kada se peru prozori), mirisa koji se njime šire (od sredstva za čišćenje do skuhanog ručka točno u podne) kao i održavanje kontinuiteta i repetitivnih praksi materijaliziranih u prostoru koje ujedno omogućuju i utjelovljuju taj proces izgradnje doma (Douglas u Näre, 2009: 2). Ipak, uloga materijalnosti kod skrbi o oboljelima od demencije još uvijek je nedovoljno istražena. Prakse (ne)formalne skrbi uključuju višestruke

materijalnosti (Busa u Cleeve, Borell i Rosenberg 2020) čije nam istraživanje može ukazati ono što nerijetko ostaje nezapaženo u interakcijama skrbi (Latimer 2018) te posljedično u iskustvu rada radnice.

Kućanstva u kojima sam imala priliku promatrati prakse neformalnog rada skrbi obiteljski su domovi u kojima su gotovo sve starije osobe boravile sa supružnicima i djecom kroz više desetljeća. U trenutku mog boravka na terenu broj stanara u tim kućanstvima bitno se prorijedio i sveo na samo jednog ukućana, vlasnicu i udovicu. Bliska rodbina, djeca i unuci živjeli su u istome gradu, odnosno Puli i Rijeci, u svojim stanovima ili kućama. Kućanstva koja sam posjetila stanovi su u stambenim zgradama sagrađenim u doba Jugoslavije ili Austro-Ugarske. Stanovi starije datacije, gotovo dvostruko veće kvadrature od ostalih, smješteni su u središtu grada. Ti stambeni prostori, unatoč datiranom dekoru, prikazuju društveni i ekonomski status stanara. Riječ je o dvama stanovima površine stotinjak metara kvadratnih s prostranim dnevnim boravkom i dvije do tri spavaće sobe, kuhinjom i blagovaonicom, kupaonicom te toaletom. U prvom stanu koristila se samo jedna spavaća soba u kojoj je spavala vlasnica, gospođa Vera, umirovljena inženjerka farmakologije, druga soba koristila se kao ured njezinog pokojnog muža, liječnika i profesora na Medicinskom fakultetu u Rijeci. Karakterističnog prostranog hodnika i visokih stropova, stan je odavao mirnoćom i bogatstvom uspomena, u vidu mnoštva obiteljskih fotografija i suvenira s putovanja te predmeta koji odražavaju emotivnu bliskost vlasnice s članovima obitelji. Primjerice, u kuhinji i dnevnome boravku nalazilo se mnoštvo crteža i čestitaka koje su unuci i dva praunuka u više navrata izradili i darovali svojoj noni. Prilikom prvog posjeta dočekala me je kćer gospođe, sveučilišna profesorica, koja je svakodnevno nakon posla dolazila majci u posjet, dogovarala se s njezinim njegovateljicama, od kojih je jedna i Vesna, oko dnevnih zadataka, nabavke hrane i lijekova, zdravstvenog stanja majke, plaćanja računa i slično. Drugi je stan, također smješten u Rijeci, bio malo manji u odnosu na prethodni, izrazito velikog dnevnog boravka, radne sobe, blagovaonice te s jednom spavaćom i drugom manjom gostinjskom sobom koju je povremeno koristila njegovateljica, Zorka. Stanom su dominirale starinske drvene vitrine prepune porculana koji su pokojni otac vlasnice i ostala muška rodbina donosili iz svih krajeva svijeta. Naime, njezini su preci generacijama plovili kao kapetani na pomorskim brodovima, što je omogućilo obitelji akumulaciju kapitala kroz generacije. Kuhinja je bila relativno velika i u njoj je bio smješten još jedan stol i televizor. Vlasnica stana bila je gospođa Ljiljana, 84-godišnja umirovljena liječnica, u početnoj fazi demencije, komunikativna, uz poneku naznaku početka bolesti. Ona se nikada nije udavala te je u tom stanu živjela s pokojnom majkom. Uz Zorku, o njoj je skrbila i jedna umirovljenu medicinska sestra, a obje su tamo boravile i u

dvanaestosatnim smjenama. Gospođu Ljiljanu često su posjećivali šira rodbina i prijatelji. Za nju, prisutnost drugih osoba u stanu nije bio novina jer je i za majčina života, koja je uslijed moždanog udara boravila u krevetu narednih 5 godina, zaposlila više neformalnih radnica koje su čistile stan te skrbile o njezinoj majci dok se ona nalazila na poslu. Druga dva stana, ranije spominjane gospođe Olge iz Rijeke o kojoj su skrbile Marija i Neda, te gospođe Biserke o kojoj je povremeno skrbila Mira, nalazila su se u zgradama čiji datumi izgradnje navode 1964. i 1966. godinu te su i relativno sličnog rasporeda, jedan u Rijeci a drugi u Puli. Okvirnih šezdeset kvadrata, jedne spavaće sobe, dnevnog boravka, kuhinje i kupaonice. Nijedan stan koji sam posjetila nije imao lift, no dva su se nalazila na četvrtom i petom katu, što je s vremenom „zarobilo“ te otežalo kretanje njihovih vlasnika i vjerojatno ubrzalo psihofizičko propadanje. U odnosu na prethodne stanove, ova dva manja bila su mnogo skromnijeg uređenja. Prostorije, osim kuhinje i kupaonice manje-više izvornog oblika, odražavale su estetiku razdoblja u kojemu su izgrađene. Njihovi vlasnici, u odnosu na prethodne, bili su skromnijeg ekonomskog i obrazovnog statusa, no zahvaljujući vlastitom radu omogućili su djeci školovanje i razvoj izrazito bogatih karijera. Neki su postali sveučilišni profesori, neki arhitekti i građevinari, a neki odvjetnici. Iz navedenog razloga djeca su, uslijed progresivnog gubitka samostalnosti roditelja, odlučila omogućiti im punu plaćenu skrb u kućanstvu te udružiti vlastita novčana sredstva s tom svrhom.

Premda je, bar načelno, radnica zaposlena kako bi skrbila o starijoj bolesnoj osobi, a ne o samom kućanstvu, čišćenje, kuhanje i slične aktivnosti nerijetko su prešućeni dijelovi usmenog dogovora. Ako se i spomenu prilikom dogovora o budućem radu, te aktivnosti najčešće nisu pojedinačno navedene, već zbirno, nejasno i ne definirano poput „pospremiti“ ili „malo srediti“. No, početna nedorečenost i nejasnoća s vremenom može poprimiti jasan oblik u vidu točno definiranih zadataka i prohtjeva. I u slučaju ova četiri stana, uz porast radnog vremena jasniji oblik su poprimale i tražena zaduženja i aktivnosti. Primjerice, Mira mi je ispričala kako su na početku kćer i snaha gospođe o kojoj skrbi kuhale i peglale te odlazile u kupovinu namirnica, no s vremenom su tražile da Mira preuzme tu odgovornost. Smatrale su da uz povećanje radnog vremena raste i prostor za rad odnosno tumačile su to kroz sleng „imati više lufta“, odnosno praznog hoda, primjerice „dok se nona (Klaudija) odmara“.

U prosjeku su svi stanovi u kojima sam boravila odražavali karakteristične značajke skrbi starijih i bolesnih osoba u kućanstvu. Za radnicu ti su prostori kućanstva mjesto rada, a za osobu o kojoj ona skrbi taj je prostor dom, prostor opredmećen biografijom i sjećanjima stanara i vlasnika, njemu bliskih osoba te njihovih odnosa. Prva odrednica u materijalnosti rada skrbi odnosila se na proces upoznavanja prostora koji je radnica aktivirala te nastavno njezina uloga

u održavanju prostorne orijentacije starije i bolesne osobe kako bi se ona tim prostorom što dulje, manje ili više samostalno, mogla kretati. Zorka, primjerice, tu prilagodbu prostora na zdravstveno stanje osobe u skrbi definira kao „uklanjanje prepreka“, svega za što je ona procijenila da predstavlja opasnost i mogućnost pada. Za Mariju i Nadu najveći izazov u upoznavanju prostora kućanstva/rada bio je prostor kuhinje, jer su se teško prilagođavale njezinom rasporedu, ali i bijeloj tehnici, za jednu lošoj pećnici, za drugu frižideru koji slabo hladi ili ledi. Druge prostorije nisu predstavljale problem jednom kada su stekle znanje o lokaciji pojedinih predmeta, praksama čišćenja i slično. Te prakse su, primjerice, mogle biti vezane i za odabir metle ili usisavača kod dnevnog sakupljanja mrvica s poda, miris praška za rublje koji vlasnica najviše voli ili jednostavno „oduvijek“ koristi. Gospođa Ljiljana je u tom pogledu bila poprilično jasna rekavši Zorki da joj „ništa drugo u kuću ne donosi osim Dixana“, talijanskog praška za rublje kojeg su Riječani sedamdesetih i osamdesetih godina XX. stoljeća često kupovali u Trstu. Praktičnom uporabom prostora i njegove materijalnosti radnice su stjecale i znanje o njegovoj skrbi te posljedično o skrbi osobe koja u njemu živi. Također, skrb o osobi i skrb o njezinom kućanstvu često su neraskidive radnje jer se higijena, čistoća i skrb osobe osiguravaju i kroz materijalnost prostora, primjerice, čišćenjem krevetnine, rublja i kupaonice.

Sve sugovornice/radnice kazale su mi kako su ulaskom u kućanstvo, u fazi prilagodbe i upoznavanja sa starijom osobom kao prvo započele proces pospremanja, sortiranja ili odbacivanja predmeta, odjeće i robe. Sve su osjetile potrebu da na taj način upišu svoju prisutnost u prostoru. Zorka je svoju prisutnost u prostoru opisala:

„Nije mi bilo svejedno kada sam ušla u stan, valjda druge ženske kada su došle, kada su vidjele vreće i vreće robe i svega, svima je pozlilo. Ja sam sama mislila pa ajde probati ću, moraš nekog vraga raditi. Sredila sam ormare po nekoj svojoj logici jer je ionako na početku bio džumbus, lakše ti je održavati nego da moraš svaki puta ispočetka... I onda sam pristala i tako sam tu već skoro dvije godine.“

Vesna upisivanje i rad na prostoru kućanstva na dnevnoj bazi definira:

„Ja kada dođem u smjenu sve lijepo isplaniram. Volim si odrediti što ću kuhati, što ćemo jesti i pogledam okolo što najviše treba. Ako je lijep sunčan dan onda ću sigurno staviti jednu mašinu robe da se lijepo stigne osušiti za dana.“

No ponekad upisivanje u prostor znači isključivo održavanje već unaprijed zadanog reda, uspostavljenog u vremenu koje je prethodilo angažmanu radnice. Za njegovateljicu to može značiti veliki teret i dodatan napor u radu. Marija opisuje „sukob“ dvije glava, jakih karaktera, njenog i onog gospođe Olge :

„Zaista je nevjerovatno da ona ne zna tko je, ali ako izgubim tu neku njenu šalicu za kavu, upotrijebim krivi lonac ili tavu, ona će pobjesnjeti. Ranije me maltretirala oko padela koje koristim, ali se nisam dala. Ja bih joj rekla 'tko kuha, Vi ili ja'... s njom ne možeš labavo.“

Vesna opisuje njezin susret s obiteljskim navikama Verine bogatije građanske obitelji koja se reflektira i u finom porculanu kojeg vlasnica voli i dan danas koristiti:

„Oni su ti bili fina obitelj, gospoda, to je sve kao po špagi. Imaju porculansko posuđe, *mamma mia*, na početku sam se bojala da mi ne padne iz ruke. Vidi te slike na zidu, klavir, stvarno lijepo... ona ti voli da joj postavim stol sa svime, ubruse, beštek... cijeli set posuđa moram koristiti. Tako je i ona radila kada je bila mlada, i njena mama... ponekad mi je to teško jer kasnije moram puno toga prati na ruke, ali neka, ako je veseli nek joj bude.“

Šalica za kavu i posuđe spomenuto u ova dva primjera, nisu isključivo važni zbog svog estetskog izgleda ili funkcionalnosti. Oni su predmeti koji označavaju i sažimaju stil vlasnice i željeni ambijent kućanstva kao cjelokupnosti doživljaja boravka u tom prostoru (Woodward, 2008: 7). Kada Vesna primjećuje kako održavanje ranije stečene navike u postavljanju stola čini Veru, osobu o kojoj skrbi, sretnom, ona primjenjuje ono što struka naziva individualiziranim pristupom (engl. *person-centred care*) koji je ujedno i poželjan oblik rada s oboljelima od demencije (McKeown i suradnici 2010), na taj način odajući priznanje i poštovanje njezinoj biografiji i obitelji. Marijin pristup je drugačiji, ne zato što ona gospođu Olgu ne poštuje, nego zato što smatra da preuzimanje autoriteta i odluke o korištenju posuđa njoj omogućuje bolju uslugu, kuhanje ukusnije hrane. To je u krajnjoj liniji, za Mariju najvažnije jer joj je jedan od ciljeva osigurati ne samo ukusan obrok za Olgu već da ga ona doista i konzumira, što radnicama u drugoj smjeni ne pođe uvijek za rukom.

Tako su neke situacije kojim sam svjedočila razotkrile manje ili veće sukobe, različite karaktere i stilove u radu skrbi. Za oboljele, pa i pojedine članove obitelji, dolazak nepoznate

osobe u kućanstvo velika je promjena, traži prilagodbu i postupnu promjenu u procesu odlučivanja oko prostora u kućanstvu i materijalnih praksi skrbi poput kuhanja, pranja i slično. Pojedine su radnice to lakše prihvaćale jer „pa za svakoga je njegov dom svet, meni bi isto bilo teško da mi se netko mota po stanu i sada odjednom radi nešto drugačije“, kako priznaje Mira. Druge su ipak tražile veću autonomiju i autoritet upisujući vlastite definicije čistog i pospremljenog u prostoru u kojemu su radile i boravile. Marija veći stupanj autonomije tumači kao bolju kvalitetu skrbi za osobu jer:

„... pa netko mora držati konce u rukama. Ja kažem ovoj drugoj [op. a. smjeni] pa nemoj ju slušati, nema hoću se tuširati ili neću, moraš joj dati večeru, dizati iz kreveta da se posteljina promijeni. Ne smijemo ju slušati.“

U ovom primjeru za Mariju kontrola nad rutinom je jedna od definicija skrbi i rada skrbi. Kada kaže da se Olgu ne smije slušati to nije iz nepoštovanje ili nebrige već upravo suprotno. Za Mariju samo kontinuitet, rutina i stalni angažman mogu pomoći Olgi i omogućiti joj najbolju skrb. Ta skrb i njega osobe aktiviraju se i omogućuju kroz svakodnevne opetovane radnje, istovremeno pružajući okvir rada za radnicu. U tom smislu, jedna radnica drugoj ukazuje na postojanje i važnost tog okvira. Za nju se značenje rada skrbi nalazi u razradi i primjeni rutine. Istovremeno, dakako, radi se i o pozicijama moći koje se iznova grade u odnosu jedne radnice prema drugoj i prema ostalim članovima kućanstva. U tom procesu materijalnost doma radnici može olakšati ili otežati rad. Ranije spomenute vitrine s porculanom u stanu gospođe Vere predstavljaju veliki strah za Vesnu jer se nerijetko vlasnici zavrti u glavi ili joj „otkažu koljena“ a ona uporno odbija koristiti hodalicu po stanu. Pitanje sigurnosti oboljele osobe veliko je opterećenje za radnicu pa se tako mnogi predmeti i materijalnosti upisuju u prostor s ciljem osiguravanja dobrobiti osobe u skrbi. Ti predmeti pripadaju domeni skrbnog nadzora (Lyon u Laviolette i Hanson, 2007: 27) odnosno onog koji stoji u suprotnosti s panoptikumom, svevidećom strukturom i instrumentom internaliziranih oblika samodiscipline (Foucault u Laviolette i Hanson, *ibid.*). Naime, tehnologije i materijalnosti skrbnog nadzora nastaju kao pokušaj razvoja medicinske skrbi na daljinu u privatnom prostoru (vlastitog) kućanstva te s nakanom odmaka od medicinskog diskursa o zdravlju i bolesti i tehnologije usmjerene su na razvoj i održavanje samostalnosti starije populacije (*ibid.*). Sigurnost osobe i nužnost kontinuiranog nadzora odrednice su i plaćenog neformalnog rada skrbi u kućanstvu. Materijalnost tih „stanja pripravnosti“ ogledava se u brojnim predmetima u kućanstvu. Mnogi pripadaju domeni „sigurnosti djece u domu“ poput dječjih zaštita za bravu ili monitora za bebe

(kao u stanu gospođe Olge), drugi su dio tehnologije sigurnosti doma, kao alarm na vratima (stan gospođe Ljiljane), treći, primjerice, domišljene i inventivne intervencije u stanu gospođe Klauđije u kojemu se Mira dosjetila veliki bijeli list papira zalijepiti na ulazna vrata te na njega napisati ime Klauđijine kćeri i vlastito ime te velikim slovima napomenu „NE IĆI VAN!“.

Novi predmeti i materijalnost ulaze u kućanstvo starije osobe, poput darova njihovih najbližih, hrane i drugih potrepština, pogotovo u posebnim prilikama za blagdane, svetkovine i ostale proslave. Istovremeno, u stanovima sam mogla primijetiti kako se postupno u prostor upisuje sasvim nova kategorija predmeta. Riječ je o predmetima koji posređuju tjelesnu skrb ili rad na tijelu poput hodalica, dasaka za kadu, pelena za odrasle, slamki za čašu za olakšano gutanje te, u krajnjoj nuždi, bolničkog kreveta. Ti predmeti zrcale i izgradnju značenja procesa starenja u postindustrijskim i tehnološko naprednim društvima. Također ukazuju na isprepletenost zdravstvene tehnologije i prostora predmeta u kućanstvu u podupiranju prakse skrbi što posljedično dovodi i do transformacije značenja i praksi samog plaćenog rada skrbi (Busa i dr. u Cleeve, Borell i Rosenberg 2020).

Dvije dnevne aktivnosti izrazito se manifestiraju kroz materijalnost te ističu kao prevladavajuće u praksama skrbi. Riječ je o kuhanju i pripremi hrane te održavanju dnevne higijene i pranju rublja. Važnost konzumacije obroka u procesu izgradnje bliskijeg odnosa zdravstvenog djelatnika i osobe oboljele od demencije prepoznata je u formalnoj institucionalnoj skrbi (Moser u Cleeve, Borell i Rosenberg, 2022: 127). Boraveći u kućanstvima, u nekoliko sam navrata pripomagala u pripremi hrane i, svjedočila važnosti kuhanja kao i zajedničkog objedovanja radnice i osobe u skrbi. Za mnoge radnice hrana i hranjenje značile su skrb o tijelu oboljele osobe, dobar apetit bio je znak zdravlja i snage, motivacija starijoj osobi da se dignu iz kreveta. Tako je, primjerice, Nada u bezbroj pokušaja motivacije gospođi Olgi rekla: „Pa nećete valjda jesti u krevetu“. Marija je također smatrala kako je njezin angažman, odnosno dolazak prije devet godina, značio strelovito poboljšanje Olginog zdravstvenog stanja:

„Kada sam ja došla, ona je bila gotova, mršava, potpuno propala. Onda sam ja počela kuhati i ona je počela jesti. Onda sam i nju uvlačila u pravljenje kolača, pa ajmo napraviti za unuke i tako, i onda je ona vidjela da još može živjeti i strahovito dobila volju za životom. Skroz. Ona se digla!“

Ovo je primjer plaćenog rada skrbi ujedno i rada na Olginom emocionalnom stanju. U motiviranju Olge Marija je koristila pripremu kolača i time povezana kulturološka značenja

skrbi, pažnje, njege kao posredovanje emocija i afekata, jer će pripremljene kolače darovati unucima. Hrana i dijeljenje sjećanja na slične okuse iz djetinjstva također mogu postati mjestom zbližavanja radnice i starije osobe. Radnice na radu u sjevernoj Italiji, Pina i Katarina, u argumentiranju velike potražnje hrvatskih njegovateljica u Sjevernoj Italiji rekle su mi; „pa jota se jede i tu i tamo“. I na lokalnom tržištu rada bliskost se gradi kroz dijeljenje okusa i uspomena na hranu iz djetinjstva. Tako mi je Marija ispričala kako je po njezinom mišljenju razlog zbog kojeg se dobro povezala sa Olgom nalazi i u činjenici da su obje podrijetlom iz Slavonije. Ona joj redovito kuha „ćufte, slaninu, krumpir, juhu i kolač“ ne prihvaćajući pojedine zdravstvene naputke ostalih radnica koje smatraju da je najbolje kuhati laganu i dijetalnu hranu. Marija svoj stav objašnjava:

„... mi ti volimo onako malo konkretniju hranu (smijeh). Ja joj dam i puno mesa i malo masti. A ova druga sve nešto bljutavo pa mi kaže da njoj neće jesti. Pa naravno da neće, niti ja ne bih (smjeh).“

Aktivnosti održavanja higijene i pranje rublja u radu skrbi, prema van Herk, na marginama su znanstvene rasprave što odražava njihov status marginaliziranog, skrivenog i prljavog posla (2002). Pritom različite kategorije rublja, intimno rublje, donje rublje, posteljina, pelene i slično imaju različite implikacije na značenje i iskustvo pranja, privatnost radnice i osobe u skrbi (Buse, Twigg, Nettleton i Martin 2018). Tema pranja rublja, ili izostanak te aktivnosti, često se spominjala u kućanstvima u kojima sam boravila. U nekoliko situacija imala sam prilike vidjeti kako to pitanje, odnosno prepirke oko neopranog rublja, postaju mjestom sukoba među radnicama. Oboljeli često pate od inkontinencije, te su kontinuirano presvlačenje i pranje robe i pojedinih intimnih dijelova tijela neizbježan dio svakodnevnog rada. Vesna mi je prepričala, žaleći se na svoju smjenu:

„Niti oprana trenirka, niti majica, gaćice, potkošulje, ništa nije isprano. Pa ja nju pitam zašto to nije napravila, a ona meni kaže kako nije osjetila da smrdi.“

Šikić-Mićanović navodi kako je aktivnost pranja rublja djelotvoran i vidljiv način „činjenja roda“ i činjenja „uzorne ženstvenosti“ (2012: 58). Plaćeni rad skrbi kao orodnjeni oblik rada potvrđuje se kroz tu marginaliziranu i prikrivenu aktivnost (van Herk, 2002: 893) čija je temeljna uloga poništavanje prljavštine, znoja i tjelesnih izlučevina, ponovno

ustupavljanje reda i čistoće (Buse, Twigg, Nettleton i Martin 2018). Nakon nekoliko susreta Mira mi je opisala postepenu promjenu svoje odjeće u kojoj bi radila:

„Najprije sam radila u lijepoj trenerci ili nečem sportskom, no sada imam samo krpe na sebi jer ona ti ponekad mene pobjuže i 15 puta dnevno, ili se popiški i po meni i po sebi“.

Promjena odjeće znak je Mirine prilagodbe na Klaudijino zdravstveno stanje. Ovim bolno iskrenim opisom ukazuje se na uvjete rada s kojima se radnice susreću kao i težinu zdravstvenog stanja osobe u skrbi. Kao antipod toj situaciji, oprana i mirisna roba i tijelo osobe u skrbi postaju imperativ prostora rada. Te aktivnosti signaliziraju svakodnevni kontakt s tijelom, prljavštinom i privatnim intimnim prostorom s kojim se radnica susreće. Neadekvatno čišćenje ili njegovo potpuno pomanjkanje, kojemu se vizualno i olfaktorno može svjedočiti, dodatno naglašavaju prirodu plaćenog rada skrbi kao intimnog rada i rada na tijelu. Dok za jednu radnicu to postaje neželjena aktivnost, za Vesnu značenje njezinog rada temelji se i na uredno opranoj i mirisnoj odjeći, posteljini i rublju. Istovremeno pranjem ona poništava za nju neugodna iskustva rada skrbi.

Posljednji vid manifestacije materijalnosti rada skrbi ogledava se u različitim stupnjevima izgradnje vlastite privatnosti za radnicu. U analizi modaliteta izgradnje mjesta privatnosti koje kućanice aktiviraju u nedostatku vlastitog prostora, Munro i Madigan navode prakse učinkovitog vremenskog (primjerice prilikom odsutnosti ostalih ukućana) i prostornog odjeljivanja (primjerice kroz boravak na odabranoj stolici u kuhinji, dnevnom boravku ili na balkonu) (1999). Radnice s kojima sam ja razgovarala u nedostatku vlastitog prostora odgađaju i odlazak na toalet, mahom do trenutka kada, nakon ručka, starija osoba najčešće ide na počinak. Drugim pak radnicama nedostatak prostora i vremena ne predstavlja problem odnosno one si ga s lakoćom stvore. „Ako moram, ja jednostavno odem, pa ne mogu valjda trpiti“. Za razliku od njih, moje sugovornice koje su boravile duže vrijeme na mjestu rada u Italiji, Pina, Manuela i Katarina, imale su donekle osiguran svoji kutak u prostoru kućanstva, no ne nužno i svoju sobu, ormar ili komodu. Nerijetko su granice tog njihovog privremenog prostora narušene, primjerice kad vrata njihove sobe moraju biti otvorena za slučaj da ih starija osoba doziva tijekom noći. Manuela je jednom prilikom spavala na kauču u dnevnom boravku te tako bila prisiljena pratiti ritam drugih ukućana čekajući na svoj red za počinak, i to bez namijenjenog mjesta za odlaganje njezinih stvari i slično.

Separaciju odnosno fizički i simbolički odmak od bliskog kontakta s tijelom starije osobe često se osigurava različitim predmetima. Sve sugovornice koje sam posjetila imale su neki oblik radne robe, pregače, kute koje su si same osigurale, a Marija je posebno maštovito škarama odrezala i oblikovala najlonsku vreću kao zaštitu prilikom kupanja, hranjenja i presvlačenja Olge. U nedostatku profesionalne uniforme i opreme, radnice kroz odijevanje i svlačenje označavaju početak i kraj svoje smjene i rada.

4. 6. „ Ove ruke moraju sve“; iskustva tjelesnog, emocionalnog i afektivnog rada

Zagovaranjem pristupa plaćenom radu u kućanstvu kao heterogenoj, a ne homogenoj kategoriji koja se u odnosu na oblik rada koji obuhvaća (čuvanje djece, čišćenje, njegovanje starijih, i dr.) razlikuje prema aktivnostima, vještinama, rasponu radnog vremena te težini fizičkog, emocionalnog i afektivnog rada, Degiuli upozorava kako posljedično ta heterogenost različito utječe na radnicu, odnosno može je osnažiti, ali i dodatno opteretiti (2007: 205). Polivalentnost ovog oblika plaćenog rada u kućanstvu otežava njegovu formalizaciju kao i njegovu standardizaciju što u konačnici dovodi do otežane mogućnosti zaštite radnice i njezinih prava. Pritom je, kao što smo vidjeli, skrb o starijim osobama, posebice oboljelima od demencije, izrazito zahtjevan oblik rada koji je materijalno, nematerijalno i emocionalno određen. Okarakteriziran je strogim svakodnevnim režimom rada, neumoljivom rutinom, neravnotežom emocija razmijenjenih između radnice i oboljelog te izazovima uslijed različitih definicija skrbi od strane radnica i poslodavaca, poput spomenutih pitanja oko redovnih obroka, ili kuhanja jela koja oboljela osoba doista voli, postavljanja stola uz korištenje obiteljskog porculana ili uloge mirisnog i očišćenog prostora.

U naracijama o radu, uz ranije ponuđene nedefinirane odgovore poput „čuvanja“, „pomoći“ i slično, radnice su skrb, ponajprije definirale kao brigu o tjelesnoj i mentalnoj dobrobiti starijih osoba. Ta skrb rezultat je svakodnevnih opetovanih radnji, procesa izgradnje dnevnih praksi te uspostavljanja cjelokupne rutine kroz jasno definiran raspored. Uz obavezno održavanje dnevne higijene, svakodnevica je ispunjena brojnim aktivnostima koje se nerijetko naslanjaju na prethodno stečene navike oboljele osobe. Primjerice, to su gledanje televizije i dnevnih vijesti, objedovanje u određeno vrijeme, slušanje omiljene glazbe, odlazak frizeru, pedikeru, redovito brijanje, manikura, nanošenje ruža. Ritualni uljepšavanja na fizičkoj i simboličkoj razini grade tijelo oboljele osobe, ono što je ona radila i predstavljala i u sjećanju njezinih najbližih. Ti rituali djeluju i kao markeri društvenog statusa i ekonomskog kapitala s

kojim starija osoba i njezina obitelj raspolažu. U nekoliko sam navrata za vrijeme boravka na terenu svjedočila očiglednoj financijskoj blagodati poslodavaca i članova šire obitelji, što su i same radnice potvrdile. Blaženka je primjerice opisala kako:

„Gospodin kojeg sam čuvala je nekoć bio direktor u *Croatia osiguranju*, oboje su bili intelektualci, a supruga je bila u rafineriji doktorica kemije. Vrlo lijep par bez djece. Imali su krasan i veliki stan, ali su ga kasnije prodali i kupili jedan bliže bolnici. Tu novac nikada nije bio problem. S vremenom gospodin bi mi dao karticu i rekao uzmite što god treba.“

U procesu izgradnje te svakodnevne rutine i prakse rada osobne potrebe radnice dakako od sekundarne su važnosti. Posebice u kontekstu migracijskog plaćenog rada u kućanstvu i plaćenog rada skrbi, poput onog mojih sugovornica koje su bile i na radu u Italiji. Kao što smo vidjeli u prethodnom potpoglavlju, prostor intime i privatnosti za radnicu je minimalan. Ponekad takvi uvjeti rada, posebice ako je rad dulji od osam sati dnevno, za radnicu znače nejasno određeno vrijeme odmora ili vlastitog osobnog prostora, dok njezine osnovne fizičke potrebe postaju usputne ili odgađane. U takvoj konstelaciji radno i privatno vrijeme radnice neodvojivo su premreženi, a nužnost podređivanja životnom stilu i svakodnevici osobe u skrbi nerijetko osamljuje radnicu. U odnosu na ostale oblike plaćenog rada u kućanstvu, skrb o osobi oboljeloj od demencije određena je samoćom koja prati oboljelog jer bolest demencije djeluje kao moćno otapalo većine društvenih odnosa (Taylor, 2008: 319). Prilikom jednog posjeta, primjerice, Marija mi se požalila na težinu rada s osobom koja unatoč pokretljivosti već godinama ne napušta vlastiti dom, što posljedično znači i da ponekad Marija u dvanaestosatnoj smjeni ne izađe iz stana površine 54 metara kvadratnih:

„Ponekad mi je jako teško živjeti tako, kao životinja u nekom kavezu. Olga nigdje ne izlazi, nitko osim kćeri i sina ju ne posjećuje i onda smo obje tu zatočene, ponekad danima. Sve što imamo je ovaj balkon.“

No u ovom primjeru nije samo riječ o fizičkim, već i emotivnim skučenostima. Marija, već iscrpljena od devetogodišnjeg rada skrbi o Olgi, nastavlja:

„Duga, kod nje nema ništa pozitivno, ona nema osmijeha... jako, jako je teška. I stalno je u toj emociji.“

Noći i dani strukturirani su prema potrebama oboljele osobe. Ako radnica boravi u prostoru kućanstva, 24-satni rad skrbi često nema predaha. No zbog prirode bolesti, pomno izgrađenoj dnevnoj rutini često prijete urušavanje. „Ovo je jedan od onih dana”, kaže Vesna „kad puše bura, onda je najgore – bude strašno nemirna, ništa ne stignem.“ *Jedan od onih dana* označava napuknuće krhke ravnoteže izgrađene rutine, primjer rada skrbi prožetog pokušajima održavanja emotivne ravnoteže osobe oboljele od demencije, umanjivanja posljedica njezinih emotivnih amplituda i afektivnih nelagoda. Na Marijinom primjeru pokazuje se kako radnica ne mora uspjeti u tom naumu te emocije i afekti oboljelog prelaze na nju i njezine osobne emocije.

Dodatno, iskustvo rada skrbi o starijoj i slabo pokretnoj osobi nedvojbeno je duboko tjelesno iskustvo. Tijelo je mjesto i sredstvo rada. Stoga Fudge, pozivajući se na Carol Wolkowitz, zagovara definiciju rada skrbi kao rada na tijelu (engl. *body work*):

„... plaćeni posao koji uzima tijelo kao svoje neposredno mjesto rada, uključujući intiman, neuredan kontakt putem dodira ili neposredne blizine s često ležećim ili golim tijelom, njegovim otvorima ili izlučevinama” (Wolkowitz u Fudge, 2013: 5).

Autorica time podcrtava one elemente rada skrbi koji se protežu izvan afektivno orijentirane sfere prema dnevnim materijalnim fizičkim aktivnostima. Moje sugovornice navode kako ovaj oblik rada kontinuirano zahtijeva korištenje vlastitog tijela u većini svakodnevnih aktivnosti. To tijelo ne mora nužno biti zdravo, no mora biti snažno, izdržljivo, podložno naporima kako bi se upregnulo i kapitaliziralo kroz fizički i psihološki napor i disciplinu radnice (Grilli, 2013: 9). Mnoge radnice naglašavaju da im je zbog posla stradalo zdravlje ili da su svoje tijelo izložile prevelikom naporu i riziku od ozljede. Kao posljedica premještanja ili podizanja, mnoge imaju problema s kralježnicom, zglobovima, ligamentima na rukama. Nada mi je rekla da joj se postupno odvaja rožnica u oku, odnosno ablacija retine te joj je liječnik strogo zabranio napor, posebice dizanje teških stvari. Mira ima problema s regulacijom šećera u krvi, što bi inače zahtijevalo oprez, redovit odmor i obrok. Ipak, nerijetko na štetu vlastitog zdravlja, kupanje, dizanje, pridržavanje, mijenjanje pelena te presvlačenje i oblačenje bolesnog i polupokretnog tijela dio su dnevnog mozaika praksi rada. U tom mozaiku dva tijela, svedena su na puke objekte brige i rada (Grilli, 2013: 7), dok se granice njihovog intimnog prostora rastvaraju ili poništavaju. I bolest i starost manifestiraju se na tijelu pa je rad tijelom i na tijelu neizostavan aspekt neformalne skrbi u kućanstvu starije i bolesne osobe. Kao

takav, on zauzima najniži položaj u hijerarhiji statusa plaćenog rada u kućanstvu jer „nižeg su statusa oni gdje je 'neurednost' tijela prisutnija“ (Fudge, 2013: 5). No prelazak granice intimnog prostora radnice aktivira i njezine strategije prilagodbe. Primjer toga je korištenje humora radi umanjivanja osjećaja nelagode kao i zaštite dostojanstva osobe u skrbi. Kao što je, primjerice, slučaj kod inkontinencije kada njome izazvane „manje nezgode“ postaju okidač u prepričavanju anegdote i sličnih događaja i kod mlađe i zdravije osobe. Tako je jednom prilikom Marija prepričavala Olgi da se i ona jednom prilikom iznenada pomokрила za smijući se na kavi s prijateljicom.

Pored vidljivih i mjerljivih fizičkih vidova, skrb se aktivira kroz tijelo u praksi emocionalnog i afektivnog rada. Smirivati, tješiti, grliti, nasmijavati, šaptati ili uvjeriti oboljelu i stariju osobu da je radnica uz nju te da čuje njezine potrebe, strahove i želje, radnje su smještene u kompleksan spektar skrbi kao afektivnog, relacijskog i emocionalnog rada. Stoga Grilli plaćeni rad skrbi u kućanstvu naziva radom kao afektivnu prisutnost (radnice) koja cijelu sebe, tijelo i emocije, stavlja na raspolaganje starijoj potrebitoj osobi (2013b). Dirljivo i slikovito jednom prilikom mi je Vesna opisala kako ju Vera više ne prepoznaje pa se prilikom svakog buđenja iznova upoznaju. No:

„...ona zaboravi mene, ja kada nju probudim ona vidi drugu osobu. Kada ona vidi drugu osobu u meni koju ona ne voli onda ona mene ne sluša ništa, ali ako se fokusira na moj glas i polako ga osvjesti onda možemo krenuti dalje.“

Ovaj primjer ukazuje na opseg relacijskog rada koji radnica iznova, prilikom svakog buđenja, gradi s osobom o kojoj skrbi. Riječ je o stalnom pregovaranju čiji ishod nije sasvim izvjestan. Ponekad ju Vera, unatoč nepoznatom licu kojeg nalazi ispred sebe, prihvaća, a ponekad ne. Rad na ponovnom „upoznavanju“ temelji se na Vesninoj afektivnoj i fizičkoj prisutnosti koja nježnim i umirujućim glasom pomaže Veri u procesu stvaranja nove orijentacije. Također, njezina skrb i rad određeni su tim nastojanjima u promjeni Verinog emocionalnog i afektivnog stanja. Ruke radnice okosnica su tog širokog raspona rada skrbi. U istraživanju procesa stvaranja materijalne kulture sigurnosti zdravstvenog osoblja, Pink, Morgan i Dainty navode kako pristup rukama kao analitičkom alatu pruža uvid u izgradnju onog što oni nazivaju organizacijskim znanjem i taktilnom spoznajom kod zdravstvenih radnika (2014). To znanje gradi se kroz zadane manualne korake koji, u konačnici, omogućavaju osoblju i pacijentu zdravstvenu zaštitu i najviše higijenske standarde (ibid.). Sličnu ulogu kod liječničkog osoblja zauzima stetoskop u procesu spoznaje putem sluha (engl. auditory knowing)

čime taj predmet postaje neraskidivi dio obrazovanja, obuke, rada i identiteta liječnika (Rice u Pink i drugi, 2014: 428). Nastavno, ruke posreduju dodir, spoznaju i komunikaciju te objedinjuju taktilnu spoznaju i doživljaj (Ingold u Pink, Morgan i Dainty, 2014: 429). Ovo istraživanje ukazuje kako i kod plaćenog neformalnog rada skrbi u kućanstvu ruke zauzimaju središnju ulogu u fizičkoj i afektivnoj dimenziji rada. Za radnice ruke su ne samo fizičko sredstvo rada već utjelovljuju iskustveno znanje skrbi stečeno kroz godine rada. Za stručno i profesionalno znanje, liječničke ruke prilikom pregleda pacijenta vješto postavljaju dijagnozu temeljenu i na „naučenom dodiru“ i „utjelovljenom sjećanju i znanju“ (Lammer u Pink, Morgan i Dainty, 2014: 429) kao primjerice kod provjeravanja putem dodira trbušne šupljine kod moguće upale slijepog crijeva. Slično, ruke neformalnih radnica posreduju skrb, njegu, empatiju i rad na tijelu te su mjesto utjelovljenog iskustva rada. Za radnice, dodir je neizostavan oblik spoznaje, kao u primjeru koji je iznijela Višnja:

„... čuvala sam jednom jednog starčića koji je bježao, on nije znao da se nalazi u vlastitoj kući, samo ja sam ga znala smiriti. Slušao je mene i kćer. Ja bih mu ruke stavila u moje i govorila 'polako, polako, sve je u redu, ajmo, dobro je dobro', i mazila mu ruke i on bi se smirio i polako bi krenuli natrag u stan.“

Znati kako koristiti ruke i dodir proizlazi iz intuitivnog i iskustvenog znanja. Katarina, gledajući Milenu govori:

„... ona kada stavi ruke na starca to je nešto posebno, ima zlatne ruke, puno me toga naučila“.

I Nada P. nakon godina rada i kao pomoćnica u kućanstvu i kao skrbnica o starijim i nemoćnim osobama, gledajući svoje ruke okreće se prema meni i govori:

„... ove ruke moraju sve, pomažu meni, pomažu njima [op. a. starijim osobama o kojima skrbi ili je skrbila], sa njima sam si zaradila kruh i od toga živim dok čekam penziju.“

Osim ranije navedene podređenosti rutini, navikama i potrebama starije i oboljele osobe, ovaj oblik rada određen je i nejasnom podjelom na vrijeme proizvodnje i vrijeme odmora (Grilli i Mugnaini, 2009: 180). Ta podjela djelomično se nadovezuje na pitanje kvantifikacije i

vrednovanja emocionalnih i afektivnih vidova rada. No ona ponekad proizlazi i iz nerazumijevanja i razmirica između radnice i članova obitelji oboljelog po pitanju količine vremena kojim radnica raspolaže za svaku unaprijed određenu aktivnost te općenito na strukturiranje njezina radnog dana. Ako, primjerice, ona ima mali predah za vrijeme poslijepodnevnog počinka starije osobe, pojedini poslodavci to smatraju dnevnim odmorom radnice. Dakako, ona u tom trenutku i dalje radi, nije slobodna u potpunosti raspolagati vlastitim vremenom, mora pomno slušati zvukove iz „susjedne sobe“, provjeravati osobu u skrbi i slično te je time njezino pravo na dnevni odmor uskraćeno. Taj nevidljiv i nejasan prostor rada i odmora nerijetko postaje mjestom sukoba, trzavica, nerazumijevanja i eksploatacije te ukazuje na daljnju obezvrijeđenost plaćenog rada skrbi u kućanstvu. Umanjivanje obujma rada radnice, smješta je u nepovoljan položaj u pregovaranju (Salazar Parreñas 2001, Degiuli 2007, Grilli 2013). Manuela se prisjeća:

„Ona je znala plakati, biti nemirna, zazivati mamu, i ja sam morala sjesti pored njezinog kreveta i držati joj ruku, ili bih joj šaptala nešto na uho, mazila, smirivala i tako cijelu noć... I onda bi me iduće jutro njena kćer pitala da zašto nisam stavila prat robu i pomela pod... Ona ne razumije koliko vremena mi je trebalo da smirim gospođu i da sam potpuno izmoždena... pa nisam robot.“

Dodatno opterećenje za radnicu je i nemogućnost zauzimanja emocionalnog odmaka u odnosu na osobu o kojoj skrbi što može dovesti do napetosti u obiteljskim odnosima radnice. Primjerice, Marija mi je jednom prilikom prepričala jednu od brojnih nesuglasica koje je imala s vlastitom obitelji:

„Svi me kritiziraju i govore zašto to gledaš emotivno, ali ti ne možeš taj posao raditi ako se tako ne vežeš. Ne možeš ga dobro odraditi ... ja gledam da radim kao što bih za svoju baku napravila.“

Pritom Marija rad skrbi opisuje i kao emotivnu povezanost, brigu i odanost. U mnogim sam prilikama boravka na terenu i razgovora s radnicama svjedočila njihovoj predanosti i iskrenom osjećaju vezanosti za stariju osobu o kojoj skrbi i članovima njezine obitelji:

„Radit ću to dok Olga ne umre, ne mogu ih sada ostaviti, ali ovo je posljednji put. Nikad više neću raditi ovaj posao, meni je ovo preteško!“

Ponekad je povezanost dirljiva i proteže se i nakon smrti starije osobe. Nekoliko sugovornica navodi kako se još uvijek telefonski čuju s članovima obitelji nekih preminulih osoba o kojima su skrbile. Katarina je opisala svoje iskustvo rada skrbi o jednoj starijoj ženi koja nije bolovala od demencije kao „ispunjujuće“ i „predivno“ a gospođa joj je nakon smrti ostavila svoj prsten i lančić. Pina se posebno ponosila i činjenicom da joj je jedna gospođa dodijelila čast kazavši joj: „Ti ćeš me presvući kada ja umrem“. Smatrala je to činom velike privrženosti i časti, znakom ne samo da je dobro odradila svoj posao nego i da su uzajamne emocije koje su ona i gospođa o kojoj je skrbila razvile, iskrene i duboke. I Mirjana mi je također ispričala kako joj se najviše utisnulo iskustvo skrbi o ženi koju je nazvala „moja bakica“ te da je uslijed njezine smrti za nju držala karmine i bdjela. Tuga koju je osjećala bila je iskrena i duboka: „... jako, jako sam plakala“.

No, s druge strane, brojne naracije iskustava radnica opisuju taj procjep između emotivne povezanosti i odmaka od nje, kao i načine na koje obitelji poslodavaca, koristeći emotivnu povezanost radnice, perpetuiraju nejednakosti. Salazar Parreñas upozorava kako intima osnažuje autoritet poslodavca te može maskirati potlačenost radnice (2001: 153). (Ne)svjesnim manipuliranjem emocija radnice te njezinim (prividnim) uključivanjem u uži obiteljski krug, primjerice kod zajedničkih blagdanskih proslava, odlazaka na ljetovanje u obiteljsku vikendicu, uključivanjem u donošenje odluka o dobrobiti starije osobe i slično, poslodavci otežavaju radnici mogućnost pokretanja pregovora o povišici, povećanja broja slobodnih dana ili o boljim uvjetima rada. Posljedično to dovodi do kontrole njezinog ponašanja i djelovanja. Višnja je u Puli tri godine radila za jedan stariji bračni par, no potom je njezin posao preuzela druga radnica koja je kao umirovljena medicinska sestra adekvatnije skrbila o tada već ozbiljno i terminalno bolesnom muškarcu. Po završetku angažmana Višnja više nije bila spremna svoje vrijeme i svoju strpljivost stavljati na raspolaganje:

„... i onda je on umro, i nikog živog od roda nije bilo za tim lijesom. U toj mrtvačnici je bila medicinska sestra i neka ženska i onda su meni rekli da stanem tamo pored lijesa jer nije došla niti njegova supruga jer je bila pod tabletama... jednom poslije sam joj sestru srela pa mi je rekla da odem do nje, da ju posjetim, 'pa toliko ste radili kod njih', ali što ću da me maltretira, da mi kaže 'ajde pričajte mi', ona da šuti a ja da pričam, neću da me maltretira.“

S druge strane, i radnica može iskoristiti navedenu (prividnu) intimu kako bi zadobila bolju pregovaračku poziciju. Ti procesi nisu nužno osviješteni. Ponajprije je riječ o rasponu različitih kombinacija i emocionalnih gradacija. Ranija Marijina izjava kako će raditi ovaj posao „do kraja“ sadrži u sebi i moguću implikaciju da je upravo ona, u odnosu na druge radnice, najbolji odabir i samim time nezamjenjiva. Na taj način ona zadržava kontrolu nad procesom dolazaka i odlazaka drugih radnica, njezinih zamjena – smjena – dok je ona na godišnjem odmoru ili odsutna. Za vrijeme mojeg boravka, upravo sam i stekla dojam kako Marija, s najdužim stažem rada u toj obitelji, ipak zadržava pravo prvenstva u pojedinim odlukama i dogovorima s kćerkom gospođe Olge. Također, u očima Olgine obitelji ona ima određeni autoritet i primat u komunikaciji. U jednom razgovoru kći gospođe Olge mi je kazala da joj je Marija veliki oslonac, ne samo zbog skrbi o majci već i u procesu razumijevanja bolesti, oblika koje poprima te adekvatnijih rješenja u organizaciji skrbi. Nadodala je kako se izrazito teško miri sa zdravstvenim stanjem svoje majke, ali da joj je „srce na miru“ znajući da je u „dobrim rukama“. Stoga, ciklus ovisnosti i intime može djelovati obostrano. Pritom su i poslodavci spremni na kompromise i ustupke kako bi osigurali nastavak pružanja usluge plaćene skrbi od strane dotične radnice. Sličnu (delikatnu) ravnotežu odnosa radnice i, u ovom slučaju, klijentice u istraživanju salona manikure u SAD-u, Kang naziva partnerstvom (2010: 228). Potonje je temeljeno na uzajamnoj lojalnosti koja, unatoč različitim pozicijama, interesima i neuravnoteženim odnosima moći, dovodi do zajedničkog cilja. Taj cilj je, u Kangovom istraživanju, viša razina zdravstvenih i sigurnosnih protokola u zaštiti radnice te posljedično smanjeni rizik od bolovanja, ozljeda te inspektorskih nadzora koji mogu zaprijetiti zatvaranjem salona. Klijentici to partnerstvo osigurava kontinuiranu nesmetanu uslugu manikure (ibid.). I kod plaćenog rada skrbi, u primjeru odnosa Marije i kćeri gospođe Olge nalazim elemente partnerstva u skrbi o Olgi.

U tumačenju odnosa poslodavca i radnice Salazar Parreñas naglašava njegov obostrani ciklus ovisnosti (ibid., 2001: 184). Definirajući radnicu kao fiktivnu kćer ili člana obitelji, poslodavac se poziva na njezin osjećaj obaveze i na recipročnost te polaže pravo na njezine emocije. No ta strategija fiktivnog srodstva i radnici može pomoći u psihološkom rasterećenju tjelesnog i emocionalnog rada te u procesu zadobivanja povjerenja, kontrole i autonomije u radu. Istovremeno, „osjećaji privrženosti mogu biti nagrađujući i iscrpljujući” za radnicu (ibid., 2001: 185) kao što je to u primjeru Mirjaninog opisa iskustva rada skrbi o „svojoj bakici“, ili Pine i Katarine, koje su svaka na svoji način osjećale čast presvući osobu o kojoj su skrbile prije ukopa i organizirati karmine.

Ipak, na kraju, u odnosu na druge oblike plaćenog rada u kućanstvu, skrb o osobi oboljeloj od demencije opterećena je postupnom regresijom oboljelog u pasivnog promatrača, što dovodi do velike neuravnoteženosti i odsustva reciprociteta u odnosu. Jednom od brojnih pokušaja usporavanja tog procesa regresije svjedočila sam jedno poslijepodne oko 13 sati kada sam otišla u posjetu Miri koja mi je užurbano otvorila vrata kućanstva u kojemu je radila, skrbeći o gospođi Klaudiji. Nakon pozdrava Mira mi je objasnila kako su upravo ručale te da se sprema Klaudiju staviti na spavanje (ujedno i razlog zbog kojeg mi je rekla da dođem u to vrijeme kada može „na miru“ porazgovarati). Uputila se prema kuhinji te objasnila gospođi Klaudiji kako je vrijeme za odmor te da će sada „polako krenuti u sobu“. Mirine ruke pridržavale su Klaudijine polako usmjeravajući je prema spavaćoj sobi dok je Mira tihim ali odlučnim glasom ponavljala: „Hajde... lijeva noga, desna noga, lijeva noga, desna noga... ajmo“. Potom me pogledala i rekla „Još uvijek se borimo da ostane na nogama... samo da ne padne u krevet jer je onda gotovo.“ Ovim riječima Mira iskustvo rada skrbi opisuje i živi kao misiju, to značenje koje pridaje svojem radu ujedno ju osnažuje, nalazi u tome smisao i neki stupanj kontrole nad neizbježnom progresijom bolesti. Koristeći množinu, Mira plaćeni i nenaplaćeni rad skrbi vidi kao zajedničko nastojanje i udruženi napor članova obitelji, u ovome slučaju kćeri i sestre gospođe Klaudije, kao i ostalih radnica/njegovateljica.

U strogoj kliničkoj slici oboljeli od demencije postupno gube sposobnost iskazivanja zahvalnosti i izražavanja ljubaznosti (Rusac, 2016: 440-441), što kod radnica može proizvesti osjećaj gorčine i ljutnje. One se suočavaju s porastom neartikuliranih zahtjeva i potreba oboljele osobe, primjerice njezinom dozivanju pojedinih (živućih ili umrlih) bliskih osoba. Također, pasivnost oboljelog uzrokuje pomanjkanje suradnje čime je plaćeni rad skrbi dodatno opterećen. To je vidljivo i prisutno u svim prikupljenim naracijama o iskustvu rada koje su prožete tjeskobom, tugom i osjećajem nemoći poradi svjedočenja o postupnom i neizbježnom propadanju osobe o kojoj radnice skrbe što navodi radnice na promišljanje o vlastitom zdravlju i starosti u bliskoj, ili daljnjoj, budućnosti. Katarina sažima:

„Svega sam se nagledala... jako me to pogodilo, kao da gledam sebe za 15 – 20 godina. Sada znam što me čeka i nikada ne bih željela da me moja kćerka mora čuvati, mučiti se i gledati kako propadam. Za mene su domovi za starije ok.“

Sloj za slojem osnovnih znanja oboljelih postupno se ljušti i nepovratno odlazi. Prema talijanskoj antropologinji Gloriji Frisone, u našem suvremenom zapadnoeuropskom društvu temeljenom na vrijednostima samostalnosti i individualnosti u kojemu postoji čvrsta korelacija

između identiteta i sjećanja subjekta, Alzheimerova bolest budi najveće strahove (2022). Demencija, kao gubitak kognitivnih i mnemoničkih sposobnosti pojedinca, ima višestruke posljedice za oboljelu osobu, ali i članove obitelji. Oboljela osoba postupno gubi pravo sudjelovanja u društvenom, političkom i pravnom poretku svakodnevnog života, a njoj bliski ljudi proživljavaju ono što autorica naziva intersubjektivne nelagode, odnosno iskustva tugovanja i poteškoće u održavanju interakcije s oboljelim (Frisone, 2022: 57). Ta tuga za gubitkom voljene osobe, uslijed bolesti koja brisanjem sjećanja poništava društveni status, obiteljske hijerarhije i uloge, iako ona još uvijek živi, dovodi do tzv. bijelog žalovanja (Frisone, 2022: 64). Čini se kako je sposobnost prepoznavanja drugih najvažnija odrednica u nastupanju društvene smrti (Sweeting i Gilhooly u Taylor, 2008: 320). (Pre)poznavanje (engl. *recognition*) neodvojivo je od priznavanja (društvenog) postojanja onog drugog. U tom rascjepu smješta se plaćeni rad neformalnih radnica skrbi u kućanstvu kao vezivno tkivo pokidanih zdravstvenih i obiteljskih mreža, poput primjera kćeri gospođe Olge koja mi je opisala koliko teško se nosi s majčinom bolesti i oslanja na Mariju i Nadu. Njihov rad je relacijski rad jer iznova spaja i stvara prostor mogućnosti priznavanja ne samo Olge, već i Olge u odnosu na vlastitu kćer ili širu obitelj. Sve moje sugovornice omogućavaju članovima obitelji predah ili izmaknuće od težine i nelagode rada skrbi dok oboljeloj osobi pružaju sigurnost doma, rutine i skrbi u obiteljskom i poznatom okruženju vlastitog kućanstva. Radnice se pritom nalaze u središtu triangulacije odnosno isprepletenosti društvenog nerazumijevanja, institucionalnih zanemarivanja i obiteljskih režima skrbi. To zajedno tvori (promašene) dijaloge između patologije ove bolesti u medicinskom smislu, i njezinih manifestacija, osoba o kojima skrbe te cjelokupnom društvenom kontekstu i tumačenju demencije i starosti.

5. PLAĆENI RAD U KUĆANSTVU: OD RODNE SEGREGACIJE DO FEMINIZACIJE RADA - RASPRAVA

5. 1. Transformacije rada u postfordističkim ekonomijama

Materijalne i društvene manifestacije ekonomske suvremenosti nalaze uporište u povijesnim događajima zadnjih dekada dvadesetog stoljeća, posljedično pretočenih u svijet rada čiju će pojavnost i strukturiranost trajno modificirati. Baldoz, Koeber i Kraft u krizi i padu Sovjetskog saveza, popraćenog trijumfom tržišnog kapitalizma, te rasprostranjenosti upotrebi upravljačkih sustava i razvoju računalno temeljenih proizvodnih tehnologija, nalaze ostvarenje na veliko najavljanog dolaska globalne ekonomije i njome uvjetovanih promjena (2001: 3) Navedeno se ponajprije odnosi na novu organizaciju rada temeljenu na decentralizaciji moći (Biti i Žitko, 2017), preoblikovanju nacionalnih i međunarodnih geografskih područja rada (McDowell 2009; Carbonella i Kasmir, 2014), opsežnom korištenju podugovarača i masovnom izdvajanju posla (eng. *outsourcing*) i radne snage. Ovu novu kartografiju rada prate obimne promjene u proizvodnom procesu, poput fizičke transformacije mjesta proizvodnje, fragmentiranosti na svjetskoj skali, robotizaciji (Ongaro 2001), djelovanja prema tzv. Toyota modelu u kojemu se proizvodnja pokreće i prilagođava u odnosu na reakcije tržišta na sam proizvod (Coriat u Hardt, 1999: 3) te heterogenosti oblika rada (Mezzadra, 2011: 196) uslijed prevlasti uslužnih djelatnosti i zanimanja čije su odrednice nematerijalnost i afektivna dimenzija (Hardt 1999; Gorz 2015).

Dakako, mnoge od ovih promjena nisu isključivo diktat tehnološkog napretka i globalnog tržišta, već su u svojoj srži i ostvarenje političke i upravljačke volje. Naime, dok institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke učestalo interveniraju u kapitalističke procese krčeći put investicijama i oblikujući globalne monetarne politike (Carbonella i Kasmir, 2014: 7), državne ekonomske politike često potiču razvoj i jačanje inovativnih tehnologija i globalnih proizvodnih lanaca izjednačavajući profit privatnih korporacija s općim društvenim i socijalnim napretkom (Baldoz, Koeber i Kraft, 2001: 8). Ovaj ekonomski poredak novog milenija, kojeg se, ovisno o očištu i teorijskoj paradigmi iz koje se promišlja, naziva postfordizmom (McDowell, 2009), kognitivnim kapitalizmom (Vercellone, 2009) ili biokapitalizmom (Fumagalli, 2011), ocrtava novu sliku svijeta i iskustva rada u kojoj, upozoravaju mnogi autori, eksponencijalno rastu slabo plaćeni poslovi, razvijaju se progresivno

rodno i rasno segregirani poslovi te individualni oblici ugovaranja radnih odnosa (Morini 2010: 50).

Dodatno, mnogi suvremeni oblici rada odlikuju se snažnom premreženošću osobnog i radnog identiteta, privatnog i radnog vremena te životnih i radnih uvjeta. Ta je premreženost rezultat djelovanja suvremenih ekonomija (europskih) društava koje, prema Mojci Pajnik, proizvode „uvjetovane živote“ migranata (engl. *conditioned lives*) (2011). Premda autorica ovaj pojam smješta u migracijski kontekst, smatram kako se on pretače na širi suvremeni kontekst obilježen poslovnom nesigurnošću na tržištu rada te nesigurnim radnim odnosima što u konačnici dovodi do prisilne fleksibilnosti u službi globalnog kapitala (Pajnik i Campani 2011). Točnije, rad se transformirao te postaje sve više nematerijalan, relacijski, afektivan i intelektualan nasuprot dominantnog modela proizvodnje tipičnog za fordistički model (Chicchi i Leonardi, 2011). Pritom kreativnost, inovacija, emocija te originalnost tvore dodanu vrijednost nužnu za reprodukciju sistema. U novom tisućljeću, transformacije na tržištu rada nameću cjelokupni fizički, emocionalni i karakterni zalog radnika u kojemu njegovo znanje i život (bios) postaju ključne odlike suvremenih bio-kapitalističkih sustava (Fumagalli, 2011).

Novonastalu dominantnu paradigmu rada koji je intelektualan, afektivan, nematerijalan, često se opisuje retorikom promjene i metamorfoze najamnog rada (Castel u Chicchi, 2011: 7) uz popratne apokaliptične epitete nepovratne krize (Du Gay u McDowell, 2009: 2) koja svojim nemilosrdnim čekićem mrvli društvenu instituciju rada (Chicchi, 2011). Ta retorika gradi narativ o prekarnosti i nesigurnosti fragmentirane radne snage često popraćen, upozoravaju Biti i Žitko, općim pretpostavkama i homogenizacijom različitih oblika nestandardne zaposlenosti (2017: 154). Narativi o nestalnosti, nesigurnosti, neizvjesnosti u tumačenju transformacije rada, razlažu Biti i Žitko, prisutni su kako kod postmarksističkih autora poput Gorza, Castellasa, Baumanna, Beckea i Senneta tako i kod liberalnih zagovornika tržišne fleksibilizacije Druckera ili Friedmana (2017). Moguć razlog takvom čitanju transformacija rada nalazi se i u poistovjećivanju „klasičnog“, povijesno i geografski omeđenog fordističkog radnika s radništvom u globalu (usp. Carbonella i Kasmir, 2014). Točnije, suvremenog radnika iščupanog iz „mehaničke i sklerotične fordističke arhitekture“ (Chicchi, 2011: 8) ponekad teško pronalazimo u suvremenim globalnim oblicima rada. Oni se, primjerice, nalaze u sklopu kreativnih i kulturnih industrija kao tzv. slobodnjaci ili *freelanceri*, potom kao nomadski radnici digitalnog kapitalizma te kao sasvim nove figure nastale pod okriljem društvenih medija poput *influencera* ili *youtubera*, odnosno tzv. kreatora sadržaja.

Posebice kod ove posljednje skupine, propituje se legitimnost naziva i njezin status radnika, vrijednost koju stvara kao i definicija samog oblika rada, ukoliko je lišen formalnog

radnog mjesta, redovitih mjesečnih primanja, jasno definiranog poslodavca i poslovnog odnosa, lokacije rada te financijskih i poreznih obaveza prema državnim tijelima. U hrvatskom medijskom prostoru³² glasno je odjeknula prvobitna virtualna prepirka, koja je potom poprimila i naličje sudskog spora, 2020. godine, između poznatog filmskog redatelja i mlade *influencerice*³³ o opravdanosti njezina zahtjeva za besplatnim obrokom u zamjenu za reklamu na Instagram profilu. Taj slučaj potaknuo je širu raspravu o transformacijama prirode i oblika rada koje su zahvatile suvremenost dodatno uzburkane nesigurnostima i anksioznostima uslijed pandemije bolesti COVID-19 koja je ugrozila mnoga radna mjesta i preoblikovala rad u vidu „rada od doma“ ili „rada na daljinu“. Andrew Ross upozorava na slučaj prethodnih, ne tako bajnih transformacija rada u Silicijskoj dolini koje su, činilo se na prvu, krasile vizionarske i progresivne namjere u odnosu na rad i radnika bez ovratnika (engl. *no collar*) (2004). U svojoj analizi autor je temeljito istražio i ukazao kako su ova radna mjesta načelno nudila osobne slobode i nagrade, do tada nepoznate u korporativnoj Americi, no istovremeno iscrpljivala radnike velikim brojem radnih sati, nedostatkom menadžerske zaštite, iluzornim osjećajem dijeljenja moći i emocionalnim previranjima (ibid.). Pritom su kompanije preuzimale i kapitalizirale najslobodnije i najkreativnije ideje i misli svojih djelatnika (ibid.). Iza zapakiranog celofana šarenih boja hippy IT-ovaca i kreativaca svih vrsta, krila se stara dobro znana formula eksploatacije i izrabljivanja radne snage.

U novom ruhu transformacija rada, figure poput influencera, kreativaca, poduzetnika, start-upovaca primjer su utjelovljenja neoliberalnog diskursa i praksi koje Ulrich Bröckling naziva poduzetničkim sebstvom (engl. *the entrepreneurial self*) (2016). Ta nova vrsta ekonomskog subjekta kontinuirano razvija individualne odlike kao jedinstvena mjesta komodifikacije ljudskog kapitala, s ciljem zadobivanja ili zadržavanja tržišne konkurentnosti (ibid.). Njihove karakterne osobine, mane, gestikulacije, jedinstvenosti, ne-savršenstva, biografski elementi i slično, „upogonjeni su“ u procesu izgradnje radnika-poduzetnika i njegovog jedinstvenog otiska kojim se pozicionira na tržištu rada. U kasnijem predgovoru engleskom izdanju knjige, Bröckling najavljuje i proširenje pojma poduzetničko sebstvo uslijed pojave novih figura koje je iznjedrila dominantna ekonomska paradigma. Slijedi, kako su poduzetnici vlastitog ljudskog kapitala također subjekti, poput perača vjetrobranskih stakala na raskrižjima velikih metropola, sakupljača boca te (bankarskih) dužnika koji kontinuirano

³²https://www.nacional.hr/dossier-influenceri-neuki-neradnici-ili-uspjesni-poduzetnici-koji-placaju-poreze-2/#google_vignette

³³<https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/influencerica-na-sudu-matanic-me-vrijedao-da-sam-neuka-a-ja-sam-redovna-studentica-15130474>

usavršavaju vlastito samooptimiziranje i dokazivanje sposobnosti pokretanja posla, vizionarskog poslovnog podviga vrijednog bankarskog kreditiranja, zarade ili, u suprotnom smjeru, izlaska iz duga. Svi oni, na različite načine i u različitoj mjeri sebe opskrbljuju te postaju poduzetnici vlastitog rada. S većom ili manjom uspješnošću grade ovu novu ekonomsku aktivnost (2016: XIII).

Tom logikom možemo pristupiti i ranije spomenutoj raspravi. „Jesu li influenceri neradnici ili poduzetnici“³⁴ te koji je njihov status i uloga u suvremenim ekonomijama, nameće se kao rastuće pitanje kako u javnom (medijskom) prostoru tako i u zakonodavnoj domeni koja šepajući prati transformacije suvremenog rada i njegove aktualizacije „na terenu“. Zabrinjavajući primjer tog kašnjenja u hrvatskom kontekstu, primjerice su dostavljači hrane³⁵ čiji je broj strelovito narastao uslijed pandemije. Na njihovu gotovo nepostojeću zakonsku zaštitu i postupnu, možda i rasnu segregaciju tog oblika rada tek relativno nedavno počeli su upozoravati pojedini sindikati i nevladine udruge kao i oni sami u pokušaju samoorganizacije. Ono što izrazito zabrinjava u kontekstu novih oblika rada i radništva, poput spomenutih dostavljača hrane ali i vanjskih suradnika, samostalnih umjetnika ili djelatnika u kulturi, freelancera razne vrste, stažista, pripravnika itd., zajednička je odrednica neformalnosti u smislu nepostojeće zdravstvene i mirovinske zaštite, nejasno definiranog radnog vremena i primanja koje nije podložno kontinuiranim pregovorima, kvotama i sl. Dodatno, njihova kapljična rasprostranjenost, kroz sektore i geografske lokacije bitno otežava njihovu vidljivost, prepoznavanje i udruživanje. Njihov status prekarnih radnika ogledava se i u individualnom pregovaranju pojedinaca s poslodavcima odnosno naručiteljima, nalogodavcima i raznim posrednicima (Morini, 2010: 54). U tom procesu pojedinac je osamljen u pregovaranju s poslodavcem, a rezultati tih pregovaranja su mnogobrojni i različiti što se ogledava i u nejednakosti uvjeta i standarda. Ta nejednakost otežava koheziju i uzajamnu solidarnost. Tako raspršeni i fragmentirani sektori poput kulture, uslužnih djelatnosti, kreativne industrije kao i neformalnog plaćenog rada u kućanstvu teško se udružuju i štite, odnosno njihova borba za prava, postaje tehnički neizvediva, a sve što predstoji je samostalno, pojedinačno i neformalno pregovaranje (Bologna, 2011: 138). Slijedeći Bröcklinga, spor ranije spomenutog redatelja i dotične influencerice, manifestacija je njihovih manje ili više uspješno „odigranih“ ili „kapitaliziranih“ poduzetničkih sebstava, sukob „stare“ i „nove“ škole, u kojemu su pritom zanemarili jednu bitnu datost: da trenutna ekonomizacija društva ne ostavlja pojedincima

³⁴ Ibid.

³⁵<https://www.glasistre.hr/pula/2023/04/19/od-kad-su-dosli-nepalci-i-indijci-mi-imamo-50-posto-manje-prometa-aplikacija-ih-favorizira-jer-858199>

nikakvu slobodu izbora osim da neprestano biraju između alternativa koje sami nisu birali“ (2016: XIV). U toj poduzetničkoj utrci temeljenoj na logici kontinuiranog nadmetanja, strepnja nad mogućnošću isključivanja te posljedični osjećaj krivnje radi vlastite nedoraslosti zadatku, stalno vreba.

5. 2. Plaćeni rad u kućanstvu kao fenomen dugog trajanja

Stotinu i pedeset godina unatrag, smanjenje obujma kućne posluge u Europi, uz djelomičnu zemljopisnu i vremensku neujednačenost, slijedi jačanjem industrijalizacije, modernizacije i urbanizacije dugog devetnaestog stoljeća. Prema Katarini Horvat na takav rasplet utječe širi raspon općenitijih i kontekstualno situiranih varijabli (2021: 38). Taj trend nastaviti će se i ulaskom u novo stoljeće, a uz veće i manje raspone i kroz naredna desetljeća. Sve do devetnaestog stoljeća sluge su pretežito bili muškarci, a početkom razvoja industrijalizacije kućna sluškinja u gradu gotovo je sinonim za urbanog ženskog radnika te ovo zanimanje izravno utječe na porast broja žena radnica (ibid.). Prema historiografiji, u predindustrijskoj Europi, služenje u kućama nije podrazumijevalo oblik rada, već vrstu odnosa „između ljudi različitih društvenih i klasnih pripadnosti, zemljopisnog podrijetla, prihoda, obrazovanje, spola, dobi, bračnog i pravnog statusa“ (Näre, 2009: 4). Biti sluga povrh svega je značilo imati jasan društveni status, a ne profesionalno opredjeljenje. Taj status nedvojbeno je pozicionirao ovaj sloj društva u odnosu na elitu. Pandan ekonomsko-društvenoj udaljenosti ovih dvaju polova nalazio se i u mjestu podrijetla slugu, ruralnog i udaljenog od centara. U građanskim slojevima također, kao što smo vidjeli na primjeru časopisa *Na domaćem ognjištu*, održali su se jasni naponi naglašavanja društvene udaljenosti i distinkcije, kojima taj časopis odiše, dok prisutnost služavke u kućanstvu služi isključivo kao podrška središnje uloge gazdarice te nerijetko kao predmet ismijavanja.

Desetljećima kasnije obavezno školstvo, razvoj novih radnih mjesta, kriza aristokracije, ideologija prema kojoj kuća je carstvo žene i drugi faktori dovode do promjene u ovom sektoru rada te opadanja broja radnica. Iz tog razloga mnogi su povjesničari ekonomije pretpostavili da je služinčad nestala u dvadesetom stoljeću (Green u McDowell, 2014: 19). Prema talijanskoj povjesničarki Rafaelli Sarti, služenje i zapošljavanje posluge od Drugog svjetskog rata nadalje, smatra se zastarjelim i pomalo dekadentnim (2004: 6). Poslugu i služinčad vidi se kao relikat prošlosti, testament jednog vremena, zahrđalu i zamrlu instituciju koja je u potpunom neskladu s idejama napretka, razvoja, modernizacije i demokratizacije druge polovice XX. stoljeća.

Također, istraživanje posluge neprepoznato od glavnih narativa stare historiografije rada, još neko vrijeme nije budilo zanimanje struke (Horvat, 2021: 7). Iznimka tim tendencijama diljem Europe je Velika Britanija, u kojoj institucija kućne posluge kroz cijelo dvadeseto stoljeće ostaje tijesno povezana s idealima doma, privatnosti i kućanstva srednje klase (Delap, 2011: 191). U tom kontekstu, zapošljavanje posluge ocrta fluktuirajuću, a ne silaznu putanju kao što je primjerice to slučaj u Italiji i sjevernoj Europi (Sarti, 2004).

U socijalističkim državama i društvima razvoj radničke klase popraćen je pripadajućim vrijednosnim sustavom i snažnijim zapošljavanjem žena u formalnoj ekonomiji. Pa tako u šezdesetim i sedamdesetim godinama zanimanje služavki gotovo da je izumrlo u socijalističkoj Jugoslaviji koja je težila izgradnji besklasnog društva. Iz tog razloga mogući tragovi njihovog opstanka i postojanja su nevidljivi. Ipak, neki slovenski autori navode kako su se u tom razdoblju djevojke iz ruralnih krajeva zapošljavale u obiteljima visokopozicioniranih političara, diplomata ili u inozemstvu (Barbič i Miklavčič-Brezigar, 1999: 170). U novom socijalističkom režimu, zaposlenik u domaćinstvu nije više sluga već radnik u kućanstvu, a tradicionalni izraz služavke zamijenjen je izrazom pomoćnice u kućanstvu (ibid.). Dok nova terminologija radnika/ce u kućanstvu bar nominalno djeluje osnažujuće, izraz pomoćnice u kućanstvu ima redukcijske tendencije, teži ka umanjivanju prirode i težine rada opisujući ga kao pripomoć i usputnu aktivnost. U kasnijim desetljećima socijalističkog društva „pomoć u kućanstvu“ dodatno je marginalizirana te stigmatizirana jer postaje sramota raditi kao sluga ili sluškinja kao i zaposliti kućnu pomoćnicu (ibid., 1999: 172), a riječi gazdarica i sluga izgovaraju se s prezirom.

Dakako diljem Europe posluga i rad u kućanstvu zadržavaju se kod elite i aristokracije kao rezultat društvenog raslojavanja, iskazivanja klasne pripadnosti (Gregson i Lowe, 1994) te sredstvo osiguravanja ugodnog i luksuznog okruženja. Pritom, posluga koja se zapošljava ima najčešće detaljno razrađene i diversificirane zadatke i dužnosti te jedno kućanstvo ima više zaposlenih radnica ili radnika. Ilustracije radi Cox navodi kako početkom novog tisućljeća, kućanstva u Velikoj Britaniji zapošljavaju oko 3,000 batlera i jednak broj vozača, 600 privatnih kuhara i domaćica u što ne ubraja i dodatnu brojku radnika i radnica koji je u zemlju doputovao sa svojim poslodavcima, diplomatskim korpusom, biznismenima ili bogatašima (2006: 75). Posluga odnosno formalni rad u kućanstvu opstao je dakle prvenstveno kao privilegija bogatih i pitanje statusnog simbola. Ipak, na neformalnom tržištu rada, uz ranije spomenuti slučaj Velike Britanije, zadržale su se mnoge njegove inačice i u nižim srednjim i radničkim slojevima u ostalim državama kontinenta i kod nas. Prikupljeni podaci iz ovog istraživanja u razgovoru sa sugovornicama ukazuju na smanjenje obujma i vrsta ovog oblika rada, no ne i na njegovu

iskorijenjenost. Pa tako prema sugovornicama, neformalan plaćeni rad u kućanstvu prisutan je u Istri i Primorju duž cijele druge polovice dvadesetog stoljeća. Susjede, poznanice, daljnje rođakinje „uskakivale“ su u čuvanju djece, peglanju, pripremi kolača, periodičnom pospremanju kućanstva i slično u zamjenu za naknadu ili protuuslugu.

Unatoč ranijim predviđanjima, kraj prošlog i početak novog tisućljeća dočekao nas je s naoko nezamislivim oživljavanjem fenomena. Iz današnje perspektive izgleda kako se to oživljavanje dogodilo odjednom, neočekivano i nepredvidivo. Istraživanja koja su uslijedila, usredotočila su se na pokušaj analize razmjera fenomena te angažiranog pristupa u ukazivanju na zabrinjavajuću nezaštićenost radnice, uvijek migrantice, kao i na pristup fenomenu kao jedinstvenoj pojavi u povijesnom kontekstu. Primjerice, Rowbotham navodi kako su u zadnja dva desetljeća prošlog stoljeća antropolozi, sociolozi, ekonomisti i političari na kapaljku raspravljali o ranijim uzrocima ženske migracije negirajući pokretnost ženskog subjekta prije 'izuma globalizacije' u osamdesetima (Rowbotham u Sharp 2001). Ehrenreich i Russel Hochschild u spomenutom zborniku *Global Woman; nannies, maids, and sex workers in the new economy* navode kako su „žene u pokretu kao nikada prije u povijesti“ (2002: 2). No je li to doista tako? Zahvaljujući obnovljenim historiografskim istraživanjima, koja su se od sedamdesetih godina nadalje razvila u smjeru historije rada, jača svjesnost duge povijesti ženskoga rada i radnih migracija (Rowbotham u Sharp, 2001), te se postupno otvara prostor i fokus na istraživanje plaćenog rada u kućanstvu (Horvat, 2021: 8). Pri tome se naglašava suvremena jedinstvena rasprostranjenost fenomena, mnogobrojnost i velike udaljenosti koje pokreću ženske radne migracije, uopće, a posebice one vezane za plaćeni rad u kućanstvu (Ehrenreich i Russel Hochschild, 2002: 5). Primjer spomenutih slovenskih Aleksandrinki ukazuje na to kako je ovaj oblik ženske radne migracije obuhvaćao bliži raspon, onaj prema Italiji, i udaljeniji, prema Egiptu (Kalc, 2015). Dodatno, u odnosu na mušku radnu migraciju razlikuje se prema smjeru kretanja (Sjeverna Afrika a ne američki kontinent), i brojnosti, jer je bitno više žena uključeno u migracijske podvige (ibid.). Također, Kalc u istraživanju ukazuje da se radilo o čvrsto ukorijenjenoj praksi i resursu u ekonomskim i društvenim strategijama razvoja slovenske regije Goriška (ibid.). Usporedno, prema analizi primarne i sekundarne građe prikupljene za ovo istraživanje, i područje istarskog poluotoka primjer je ženske radne migracije kraćeg opsega, pokretnosti ženskog subjekta i njezine uključenosti u ekonomske aktivnosti regije. Istaknut ću dva primjera, Šavrinke i žene sa sjevera Istre, Čićarije. Prve, prodavačice jaja iz današnjeg slovenskog djela Istre ali i šire, trgovale su diljem poluotoka i prema Trstu i okolici. Druge su trgovkinje mlijekom, sirom i vunom te kasnije krijumčarke duhana, igala i materijala za šivanje, alkohola i drugog, prema i iz urbanih centara i luka Rijeke

i Trsta. Njihove aktivnosti primjer su ponajprije postojanja razrađenih mreža kretanja i izgrađenih trgovačkih ruta koje su se potom generacijski nasljeđivale unutar ženske obiteljske linije ali i razmjene dobara koju je pratila i razmjena informacija (Ledinek, Lozej i Roeglje, 2012: 554). U Primorju i Istri u kasnom XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća uz migracije iz ruralnih u urbane krajeve, posebice mladih i neudanih žena koje su se zapošljavale kao kućna posluga (poput navedenog primjera iz novina o služavki iz Gorskog kotara na radu u Rijeci i optuženoj za krađu), žene samostalno pokreću i održavaju migracijska kretanja. Njihove migracije dio su strategije preživljavanja njihovih obitelji te se ne radi o izdvojenim slučajevima već o široj strategiji (obiteljskog) ekonomskog djelovanja. U drugoj polovici XX. stoljeća razvojem urbanizacije, modernizacije i industrijalizacije ta kretanja, kao i navedene ekonomske aktivnosti tih žena, postepeno se gase ili tinjaju u pozadini. Preporod i (obnovljenu) vidljivost, novostvoreni oblici ženske radne migracije doživljavaju raspadom Jugoslavije. Niša zaposlenja postaje plaćeni rad u kućanstvu, posebice plaćeni rad skrbi o starijim osobama prvenstveno u migracijskom kontekstu o čemu su svjedočile moje sugovornice. Te žene, iznova vješto „preskaču granicu“ u strategiji preživljavanja vlastitih obitelji. Iz Istre, Rijeke i okolice, ali i drugih područja izostavljenih iz ovog istraživanja, kreću se u smjeru sjeveroistočne Italije priključujući se brojnim kolonama radnica iz drugih zemalja Istočne Europe poput Rumunjske, Albanije, Poljske i Ukrajine. No, dok se u slučaju ovih drugih zemalja radi o novostvorenim rutama kretanja, u odnosu na hrvatski kontekst geografska blizina, poznavanje ili barem razumijevanje jezika kao i povijesni kontinuitet smjernica i lokacija kretanja ženskih radnica bitno ga određuje. Tu familijarnost rute kretanja temeljenu na ranijem znanju i djelovanju žena odražava se i u očitj vještosti kojom žene odabiru jednu ili drugu lokaciju rada. Kada Mira prepričava „kako kombinira“ te da je „malo tu, a malo tamo“ njezina pozicija je, za razliku od početnih faza rada u kućanstvu, bitno osnažena. Ona je sada ekonomski subjekt koji aktivno pregovara i gradi odnos sa svojim poslodavcima. Sličan je i primjer Nade P. koja je ranije radila u Trstu, da bi se kasnije prebacila na rad u okolici Pule, dok su Pina i Manuela, majka i kćer, generacijski učvrstile odluku o radu u Italiji, najprije Pininim odlaskom te potom i Manuelinim.

Donekle se radi o primjeru uvjetovane fleksibilnosti, dakako motivirane ekonomskim dobitkom, no gotovo niti jedna sugovornica, kao neke prethodnih desetljeća, nije se našla pred nemogućnosti odabira posla ili privremenog pauziranja zarade. Nada P., koja je nakon godina rada u Italiji odlučila ponajprije raditi samo u Istri, a potom, uslijed ozbiljnijih zdravstvenih problema, definitivno prestati s plaćenim radom u kućanstvu, na moj upit kako će se nadalje uzdržavati odgovara „uzet ću si psa pa ću loviti tartufe, dnevnicu ću sigurno zaraditi“. Ova izjava slikovito sažima sveukupne ekonomske, društvene i turističke transformacije koje su

zahvatile istarski poluotok pružajući nove mogućnosti i etape u ekonomskom djelovanju njegovih stanovnica. Uslijed dosezanja određenog stupnja ekonomske stabilnosti, otplaćenih dugova, izgrađenih ili uređenih kuća, kupljenih vozila i sl. stvara se veći i slobodniji prostor ekonomske aktivnosti u odnosu na fleksibilizaciju oblika rada ali i zarade. Ipak, zadržava se neformalni oblik ekonomskog djelovanja.

Ponovno otkriveni plaćeni rad u kućanstvu (Sharp, 2001) i njegova aktualizacija naslanjaju se na šire političke i ekonomske probleme globalnog sjevera poput rodne nejednakosti, velikih imigracija, ugroze građanskih prava, neformalne ekonomije te javnih politika i socijalnih prava. No, u odnosu na ranije povijesne oblike plaćenog rada u kućanstvu, u njegovoj suvremenoj formi unutar globalne ekonomije novina je uloga države, a ne više isključivo klasni odnosi, u isprepletenosti režima skrbi u matičnim i primateljskim sredinama. Naime, sustavi, norme i prakse skrbi unutar obitelji potpuno su ovisne o državnim politikama i o (globalnom) tržištu plaćene skrbi (Anderson 2000.; Hondagneu-Sotelo 2001; Parrenas 2001, Yeats 2004, 2009). Posljedično, u zapadnoeuropskom kontekstu profil suvremenog poslodavca i radnice značajno je drugačiji u odnosu na prethodna stoljeća. Sada nije više riječ o dvije skupine na oprečnim stranama ekonomske i socijalne lepeze, već o nerijetko srednjoj klasi globalnog juga koja nalazi posao u kućanstvima srednje klase globalnog sjevera, (Sarti, 2004: 4), a globalna hijerarhija između bogatih i siromašnih društava nadilazi njihove pojedinačne i interne klasne razlike. Nerijetko su radnice višeg stupnja obrazovanja od svojih poslodavaca, no ekonomske razlike dodatno jača državna politika koja putem programa financiranja obitelji kojima je potrebna skrb za starije i nemoćne ujedno i sponzorira potiče neformalnu plaćenu skrb. Time omogućuje obiteljima srednjeg i nižeg ekonomskog statusa plaćanje radnice u kućanstvu što si takav društveni sloj ranije u prošlosti nije mogao omogućiti (Alemani u Näre, 2011: 399). Boravak na terenu i moje istraživanje djelomično su potvrdili tu tezu. Naime, za radnice koje su se uputile na rad u Italiju krajem prošlog i početkom novog tisućljeća, njihovi talijanski poslodavci ponekad su doista bili višeg društvenog i obrazovnog statusa no katkad su, zahvaljujući lokalnim, regionalnim i državnim financijskim podrškama, mnogi imali ne samo niže obrazovanje od svojih radnica, već i katkad ekonomski status. Ta razlika se ponajviše očitovala u imovini (vlasništvu kuće, stana, zemljišta) te stupnju i širini obrazovanja. No očitovala se i u motivima pokretanja migracijskog projekta, koji, u skladu s nekim istraživanjima, u mnogim slučajevima nemaju isključivo za cilj osigurati (ekonomsko) preživljavanje radnice i njezine obitelji, već aktivno djelovanje radi poboljšanja društvenog statusa ili smanjenja mogućeg rizika od pada društvene pokretljivosti (Sarti, 2004: 5). Prema prikupljenim podacima s terena radnice su na početku doista pristupile ovom obliku

neformalnog rada zbog teže financijske situacije, slabih mirovina, nezaposlenosti ili kreditnih opterećenja, vlastitih ili svojih obitelji. No, kasnije rad se nastavlja i zbog održavanja većeg stupnja teško stečene relativne ekonomske slobode odnosno veće kupovne moći. U pogledu lokalnog tržišta u Istri i Primorju, moje istraživanje je pokazalo kako je ekonomsko-društvena klasna razlika između poslodavca i radnice zadržala jasne obrise, što ukazuje na tezu da lokalno tržište neformalnog plaćenog rada u kućanstvu slijedi internu klasnu razliku toga društva i značajniju ekonomsku udaljenost između uključenih aktera. Radnice koje su u mirovini ili nezaposlene, zapošljavaju se u obiteljima u kojima osoba o kojoj skrbe ili članovi njezine obitelji, ponajprije djeca, pripadaju visokoobrazovnom sloju nerijetko zaposlenom u slobodnim zanimanjima, u poduzetništvu ili visoko rangiranim radnicima u privatnom sektoru.

Uz razliku ekonomskog i društvenog statusa poslodavaca u Italiji i u Hrvatskoj, druga bitna odrednica lokalnog tržišta hrvatskog plaćenog rada u kućanstvu je dob radnica. Naime, većina istraživanja provedenih u inozemstvu navodi širi raspon dobi radnice ali i sveukupno mlađu dob žena radnica, majki u tridesetim i četrdesetim godinama života, posebice u kontekstu analize fenomena transnacionalnog majčinstva i njime povezanim (emocionalnim) posljedicama za njihovu djecu (Ehrenreich i Russell Hochschild 2002, Chiaretti 2007, Lutz 2011, Salazar Parreñas 2001 ili Van Hooren 2010). Ovo istraživanje i prikupljeni podaci s terena pokazuju kako se gotovo isključivo radi o ženama starije životne dobi, 60+ uz iznimku jedne radnice koja je započela s radom u 33 godini života. Njihova dob je bitno viša i u odnosu na prosječnu dob formalno zaposlenih njegovateljica starijih i nemoćnih osoba u Hrvatskoj koja iznosi 36 godina (Štambuk, 2018: 195) kao i neformalnih radnica u kućanstvu u Italiji ili Njemačkoj. Treća odrednica lokalnog tržišta plaćenog rada u kućanstvu u Istri i Primorju nalazi se u lokalnom podrijetlu radnica. I tako pretrage Facebook stranica sugeriraju i prisutnost manjeg broja radnica (i)migrantica, čime se ukazuje kako je za razliku od drugih zemalja Zapadne Europe i globalnog sjevera, izostao transmigracijski karakter ovog oblik neformalnog rada. Pritom, dominantan transmigracijski karakter ovog oblika neformalnog rada ogleda se u znanstvenoj pristranosti odnosno uglavnom izostanku istraživanja lokalnih tržišta te gotovo stereotipnom pristupu istočnoevropskom kontekstu kao isključivom prostoru emigracije radnica. Prikupljeni podaci proizašli iz ovog istraživanja i njihova analiza doprinose su u kritičkom propitivanju dominantnog teorijskog korpusa o plaćenom radu u kućanstvu i njegovom uzemljenju u hrvatski lokalni kontekst.

Postupna suvremena sveprisutnost plaćenog rada u kućanstvu navodi me na promišljanje o njegovoj prirodi kao fenomena dugog trajanja, ne samo prisutnost kroz povijesna razdoblja već i izdržljivosti i prilagodljivosti u odnosu na pojedine kontekste. Današnje usluge

plaćene radnice u kućanstvu većinom koriste imućnije žene, supruge, majke, kćeri, najčešće zaposlene i s karijerom, no ne radi povećanja statusa putem dokonosti, kao unatrag 100-150 godina, već kako bi naoko bile sveprisutne i svemogućee (2002: 4). Radnice koje rade za te žene rade iste stvari koje su radile ili će raditi u vlastitom kućanstvu što je jedan aspekt kontinuiteta u ovom poslu kroz stoljeća. Tada su majke nerijetko ostavljale vlastitu djecu kako bi dojrile tuđu (vidi Aleksandrinke). Suvremeni oblici plaćenog rada u kućanstvu, kao što smo vidjeli na primjeru istraživanja lokalnog tržišta rada u Istri i Primorju, uključuju razvoj plaćenog rada skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih osoba koja se u povijesti osiguravala ili unutar članova obitelji, ili loše kroz institucionalno organiziranu skrb u tzv. ubožnicama, ili bi ta skrb u potpunosti izostala. Suvremeni, novi ili obnovljeni, oblici radnih odnosa kod ovog oblika rada sadrže neke arhaične i predmoderne elemente poput jasno definiranih hijerarhija koje se odnose na globalni ili lokalni kontekst. To pojedine autore, zbog feudalnih korijena služenja, navodi na promišljanje plaćenog rada u kućanstvu kao, u svojoj srži, opresivnog oblika rada (Rollins, 1985). U odnosu na prethodna razdoblja, od druge polovice XX. stoljeća nadalje nazire se tendencija prevladavanja neformalnih oblika ovoga rada. U ovom istraživanju vidljiv je i potpuni izostanak ne samo formalne prijave radnice već ikakvog pisanog dokumenta ili traga o njezinom radu. Tu se ipak radi o značajnom odmaku jer je zakonodavstvo Austro-ugarske Monarhije sadržavalo, premda vrlo rigidne i s patrijarhalnim otiskom, posebne propise o kućnoj posluži (Horvat, 2021: 73). Suvremeno hrvatsko zakonodavstvo u potpunosti je podbacilo u tom pogledu zanemarujući realnost situacije na terenu, brojnu prisutnost neformalnih radnica u kućanstvu uslijed i neadekvatne institucionalne skrbi o rastućem starom stanovništvu. Hrvatska do dana današnjeg nije potpisala ratifikaciju *Konvencije br. 189 o dostojnom radu za radnike u kućanstvu* (C189) te time pokazala nedostatak jasne političke volje za priznavanje i adresiranje ovog problema, postavljanje jasnije definiranih zakonskih okvira koji bi išli u smjeru zaštite, prvenstveno radnice, ali i poslodavca ukoliko je to potrebno. O plaćenom radu u kućanstvu hrvatski zakoni gotovo u potpunosti šute, odnosno isključivo inzistiraju na važnosti prijave zbog fiskalne kontrole, čime država osigurava ubiranje poreza i doprinosa bez ikakvih napora u razradi smjernica i reguliranju odnosa između dviju strana. U tom smislu gotovo nevjerojatnom mi zvuči iskustvo jedne radnice koju u njezinih gotovo deset godina rada u Italiji i Hrvatskoj nitko od poslodavaca nije tražio na uvid osobnu iskaznicu ili neki drugi dokument za identifikaciju. Izostankom pisanog ugovora, uspostavljeni poslovni odnosi podložni su kontinuiranim promjenama, interpretacijama i pregovaranjima. Na kraju, suvremeni oblici plaćenog rada u kućanstvu ukazuju i na obnovljenu ekonomsku dimenziju kućanstva/domaćinstva čime se i ovo istraživanje usuglašava s tumačenjem koje mu daje Sarti

da se ne radi o revoluciji već restauraciji ovog oblika rada te da se na radi o novom već samo blago drugačijem fenomenu (2004: 6).

5. 3. Plaćeni neformalni rad u kućanstvu i plaćeni rad skrbi kao odlika suvremene proizvodnje

Tumačenje suvremenog oblika plaćenog rada skrbi u kućanstvu, kao i plaćenog rada u kućanstvu uopće, tako možemo smjestiti s jedne strane u transformacije suvremenog rada u postfordističkim ekonomijama, ali i s druge strane, i u povijesni kontinuitet ovog komodificiranog oblika zanemarenog i obezvrijeđenog, ali uvijek prisutnog na tržištu, reproduktivnog rada.

Zadnjih godina pojam feminizacije rada sve značajnije definira ne samo radne migracije već i cjelokupno tržište rada. Feminizacija rada označava povećanje stope sudjelovanja žena na tržištu rada odnosno kvantitativno širenje ženske radne snage u različitim proizvodnim sektorima. Unutar liberalno-demokratske paradigme, država ima ključnu ulogu u tom porastu uslijed djelovanja brojnih pozitivnih (zakonskih) mjera u sprečavanju rodne diskriminacije (Simone, 2009). No, Sassen smatra kako se tumačenje feminizacije rada nužno mora smjestiti u širi globalizacijski okvir (1988). U tom pogledu autorica zagovara analizu sistemskih odnosa globalizacije i feminizacije rada, jer globalizacija aktivira sustave ugnjetavanja, potlačenosti i diskriminacije. Ovu tezu je, kako smo vidjeli, kasnije razvila i Salazar Parreñas u tumačenju transnacionalnog filipinskog plaćenog rada u kućanstvu (2001), koji stvarajući kombinaciju odnosa globalno bogatih i globalno siromašnih zemalja i regija posljedično dovodi do sveukupne feminizacije rada (1988). Suvremene transformacije globalnih kapitalističkih sistema temelje se na domaćoj ili de-lokaliziranoj, sve jeftinijoj radnoj snazi, ženskoj, migrantskoj ili onoj podrijetlom iz zemalja globalnog juga. Motivacije u usmjerenosti tih sistema ka navedenoj radnoj snazi nalaze se ponajprije u smanjenju troškova proizvodnje a feminizacija rada, kao što smo vidjeli, smješta se u niz transformacija koje su zahvatile proizvodni sektor u posljednjih trideset godina. Niži troškovi ženske radne snage te njihova podređenost razlog su veće traženosti radnica nego radnika. Dodatno, prema talijanskoj filozofkinji Sari Ongaro, u razdobljima ekonomske i socijalne nesigurnosti i krize uglavnom žene razvijaju strategije preživljavanja te često uzdržavaju ne samo sebe već vlastitu djecu, supruga, roditelje, ali i neke članove šire obitelji (2001). Stoga, one nisu „poslušne, jer su slabe i pokorne, već zato jer su lako ucjenjive, jer su jedine odgovorne za (ekonomsku) dobrobit i

skrb drugih“ (ibid., 2001: 50). Ovo istraživanje također potvrđuje tu tezu, jer su se brojne žene u zadnjem desetljeću XX. stoljeća i prvom desetljeću XXI. stoljeća uslijed sveukupne ratne, ekonomske i društvene krize, iz područja Istre i Primorja uputile na rad u Italiju nalazeći posao kao radnice u kućanstvu te zbog teške ekonomske obiteljske situacije prihvaćajući niže naknade od drugih lokalnih radnica. Niže naknade često prate i izrazito teški uvjeti rada, kao u slučaju Milene koja u kontinuitetu bez jednog dana godišnjeg odmora punih pet godina skrbi o jednoj gospođi u okolici Udina (Italija). Te žene su, dakle, nositelji i aktivatori strategija preživljavanja kojima omogućuju ekonomsku dobrobit vlastite obitelji, ali i šire zajednice „upucavanjem deviza“ na lokalno tržište i poticanjem kupovne moći. Međutim, u trenutku rasta cijene rada hrvatskih radnica u kućanstvu, odnosno dodatnog sniženja cijene rada novog vala migrantica pridošlih iz, primjerice, Albanije, Bosne i Hercegovine ili Ukrajine, one postaju manje konkurentne ali ujedno nalaze poslove i na rastućem lokalnom tržištu te osnažene „kombiniraju“ i pažljivo odabiru najbolju ponudu.

Hrvatski lokalni kontekst također je određen feminizacijom rada. Iako je sveukupna brojka zaposlenih muškaraca nešto veća od žena, 54,3% u odnosu na 45,7%, prema podacima Državnog zavoda za statistiku, žene su prvenstveno zaposlene u sektoru visokog obrazovanja 54,9%, u državnom i neprofitnom sektoru 59,5%, trgovini na malo i veliko 55,4% i djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi 78,3%³⁶. No ovi podaci potvrđuju kako žene dominiraju u „tradicionalnim“ sektorima ženskog zapošljavanja, niže plaćenima, dok 2020. godine tek 29% žena se nalazi na rukovodećim pozicijama, a u prosjeku muškarci imaju za 16,6% veću plaću od žena. Zanimljivo je i da od 2010. godine nadalje više žena ima titulu doktora znanosti od muškaraca, dok je 1990. godine taj omjer i ženski udio iznosio „samo“ 29,4%³⁷. Ipak unatoč rastućem stupnju obrazovanja, žene su i dalje slabije plaćene te prevladavaju u tradicionalno slabo plaćenim sektorima. Ta veća prisutnost žena u slabije plaćenim sektorima slijedi dakle navedenu tendenciju smanjenja troškova proizvodnje, odnosno održava se u državnom sektoru, a raste u proizvodnji, trgovini i uslužnom sektoru. Također, kako smo vidjeli i u četvrtom poglavlju ovog istraživanja, veći udio žena nalazimo i kod nezaposlene, njih 55,4%, i umirovljeničke populacije, njih gotovo 69% što taj dio stanovništva smješta u izrazito nesiguran društveno-ekonomski položaj. Ipak, kako nas s pravom upozorava Simone, navođenje udjela i postotaka kreće od krive pretpostavke da je svim ženama ulazak na formalno tržište rada poželjno na jednak način (2008). Kao što smo vidjeli iz ovog istraživanja neformalnog plaćenog

³⁶ https://podaci.dzs.hr/media/04pff1do/women_and_man_2022.pdf

³⁷ Ibid.

rada skrbi u kućanstvu u lokalnom kontekstu, samo su se neke od sugovornica željele i formalno vratiti na tržište rada, druge su iz njega umirovljenjem i službeno istupile, odnosno preferirale su fleksibilnije poslovne obaveze i radno vrijeme te im je svima „participacija u sferi neformalne ekonomije, svojevrsni socioekonomski 'normalitet“ (Rubić, 2017: 164) prostor djelovanja u odnosu na sistemske nedaće koje prožimaju radnu i životnu okolinu.

U tumačenju ovog oblika rada, njegovog značenja i uloge u odnosu na ekonomiju skrbi i sveukupne odnose u proizvodnji, koristim se i dodatnim tumačenjem Anne Simone koja upozorava kako proces feminizacije rada i društva nije linearan ili jednosmjerni aksiom (ibid.). Feminizacija rada, naime, nije istoznačna većem udjelu ženske radne snage prisutne na formalnom tržištu rada i u proizvodnji. Taj fenomen u odnosu na transformacije koje je pokrenuo suvremeni kapitalistički sustav (ne)materijalnog rada u post-fordizmu, prema Simone označava vrhunac dinamike cjelokupne eksploatacije radništva. Tumačenja te eksploatacije su višestruka jer istovremeno koriste ženski rad i (plaćeni) rad skrbi u kućanstvu kao novi oblik socijalne skrbi odnosno welfarea (2009 : 188). Točnije, putem feminizacije rada traže se na (post-fordističkom) tržištu rada i troše „relacijske, komunikacijske i emocionalne naklonosti koje su uobičajeno sadržane u sferi privatnog života“ (ibid., 2009: 189). Ovo je izrazito važan argument jer se time ono što je nekoć isključivo bilo zadržano i namijenjeno privatnoj domeni, dokidanjem granica sad traži i konzumira na tržištu i u sferi produktivnih odnosa, koji obuhvaćaju i komodificiran oblik plaćenog rada skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih. U tom procesu sam se život (njegova intima, privatnost i skrovitost) svodi na radni odnos, a tamo gdje više ne doseže država, uskače i pokriva jeftin ženski (migrantski) rad plaćene skrbi (ibid.). Time, Simone upozorava kako se u suvremenosti iznova aktivira arhaična potreba da se ženski rad svede na rad u kućanstvu i rad skrbi, u (ne)komodificiranom obliku, odnosno da ga se koristi i izrabljuje kako bi se održali novi sustavi (socijalne skrbi) suvremenog kapitalizma. Dotični je iznova otkrio ženske vještine i sklonosti te njihovu iskoristivost, pritom, kao što smo vidjeli i u međunarodnom i u lokalnom hrvatskom kontekstu plaćenog rada u kućanstvu, uskraćujući zaštitu i prava radnica te promovirajući privatizaciju i neformalnost socijalnog sektora.

Tu dolazimo do ključne teze ovog istraživanja, budući da pojam feminizacije osim ukazivanja na objektivnu činjenicu sve većeg udjela žena na tržištu rada, unosi u analizu i one kvalitativne i konstitutivne aspekte ženskog rada koji su sve prisutniji i traženiji u novim kontekstima produktivnosti i kognitivnog kapitalizma (Vercellone, 2006). Ovdje se traži ono što je ženama odavno nametnuto diktatom bezgranične prilagodljivosti i fleksibilnosti, primarno u odnosu majka-dijete, koji nema granica u svojoj posvećenosti i u vremenskom okviru. Takav diktat sad postaje tražen i u produktivnoj sferi, i to širenjem i fleksibilizacijom

satnice, jer, kako Morini kaže, na poslovne rokove mislimo i u snu, kroz stalni osjećaj manjka vremena kao posljedice gubitka kontrole nad vlastitim vremenom jer se veze, kontakti i odnosi kontinuirano moraju njegovati i održavati putem društvenih mreža, mailova i slično (što Morini naziva imperativom trajnog prisustva 2010: 101). Naracija o iskustvu rada koji opisuje Marija, onda kada ju njezina obitelj proziva zbog pretjerane emotivne vezanosti za taj rad i za Olgu, primjer je te stalne emotivne prisutnosti i osjećaja otežane uspostave odmaka odnosno protezanja afektivnog i emocionalnog aspekta rada u privatno okruženje.

Nastavno, u dodatnom tumačenju iskustva i značenja plaćenog rada skrbi u kućanstvu koristim se pojmom feminizacije rada i proizvodnje koji zahvaća praktične i simbolične razine. Prema Ongaro radi se o aktivaciji niza ženskih vještina i sposobnosti stečenih u obiteljskom okruženju pri upravljanju kućanstava, koje se potom u tvornicama ili u drugim formalnim i neformalnim sektorima eksploatira bez ulaganja u dodatne obuke radnica (Ongaro, 2001: 47). To je vidljivo i u ovome istraživanju koje pokazuje kako su formalna edukacija i stručno usavršavanje za plaćeni rad skrbi sa starijim osobama zanemareni i nevažni te se oni nikada ne traže od radnice. Ono što se traži su fleksibilnost, prilagodljivost i snalazljivost koje se jednostavno podrazumijevaju, kao što se vidi iz onoga što je Ljilji kćerka osobe o kojoj je skrbila rekla - „snađite se“. Također ta fleksibilnost se očituje i u kontinuiranom „iskakanju“ iz svojeg u tuđe kućanstvo, što teorija promišlja kroz pojmove transnacionalnog kućanstva i lanca skrbi. Ulančavanje i sudjelovanje u radu kućanstva usprkos fizičkoj udaljenosti, kako je ovo istraživanje pokazalo, posebno su prisutni kod hrvatskih plaćenih radnica u kućanstvu na radu u Italiji. Te radnice pripremaju obroke i kada nisu prisutne, organiziraju i dogovaraju liječničke preglede i ostalo članovima svoje obitelji, te kroz pozive i poruke za njih kontinuirano skrbe. I u lokalnom kontekstu ovog oblika rada prisutna je fleksibilnost koja se i kroz kratke lance skrbi manifestira dvostrukim, plaćenim i neplaćenim radom žena koje najčešće jedna drugoj pomažu i „uskaču“ u radu skrbi njihovih obitelji. To je primjerice slučaj Blaženke i pomoći koju joj je u skrbi svekrve pružila susjeda Alka, time omogućivši Blaženki sudjelovanje u plaćenom radu u kućanstvu i skrbi na lokalnom tržištu rada.

Uz vještine i iskustvo neplaćenog rada u kućanstvu, Morini navodi kako suvremeni proizvodni odnosi također traže i troše naklonosti ka relacijskom radu, izgradnji odnosa i radu skrbi, izraženijoj kod žena koje su stoljećima obučavane za reproduktivan rad u svojoj cjelokupnosti (2010: 116-118). Neizostavan aspekt toga rada je upravo relacijski rad, njegovanje i održavanje bliskih i širih odnosa između članova obitelji i njihove okoline. Takva skrb prema Morini postaje odlika suvremene proizvodnje u cjelini koja traži našu potpunu posvećenost (2010: 116-118). U tom pogledu primjer plaćenih radnica skrbi u kućanstvu

ukazuje upravo na njihovu ulogu fiktivnih ili zamjenskih članova obitelji koji se smještaju u triangulaciju odnosa omogućavajući skrb u kućanstvu oboljele osobe uz rasterećenje i izostanak drugog (ženskog) člana obitelji. Dodatno, kao što smo vidjeli u anegdoti o dolasku sina gospođe Olge, pažljiva priprema radnica Marije i Nade motivirana je i potvrđivanjem ispravnosti odluka o skrbi koje provodi sestra dotičnog gospodina u odnosu na njihovu majku. Tim činom one doprinose i odnosima između braće te laganom pomaku u podjeli rodni uloga u obitelji. Iako kćerka nije na sebe preuzela rad skrbi za majku ona ga organizira, odabire radnice te redovno kontrolira majku i kućanstvo.

Na kraju, nije samo ženski reproduktivan rad komodificiran i stavljen na tržište već sveukupni proizvodni i radni odnosi koji u središte tržišne razmjene postavljaju dispozicijske³⁸ karakteristike žena. Te su osobine neodvojiv i sastavni dio karaktera radnice, njihovih snova, ambicija, želja i životnih iskustava a poslodavac ih zahtjeva i konzumira kao prešutne dijelove "ugovora". Žene su svjesne tog nametnutog imperativa pa primjerice, Marija kaže kako je "malo žena poput mene", odnosno ona ukazuje na jedinstvenost njezinog načina (ne)materijalnog i emocionalnog plaćenog rada skrbi koji je i rezultat njezinog cjelokupnog životnog iskustva ratnog stradavanja jer kako kaže „uvijek dobijem nešto što ja moram povući, kako u životu tako i na poslu“. Njezini su poslodavci upoznati sa njezinom životnom pričom i stavom borkinje koja se nikada ne predaje. Njezina biografija, iskustvo izbjeglištva uslijed progona iz Vukovara, te njezin identitet postaju dio radnog odnosa plaćenog rada skrbi kojeg ona postupno gradi s Olgom. Njezin promukli glas dugogodišnjeg pušača, temperament koji prožima svaki njezin pokret dok trči gore-dolje po stanu u pokušaju odrađivanja što većeg broja radnih zadataka i njena beskrajna nježnost i strpljenje prema „mojoj Olgi“ neraskidiv su dio poslovne razmjene. Upravo taj dispozicijski stav, kombinacija odlučnosti jer „s njom (op.a. Olgom) nema labavo“ i nježnosti, njezine su ljudske kvalitete otisnute u kontinuiranom relacijskom radu prema Olgi i Olginoj obitelji. Grilli upozorava kako upravo sveukupne "biografske kvalitete subjekta" preoblikuju njegov rad u ljudski odnos koji, premda cijjenjen, nije vrednovan i jednako nagrađen (2013: 154). Slijedi kako prelazak bilo koje aktivnosti reproduktivnog rada iz neplaćene u plaćenu domenu uključuje promjene koje nadilaze samu prisutnost ili odsutnost novčane razmjene (Ongaro 2001). Odnosno jednom stavljen na tržište,

³⁸ Dispozicija: U psihologiji, pretpostavljena struktura psiholoških i tjelesnih osobina koja uvjetuje da pojedinac reagira u pojedinim situacijama na, za njega, specifičan i dosljedan način. Nekada se pod dispozicijom razumijevala isključivo naslijeđena osnovica za razvoj neke sposobnosti, obilježja ličnosti, temperamenta i drugih aspekata doživljavanja i ponašanja. Suvremena psihologija govori i o stečenim dispozicijama, koje su rezultat individualnog iskustva (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15439>)

u radnom odnosu, rad skrbi traži se i troši kroz beskonačan broj materijalnih i nematerijalnih zadataka, naklonosti te fleksibilnost koju nameće samo tržište rada ali i ljudska bića o kojima radnica skrbi (Ongaro, 2001: 20). Nada također prilikom jednog susreta, umorna od naporne smjene sažima “cijeli život sam si pretvorila u nju! (stanka i uzdah)... Postaje sve teže i teže... Boli me glava, pogotovo danas, jer danas je bio vrlo naporan dan”. Iskustvo gubitka granice između radnice i osobe u skrbi, Nada opisuje kao osjećaj traženja i trošenja njezini subjektivnih kapaciteta i kompetencija, vlastitog života, jer u rad skrbi ona ulaže cijelu sebe (Gutierrez Rodriguez, 2007).

Pri odabiru plaćenih radnica u kućanstvu i plaćenih radnica skrbi u kućanstvu starijih i nemoćnih traže se, i kasnije i troše, njihove „ruke i srce“ (Grilli, 2013) odnosno materijalan i tjelesan rad radnice kao i njezina cjelokupnost, karakter, kontinuirana pozornost, dostupnost i razumijevanje za tuđe potrebe, stalna fleksibilnost, sposobnost pružanja udobnosti i druženja, biografija te životna - a ne, *nota bene*, radna (jer se pri odabiru iznimno rijetko traži stručna osposobljenost) - iskustva. Stoga, kapitalizam danas prisvaja polivalentnost, multiaktivnost i ostale kvalitete ženskog rada pritom posežući u riznicu ženske iskustvene dimenzije, koristeći njihovo iskustvo reproduktivnog rada, neplaćenog radu u kućanstvu i rada skrbi (Morini, 2010: 53:). Prema Morini te karakteristike otvaraju novu fazu kapitalističke proizvodnje u kojoj se koriste sveukupne karakterne osobine, kvalitete i razlike, pojedinaca, radnika kao i brojni „aspekti“ karakteristični za skrb, njegu i brigu (poput slušanja, empatije, blagonaklonosti, skrbnosti i sl.) koji su traženi u domeni produktivnog rada (2010: 13). Takva nova faza kapitalističke proizvodnje koristi žene, odnosno povijesnu asimetriju rodni odnosa, prenoseći ih u proizvodnju koju feminizira. Ovo posljednje ne označava samo veliki udio participacije žena u plaćenom radu već ovisnost i supsumpciju stoljetnog ženskog iskustva na tržištu rada, ali i u domeni kućanstva, a koje sada postaju sveopća paradigma rada, neovisna o rodu (ibid.). U krajnjoj liniji, u suvremenosti svjedočimo i feminizaciji muške radne snage u smislu smanjenja njezinih prava, pogoršanja uvjeta rada, potražnje i potrošnje radnikovih afekata i njegove cjelokupnosti, njegove totalne prisutnosti i požrtvornost odnosno „pounutreno kontinuirano činjenje jer i kada nismo na poslu o njemu stalno razmišljamo“ (Morini, 2010: 100). No, kao što smo vidjeli u ovom istraživanju na primjeru komodificiranog oblika rada u kućanstvu i rada skrbi starijih i nemoćnih, u trenutku uključivanja afekata, emocija, želja, nadanja, motivacija i mišljenja u produktivne procese, postaje nemoguće platiti ono što radnica doista pruža i razmjenjuje u poslovnom odnosu (Morini, 2010: 131). Time, neplaćeni ženski reproduktivni rad i rad skrbi više nije samo odlika privatne domene, obiteljskih i rodni odnosa u kućanstvu, već suvremene proizvodnje i kapitalističkog sustava.

6. ZAKLJUČAK

Suvremena istraživanja komodifikacije rada u kućanstvu i rada skrbi ukazala su na njegov širok opseg i rasprostranjenost. Ovaj oblik rada rezultat je korelacije brojnih promjena u socijalnim politikama bogatih i razvijenih država, obiteljskim, partnerskim i roditeljskim odnosima te sveobuhvatnih transformacija koje su zahvatile proizvodnju i tržište rada u postfordističkom kontekstu. Država i njezine institucije kroz stoljeća su se oslanjale na neplaćeni rad žena u obitelji. Također, masovan ulazak žena na tržište rada nije doveo do značajnijih promjena u rodnim odnosima i ulogama u heteronormativnom kućanstvu. Odgovornost za kućanske poslove i rad skrbi unutar obitelji još uvijek većinom nose žene koje potom, ovisno o svojoj klasnoj poziciji, dio toga rada mogu prepustiti drugim ženama, najčešće migranticama. Dodatno, mnogi repetitivni i iscrpljujući aspekti kućanskog rada i rada skrbi za djecu, bolesne ili starije ostaju nevidljivi te su često društveno nepriznati pa i stigmatizirani. Rodna nejednakost, povlačenje države (engl. *shrinking state*) u vidu politika štednje i smanjivanja socijalnih prava uz progresivno starenje stanovništva u bogatijim državama globalnog sjevera dovode do privatizacije skrbi i razvoja tržišta (ne)formalne skrbi. Te nove ekonomije skrbi krajem XX. i početkom XXI. stoljeća naslanjaju se na sustavne materijalne nejednakosti na lokalnoj i globalnoj razini te suvremene transformacije tržišta rada obilježene procesima prekarizacije. Slojevitost, rasprostranjenost i mnogobrojnost aktera koji su uključeni u ovaj oblik suvremene ekonomije nalažu fokusiranost na rasvjetljavanje sistemskih i strukturnih nejednakosti koje ga prate i oblikuju. Također istraživanja se grade u smjeru analize naracija i biografija radnica migrantica, čiji je migrantski i radni status često nesiguran, prava su im uskraćena, kao i društveno i ekonomsko priznanje i vrednovanje ovog oblika rada.

No, uz dosadašnju analizu kompleksnosti migracijskog konteksta i nedostatka građanskih prava radnice migrantice, prisutna je i svojevrsna istraživačka pristranost u kojoj je plaćeni rad u kućanstvu gotovo u potpunosti tumačen kao transnacionalni fenomen koji povlači za sobom globalne lance skrbi. Ova disertacija temelji se na drugačijem pristupu u istraživanju jer se usmjerila na fenomen koji nastaje u lokalnom kontekstu i u kojemu radnica i poslodavci dijele ista građanska prava te mjesto boravka. Istraživanje i interpretacija obuhvatili su: 1) prikaz globalnih razmjera fenomena i smjernica kretanja radnica te najznačajnijih studija slučaja i teorijskih raščlambi pojma plaćenog rada u kućanstvu; 2) analizu lokalnog tržišta neformalnog plaćenog rada u kućanstvu i rada skrbi u Istri i Primorju; 3) analizu opstojnosti i transformacije fenomena plaćenog rada u kućanstvu i ekonomskog djelovanja ženskog radnog

subjekta na istraženom području krajem XIX. stoljeća; 4) analizu iskustava i praksi rada radnica u kućanstvu odnosno skrbi o oboljelima od demencije primjenom teorija materijalne kulture i smještajem istraživanja u prostor kućanstva te 5) tumačenje fenomena plaćenog rada u kućanstvu i rada skrbi u kućanstvu kao odlike suvremene proizvodnje i primjer sveobuhvatne feminizacije rada.

Ovo istraživanje pokazalo je kako u hrvatskom kontekstu donekle koegzistiraju formalno i neformalno tržište plaćenog rada skrbi u kućanstvu. Ipak dominantna je prisutnost neformalnog oblika čiju je rasprostranjenost potvrdila i brojnost oglasa ponude i potražnje prisutnih na internetskim stranicama i društvenim mrežama. No, u odnosu na formalne oblike skrbi, posebice programe zapošljavanja gerontodomaćica i njegovateljica u institucionalnom kontekstu (uz napomenu kako je broj domova za starije i nemoćne još uvijek nedostatan u odnosu na potrebe stanovništva), neformalni rad u kućanstvu nedovoljno je definiran i personaliziran te slabo ili nikako zakonski zaštićen. Pomanjkanje te zaštite ukazuje na nemar i kontinuirano kašnjenje državnih institucija u pogledu razrade sustavnog plana zaštite i skrbi o populaciji treće životne dobi koja je najviše pogođena bolešću demencije te radnica u kućanstvu čiji su uvjeti rada kao i novčana naknada mjesto pregovaranja poslodavca i radnice, a ne rezultat jasno definiranih zakonskih okvira.

Također, ovo istraživanje pridonijelo je rasvjetljavanju i analizi motivacija radnica u odabiru ovog oblika rada, koje se prije svega nalaze u njihovoj teškoj ekonomskoj situaciji, često uzrokovanoj odlaskom u mirovinu s nedovoljnim primanjima ili zbog njihove teže zapošljivosti zbog veće životne dobi. Također, istraživanje je pokazalo kako pojedine radnice odabiru ostanak i pronalazak posla na lokalnom tržištu rada dok druge vješto skaču s lokalnog na transnacionalno, odnosno talijansko tržište rada. Pritom, obje skupine žena su aktivni i pokretni subjekti u tom procesu. Prethodna istraživanja ukazala su kako se neformalno lokalno tržište plaćenog rada u kućanstvu i rada skrbi u kućanstvu temelji na međusobnom poznavanju radnica, razmjeni informacija i općenito suradnji. Ovo istraživanje pokazalo je da se djelovanje i opstanak radnica na neformalnom tržištu temelji na širokoj društvenoj mreži rodbinskih, obiteljskih i prijateljskih odnosa, ali i također i na poznanstvima i kolegijalnim odnosima izgrađenima na prethodnom formalnom mjestu rada. U neformalnom kontekstu ti odnosi postaju kapital kada se zaposlenice, okreću jedna drugoj za podršku i osiguravanje novih prihoda i poslova. U neformalnom kontekstu, ti odnosi postaju kapital kada se zaposlenice okreću jedna drugoj za podršku i osiguravanje novih prihoda i poslova. Opstojnost mreža na neformalnom tržištu rada temelji se na solidarnosti i uzajamnoj pomoći koje žene postupno grade. Ta mreža djeluje kao alternativna struktura ili oblik društvene investicije, putem koje

radnice jačaju svoju sposobnost djelovanja. U odnosu na međunarodna i globalna tržišta plaćenog rada u kućanstvu, ovaj rad ukazuje kako je u Hrvatskoj ovaj oblik rada dobno određen te je prosječna dob radnica iznad šezdeset godina života. Osim što odudara od stanja u međunarodnom kontekstu, podatak je indikativan i s obzirom na prosječnu dob formalnih njegovateljica zaposlenih u institucionalnom kontekstu koja iznosi trideset i šest godina starosti. U tom smislu istraživanje doprinosi uvidu u posljedice česte društveno ekonomske marginaliziranosti ženske populacije treće životne dobi i velikom riziku od siromaštva i socijalne isključenosti kojima su podložne. Sudionice i sugovornice u istraživanju zauzele su proaktivni stav u odnosu na vlastitu nepriviligiranu poziciju, no s vremenom njihovo zdravlje, zbog fizičkih napora ovog oblika rada, sve više pati.

Socijalna isključenost i marginalizacija izrazito pogađa i osobe o kojima radnice skrbe odnosno osobe koje boluju od demencije, točnije jednog od njezinih najučestalijih oblika - Alzheimerova bolest. Pritom istraživanje je pokazalo specifičnosti plaćenog rada skrbi u kućanstvu starije i oboljele osobe koji radnice definiraju kao jedan od najzahtjevnijih. Težina ovog oblika rada nalazi se i u progresivnoj prirodi demencije koja zahtijeva prilagođavanje praksi skrbi prema razvojnoj fazi bolesti, te kontinuirani rast opsega i težine rada skrbi. S ciljem opsežnije analize iskustva i praksi rada skrbi, ova disertacija svoje terensko istraživanje smješta i unutar prostora kućanstva te time prikupljene naracije sugovornica upotpunjuje s analizom modaliteta prilagodbe i upisivanja radnice u prostor kućanstva, skrbi o tom prostoru te korištenja materijalne kulture prostora, odnosno predmeta koji se u njemu nalaze, u samome radu skrbi. Navedene metodološke i teorijske odrednice omogućile su analizu značenja materijalne kulture u skrbi o oboljelima od demencije što je do sada bilo zanemareno, a pružaju uvid i doprinose spoznajama o mogućnostima i ograničenjima individualnog pristupa oboljelima i skrbi u kućanstvu u odnosu na institucionalni kontekst. Također, ovaj pristup pridonosi sveobuhvatnijem tumačenju iskustva rada radnice posebice onih aspekata koji nadilaze verbalnu i diskurzivnu dimenziju. Naime, pokazalo se kako su rad skrbi i rad u kućanstvu izrazito zahtjevni oblici rada satkani od materijalnih i nematerijalnih aspekata. Iskustvo rada skrbi o starijoj i slabo pokretnoj osobi nedvojbeno je duboko tjelesno iskustvo u kojemu je tijelo mjesto i sredstvo rada. No, uz to plaćeni rad skrbi duboko je emotivan i afektivan oblik rada. Smirivati, tješiti, grliti, nasmijavati, šaptati ili uvjeriti oboljelu i stariju osobu da je radnica uz nju te da čuje njezine potrebe, strahove i želje, radnje su smještene u kompleksan spektar skrbi kao afektivnog i emocionalnog rada. Pritom, u nedostatku prethodno stečenog obrazovanja ili stručnog usavršavanja, radnice znanje i prakse skrbi grade samostalno na temelju njihovog životnog iskustva i rodno uvjetovane, „prirodne“ sklonosti skrbi i njezi

drugih. U tom pristupu radnica mora kontinuirano usvajati nove obrasce ponašanja i vještina koje se ogledaju kroz organizaciju rada i znanja, uspostavu reda, svojevrsnog sustava i kontrole nad rutinom i svakodnevnim praksama skrbi o oboljeloj osobi. Širokom rasponu zadataka i obaveza pridodaje se i relacijski rad radnice kao jedna od ključnih odrednica plaćene neformalne skrbi. Taj relacijski rad radnica gradi kroz izgradnju odnosa s oboljelom osobom ali i u održavanju, odnosno djelomičnom obnavljanju, pokidanih obiteljskih veza uslijed težine bolesti i gubitka pamćenja oboljele osobe.

Dodatni doprinos ove disertacije se nalazi u primjeni u istraživanju analize arhivske građe, novina i periodike s kraja XIX. i početka XX. stoljeća. To razdoblje obilježeno je postupnim izlaskom žena na tržište rada i prisutnošću radnica u kućanstvu odnosno posluge u dobrostojećim građanskim obiteljima u Puli i Rijeci. Arhivsko istraživanje pokazalo je kako su područje istarskog poluotoka obilježavale ženske radne migracije kraćeg opsega i pokretnosti ženskog subjekta te njihova uključenost u ekonomske aktivnosti regije. Uz povijesnu građu i analizu suvremene rasprostranjenosti, plaćeni rad u kućanstvu tumačim kao fenomen dugog trajanja, ne samo poradi prisutnosti tijekom povijesnih razdoblja, već i zbog njegove izdržljivosti i prilagodljivosti u pojedinim kontekstima.

Na kraju, ovo istraživanje nastaje i kao zagovaračka praksa i kritika sustavne zanemarenosti fenomena i njegovih dalekosežnih posljedica za radnicu i šire društvo. U kontekstu demografskog starenja populacije u Hrvatskoj ova disertacija doprinosi i širenju spektra znanja o skrbi o starijima te specifičnim izazovima s kojima se susreću oboljeli od demencije, članovi njihove obitelji kao i radnice koji skrbe o njima. Tema skrbi u proteklom desetljeću iskristalizirala se kao čvorište brojnih problema i nedoraslosti suvremenih društava globalnog sjevera. Skrb kao topla, sveobuhvatna aktivnost temeljena na altruizmu, ljubavi i reciprocitetu izašla je iz intimnog i rodno oblikovanog privatnog prostora te sada slijedi logike tržišne ekonomije. Suvremena kriza skrbi povlači sa sobom pitanje društvene organizacije skrbi i krize društvene reprodukcije ukazujući na nastale rupture u sustavima održavanja života. Suvremeni razvoj ekonomije skrbi o našim kućanstvima, djeci i starijima, rezultat je novog oblika komodifikacije reproduktivnog rada i rada skrbi. U tim ekonomskim procesima ono što se kupuje nije 'samo radna snaga' radnice već njezina cjelokupna osobnost, emocije i prethodno stečena biografska iskustva, a granice između same biti radnice i njezinog rada su porozne i nejasne. Nova reproduktivna paradigma otkriva kako se granice između proizvodnje dobara i reprodukcije ljudi pomiču s obzirom na redefiniranje onoga što čini nekvalificirane aktivnosti, aktivnosti potrebne za preživljavanje (nužan rad) te one aktivnosti koje se vrednuju. U tim

procesima redefiniranja (rada) skrbi u kućanstvu jačaju se stare ili nastaju sasvim nove mogućnosti za marginalizaciju, iskorištavanje i ugnjetavanje.

7. LITERATURA I IZVORI

- AKALIN, Ayşe. 2007. „Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey“, *European Journal of Women's Studies* 14(3): 209 - 225.
- AKRAP, Anđelko i drugi. 2013. *Ekonomika starenja u Hrvatskoj; rezultati istraživanja*, Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- ALBIN, Einat i Mantouvalou, Virginia. 2012. „The ILO Convention on Domestic Workers: From the Shadows to the Light“, *Industrial Law Journal* 41(1): 1-15.
- ANDERSON, Bridget. 2001. „Just another Job? Paying for domestic work“, *Gender and Development* 9(1): 25-33.
- ANDERSON, Bridget. 1999. „Overseas Domestic Workers in the European Union; Europe's Invisible Women“, u *Gender, migration and domestic service* Henshall Momsen, Jenet (ur.), London i New York; Routledge: 117 - 133.
- AULENBACHER Brigitte, Encarnacion Gutiérrez Rodríguez, Brigitte Liebig. 2018. „Care work – international perspectives and reflections“, *Österreich Z Soziol* (2018) 43:1–5
- BALDOZ, Rick; Koeber Charles; Kraft Philip. 2001. „Making Sense of Work in the Twenty-First Century“, u *Critical Study of Work* Baldoz, Rick; Koeber Charles; Kraft Philip (ur.), Philadelphia: Temple University Press
- BAĐUN, Marijana. 2017. „Financiranje domova za starije i nemoćne osobe u Hrvatskoj“, *Revija za socijalnu politiku* 24 (1): 19 - 43.
- BAGARIĆ, Petar. 2011. „Razum i osjetila: fenomenološke tendencije antropologije osjetila“, *Narodna umjetnost*, 48 (2): 83-94.
- BARBIČ, Ana i Inga Miklavčič-Brezigar. 1999. „Domestic work abroad; A necessity and an opportunity for rural women from the Goriška borderland region of Slovenia“, u *Gender, migration and domestic service* Henshall Momsen, Jenet (ur.), London i New York; Routledge: 164 -177.
- BENEŠ, Jakub. 2016. “Labour, Labour Movements, Trade Unions and Strikes (Austria-Hungary) u 1914 – 1918 online. *International Encyclopaedia of the First World War*, Ute D., Gatrell P., Janz O., Jones H., Keene J., Kramer A. i Nasson B. (ur.), Berlin: Freie Universität Berlin, (Dostupnona: https://encyclopedia.19141918online.net/article/labour_labour_movements_trade_unions_and_strikes_austria-hungary, posljednji puta pogledano 14. veljače 2017).
- BETTIO, Francesca, Annamaria Simonazzi i Paola Villa. 2006. „Change in care regimes and female migration: the ‘care drain’ in the Mediterranean“, *Journal of European Social Policy* 16(3): 271-285

- BITI Ozren i Žitko Mislav, 2017. Transformacije (ideje) rada: Od teorijskih rasprava o novom kapitalizmu do kvalitativnih istraživanja u hrvatskom postranzicijskom kontekstu”, *Narodna umjetnost* 54/2: 149-167.
- BORIS, Eileen i SALAZAR PARREÑAS, Rachel. 2010. „Introduction“ u *Intimate Labors; Cultures, Technologies and the Politics of Care*, Boris, E. Salazar Parreñas, R. (ur.), Stanford: Stanford University Press: 1-12.
- BORIS, Eileen. 2018. „Regulating Home Labors: The ILO and the Feminization of Work“ u *WHAT IS WORK? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present*, Srafi Raffaella, Anna Bellavitis i Manuela Martini (ur.), New York -Oxford: Bergham Books, 269-294.
- BRANNAN, Matthew, Pearson, Geoff i Frank Worthington. 2007. „Ethnographies of work and the work of ethnography“, *Ethnography* 8(4): 395-402
- BREWER, John. 2010. „Microhistory and the Histories of Everyday Life“, *Cultural and Social History* vol. 7: 87-109
- BRINKMANN, Svend. 2013. *Qualitative Interviewing*. Oxford University Press.
- BUSE, Christina, Twigg, Julia, Nettleton, Sarah i Martin, Darly. 2018. „Dirty linen, liminal spaces, and later life: meanings of laundry in care home design and practice“, *Sociological Research Online* 23(4), 711–727.
- BRÖCKLING, Ulrich. 2015. *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject*, London: SAGE Publications Ltd
- BÚRIKOVÁ, Zuzana. 2006. “The embarrassment of co-presence: au-pairs and their rooms”, *Home Cultures*, 3/2: 99-122.
- CAMPANI, Giovanna. 1995. „Women migrants: from marginal subjects to social actors“, u *The Cambridge survey of world migration*, R. Cohen (ur.), Cambridge: Cambridge University Press, 546-548.
- CARBONELLA, August i Kasmir, Sharryn. 2014. „Introduction; Toward a Global Anthropology of Labor“ u *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor* Carbonella, August i Kasmir, Sharryn (ur.). New York: Berghahn Books, 1-29.
- CAZI, Josip. 1950. *Prva radnička društva u Hrvatskoj*, Zagreb: Savez Sindikata Jugoslavije
- CLEEVE, Helena, Lena Borell i Lena Rosenberg. 2020. „(In)visible materialities in the context of dementia care“, *Sociology of Health and Illness* 41(1): 126-142.
- CHIARETTI, Giuliana. 2007. „La catena globale del lavoro di cura“, u *Sociologia e globalizzazione*, Corradi Laura i Perocco Fabio (ur.), Milano: Mimesis Edizione, 59-95.

- CHICCHI, Federico. 2011. „, Introduzione; scenari, resistenze e coalizioni del lavoro vivo nel capitalismo contemporaneo“, u *Lavoro in frantumi; condizione precaria, nuovi conflitti e regime neoliberalista*, Chicchi Federico i Emanuele Leonardi (ur.), Verona: Ombre corte, 7 – 24.
- CHICCHI, Federico i Emanuele Leonardi (ur.). 2011. *Lavoro in frantumi; condizione precaria, nuovi conflitti e regime neoliberalista*, Verona: Ombre corte
- CIERAAD, Irene. 1999. „Introduction; anthropology at home“, u *At Home; An Anthropology of Domestic Space* Irene Cieraad (ur.); New York: Syracuse University Press, 1-12.
- COBB, Jonathan i Richard Sennett. 1977. *The Hidden injuries of Class*, Cambridge/London: Cambridge University Press
- CONSTABLE, N. 1997. *Maid to Order in Hong Kong: Stories of Filipina Workers*, Ithaca: Cornell University Press
- COX, Rosie. 2006. *The servant problem; Domestic Employment in a Global Economy*, London i New Yor: I. B. Tauris & Co Ltd.
- CRENSHAW, Kimberlé. 1989. “Demarginalizing the Intersection of Race and Seks. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”. *University of Chicago Legal Forum* 139; Article 8.
https://scholarship.law.columbia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4013&context=faculty_scholarship (pristupljeno 21.04. 2020.)
- CRENSHAW, Kimberle. 1991. “Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color”, *Stanford Law Review* 43/6: 1241- 1299.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2007. ”Spanning National Borders: Split Lives of Croatian Migrant Families”. *Migracijske i etničke teme*, 23(1-2): 33-49.
- ČAPO ŽMEGAČ Jasna, Valentina GULIN ZRNIC i Goran PAVEL ŠANTEK. 2006. „Etnologija bliskog; poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja“ u *Etnologija bliskog; poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, Čapo Žmegač Jasna, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek (ur.), Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jesenski i Turk: 7-71.
- ČRNOBORI, Tone. 1979. “Prime società operaie in Istria”, u *Labinska Republika 1921*, Sjeverojadranski Institut Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti
- DADIĆ-HERO, Elizabeta, Grahovac, Tanja. i Kovač, Marina. 2011. „Changes in Life-Quality, a Possible Symptom of Dementia Development“, *Collegium antropologicum* 35 - supplement 2 (2): 245-246.

- DEGIULI, Francesca. 2007. „A Job with No Boundaries“, *European Journal of Women's Studies* 14 (3): 193-207.
- DE LA LUZ IBARRA, Maria. 2010. „My reward is not money; Deep alliances and End-of-Life Care among Mexincana Workers and their wards“, u *Intimate Labors; Cultures, Technologies and the Politics of Care*, Boris, E. Salazar Parreñas, R. (ur), Stanford: Stanford University Press; 117-131.
- DE LA LUZ IBARRA, María. 2002. „Emotional Proletarians In a Global Economy: Meican Immigrant Women and Elder Care Work“, *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development* vol.31 (3-4): 317-350.
- DELAP, Lucy. 2011. „Housework, housewife and Domestic Workers“, *Home Cultures* 8(2): 189-209.
- DE SANTANA PINHO, Patricia. 2015. „The Dirty Body that Cleans: Representations of Domestic Workers in Brazilian Common Sense“, *Meridians* 13 (1): 103 – 128.
- DESJARLAIS, Robert i C. Jason, THROOP. 2011. “Phenomenological Approaches in Anthropology”. *Annual Review of Anthropology* 40: 87-102.
- DESPOT LUČANIN, Jasminka. 2022. *Psihologija starenja; izazovi i prilagodba*; Zagreb: Naklada Slap
- DOBROTIĆ, Ivana, 2015. „Razvoj i poteškoće sustava skrbi za starije osobe u republici Hrvatskoj“, *Društvema istraživanja* 25(1): 21-42.
- DOLOŠIĆ, Silvija, Milić Babić, Marina i Rusac, Silvia. 2019. „Alzheimerova bolest kroz prizmu ljudskih prava“, *Socijalna psihijatrija* 47 (4): 470-496.
<https://doi.org/10.24869/spsih.2019.470>
- DRAZIN, Adam. 2001. „A Man will get Furnished: Wood and Domesticity in Urban Romania“, u *Home Possessions: Material Culture Behind closed doors*, Daniel Miller (ur.). Oxford: Berg, 173 – 200.
- DUBROVIĆ, Erin. 2009. „Iseljavanje u Ameriku od 1880. do 1914.: uz izložbu "Merika" u Muzeju grada Rijeke - prekomorska emigracija iz Srednje Europe i Rijeka kao emigrantska luka 1903. - 1914.“, *Informatica museologica* 40 (3-4): 6-19.
- DUKOVSKI, Darko. 2008. Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. -1910.). *Acta Histriae* 3: 233-260
- ĐERMADI, Antonela. 2021. *Istarska žena krajem 19. stoljeća do 1918.* (diplomski rad, neobjavljen)

- EHRENREICH, Barbara i Arlie Russell Hochschild. 2002. „Introduction“ u *Global Woman; nannies, maids, and seks workers in the new economy*, Ehrenreich, Barbara i Arlie Russell Hochschild (ur.), New York: A Holt Paperback, 1-15.
- ERCEG, Sonja i Tataj, Dora. 2019. „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Essehist*, 10 (10): 81-89.
- FEDERICI, Silvia. 1975. *Wages Against Housework*, Bristol: Falling Wall Press and the Power of Women Collective
- FINK, Željka. Hrvatski frazem "djevojka (Katica) za sve" i njegovi ruski ekvivalenti // VI Slavističeskiye čtenija pamjati professora P.A. Dmitrijeva i professora G.I. Safronova / Ivava, E., Kotkova, M. (ur.). Sankt Peterburg: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2005. str. 131-137.
- FUDGE, Judy. 2013. ‘Who Cares about Care Work,’ *International Labour Review* 152-157.
- FUMAGALLI, Andrea. 2011. „La condizione precaria come paradigma biopolitico“, u *Lavoro in frantumi; condizione precaria, nuovi conflitti e regime neoliberalista*, Chicchi Federico i Emanuele Leonardi (ur.), Verona: Ombre corte, 63 – 78.
- FOLNEGOVIĆ - ŠMALC, Vera, Uzun, S., Kozumplik, O., Folnegović-Grošić, P., Henigsberg, N., Makarić, G., ... Mimica, N. 2002. „Farmakoterapija Alzheimerove bolesti“, *Medicus* (11) (2_Psihofarmakologija): 217 - 222.
- FRYKMAN, Jonas i Nils GILJE, ur. 2003. *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, Lund: Nordic Academic Press.
- FRYKMAN, Jonas. 2016. „Done by Inheritance; A Phenomenological Approach to Affect and Material Culture“, u *Sensitive Objects; Affect and Material Culture*, Jonas Frykman i Maja Povrzanović Frykman (ur.), Lund: Nordic Academic Press, 153-178.
- FRISONE, Gloria. 2022. „La malattia di Alzheimer in prospettiva tridimensionale: alterazione sociale, patologia clinica e malessere intersoggettivo“ u *Antropologia* 9(1): 53-73
- GALIĆ, Branka. 2011. „Žene i rad u suvremenom društvu – značaj “orodnjenog” rada“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 49/ 1(189); 25-48.
- GARCIA M. Alma. 1994. „Maids No More: The Transformative of Domestic Work“ u *Frontiers: A Journal of Women Studies*, vol.14 (3): 171-180.
- GARVEY, Pauline. 2001. „Organized Disorder: Moving Furniture in Norwegian Homes“, u *Home Possessions: Material Culture Behind closed doors*, Daniel Miller (ur.). Oxford: Berg, 47-68.

- GAZZETTA, Liviana. 2010. *Aspetti dell'Associazione femminile in Veneto tra '800 e '900*“, Padova: Università degli studi di Padova
- GEIGER ZEMAN, Marija. i Zeman, Zdenko. 2014. „Who’s Afraid of Baba Yaga? A Reading of Ageing From the Gender Perspective“, *Narodna umjetnost* 51(1): 223 - 244. <https://doi.org/10.15176/vol51no111>
- GILIĆ, Ante, Perinčić Robert i Kovač, Ilona. 2008. „Broj hospitalizacija poradi demencija i organskog psihosindroma na Psihijatrijskom odjelu Opće bolnice u Zadru kroz 20 godina“, *Medica Jadertina* 38 (1-2): 33-39.
- GINZBURG, Carlo. 1976. *Il formaggio e i vermi; il cosmo di un mugnaio del '500*, Adelphi
- GREGSON, Nicky i Michelle LOWE. 1994. „Servicing the middle classes; Class, gender and waged domestic labour in contemporary Britain“, London i New York; Routledge
- GRILLI, Simonetta. 2013a. „Fra produzione e riproduzione: il lavoro relazionale nel servizio di cura alla persona“, *Alleo Review*, <https://usiena-air.unisi.it/handle/11365/46070?mode=full>
- GRILLI, Simonetta. 2013b. „Mani e cuore; pratiche, relazioni e discipline corporee nell'esperienza delle lavoratrici della cura“, u *Per-formare il corpo*, Grilli Simonetta (ur.), Milano: Edizioni Unicopli; 153-196.
- GRILLI, Simonetta i Fabio MUGNAINI. 2009. „Badanti on the edge. Networks beyond frontiers in domiciliary eldercare. An ethnographic study of migrant women workers and contemporary families in Italy“ u *Networking across borders and frontiers*, Barkoff, H. Eberhart (ur.), Frankfurt Am Main: Peter Lang, 169 - 194.
- GORZ, André. 2015. *Nematerijalni rad; Spoznaja, vrijednost i kapital*, Zagreb: Tim press
- GROSS, Mirjana. 1996. „Susret historije i antropologije“, *Narodna umjetnost* 33 (2): 71-86.
- GROSS, Mirjana, Szabo, Agneza. 1992. *Prema hrvatskom građanskom društvu; društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb: Globus nakladni zavod.
- GROVER Shalini, CHAMBERS Thomas, JEFFERY Patricia. 2018. „Portraits of Women’s Paid Domestic - Care Labour: Ethnographic Studies from Globalizing India“, *Journal of South Asian Development* 13(2): 123–140.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. „Domaće, vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija“ u *Etnologija bliskog; poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, Čapo Žmegač Jasna, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek (ur.), Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Naklada Jesenski i Turk: 73-96.

- GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ, Encarnación. 2007. „The *Hidden Side* of the New Economy: On Transnational Migration, Domestic Work and Unprecedented Intimacy“, *Frontiers: A Journal of Women Studies* vol. 28 (3): 60-83.
- GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ, Encarnación. 2010. *Migration, Domestic Work and Affect; A Decolonial Approach on Value and the Feminization of Labor*; London i New York; Routledge
- HAMMERSLEY, Martyn i Paul ATKINSON. 2007. *Ethnography: Principles in Practice*. New York: Routledge.
- HARDT, Michael. 1999. „Affective Labor“, *boundary 2* Vol. 26 (2), 89 – 100.
- HAVELKA, Mladen i Despot Lučanin, Jasminka. 2007. „Psihologija starenja“ u *Gerijatrija - medicina starije dobi*, Duraković, Zijad (ur.), Zagreb: C.T – Poslovne informacije: 428 – 446.
- HENSHELL MOMSEN, Jenet. 1999. „Introduction“, u *Gender, migration and domestic service*, Henshall Momsen, Jenet (ur.); London i New York; Routledge
- STRANICE
- HERCEG, Damir. 2000. „Deset tisuća Hrvatica čuva u Italiji djecu, stare i nemoćne ...“ *Vjesnik*, (objavljeno 11.prosinca 2000.)
- HILL COLLINS, Patricia. 1990. *Black Feminist Thought; Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York, London: Routledge.
- HOBSBAWM, Eric 2007. *Il Secolo Breve*, Milano: Rizzoli
- HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette. 2001. *Domestica: Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence*, Berkeley: University of California Press.
- HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette. 2006. *Narrating the New World Domestic Order*, IIS Discussion Paper N.150
- HORVAT, Katarina. 2021. *Kućna služničad u Zagrbu 1880. - 1914.*, Zagreb: Srednja Europa
- HRŽENJAK, Majda i Živa HUMER. 2011. “The informal care work market from the perspective of local care workers”. *Politics of care*, ur. Majda Hrženjak. Ljubljana: Mirovni Inštitut, 99-119.
- HRŽENJAK, Majda. 2011. „Introduction“, u *Politics of care*, Majda Hrženjak (ur.). Ljubljana: Mirovni Inštitut, 7-16.
- HUANG, Shirlena i Yeoh, Brenda S. A. 1996. „Ties that bind: state policy and migrant female domestic helpers in Singapore“, *Geoforum* 27, 4: 479-93.
- INTERNATIONAL LABOUR ORGANISATION 2013. *Domestic workers across the world: Global and regional statistics and the extent of legal protection*, Ženeva; International Labour Organization; https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_173363.pdf

- INTERNATIONAL LABOUR ORGANISATION. 2016. Domestic Work Policy Brief 10. Ženeva: International Labour Organization
- INTERNATIONAL LABOUR ORGANISATION. 2016a. *Social protection for domestic workers: Key policy trends and statistics; Report*, Ženeva: International Labour Organization
- JEDVAJ Suzana, Štambuk Ana i Silvija Rusac 2014. „Demografsko starenje stanovništva i skrb za starije osobe u Hrvatskoj“, *Socijalne teme; Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti* 1(1): 135-154.
- KALC, Aleksej. 2015. „Migration Movements in Goriška in the Time of Aleksandrinke“, u *From Slovenia to Egypt. Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*, Mirjam Milharčič Hladnik (ur.) Gottingen: V&R unipress GmbH, 49-71.
- KANG, Miliann. 2010. „Manicuring Intimacies; Inequalities and Resistance in Nail Salon Work“ u *Intimate Labors; Cultures, Technologies and the Politics of Care*, Boris, E. Salazar Parreñas, R. (ur.), Stanford: Stanford University Press: 217-230.
- KOSER, Khalid, 2007. *International migration a very Short Introduction*, Oxford: University Press
- KREIMER, Margareta. 2011. „Caring for the elderly at home: development in the long term care sector in Austria“, u *Politics of care*, Majda Hrženjak (ur.), Ljubljana: Mirovni Inštitut, 121-140.
- KRVAVICA, Ana i drugi. 2014. „Alzheimer and Lewy body pathology or Creutzfeldt-Jakob disease“, *Collegium antropologicum*, 38 (2): 701-704.
- LAKLIJA, Maja, Milić Babić, Marina i Rusac, Silvia. 2009. „Neki aspekti skrbi o članu obitelji oboljelom od Alzheimerove bolesti“, *Ljetopis socijalnog rada* 16 (1): 69-89.
- LATIMER, Joanna. 2018. „Afterword: materialities, care, 'ordinary affects', power and politics, *Sociology of Health & Illness* 40, 379–91.
- LAVIOLETTE, Patrick i Julienne Hanson. 2007. „Home is where the heart stopped“, *Home Cultures* 4(1) 25-44.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel. 1978. *Montaillou: Cathars and Catholics in a French Village, 1294-1324*, Scholar
- LEDINEK LOZEJ, Špela i Nataša Rogelja. 2012. „The Šavrinka, Šavrin, and Šavrinija in ethnography and literatura“, *Slavistička revija* 60 (3): 549-560.
- LEVITT Peggy i Nina Glick Schiller. 2004. „Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society“, *International Migration Review* 38(3): 1002-1039. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>

- LONČAR, Sanja 2013. „Etnografije hrvatskih radnih migrantica u Münchenu: važnost razvijanja društvenih mreža, novih osobnih znanja i vještina“, *Hrvatska svakodnevica: Etnografije vremena i prostora*, Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić (ur.). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 243-262.
- LUČAN, Lucija, Rajković Iveta, Marijeta i Klasnić, Ksenija. 2022. „Visokoobrazovane migrantice iz Hrvatske u državama Europske unije. Iskustva integracije i subjektivne dobrobiti“, *Etnološka tribina* 52 / 45: 221-237 (doi:10.15378/1848-9540.2022.45.11)
- LUTZ, Helma ur. 2008. *Migration and Domestic Work*. Hampshire: Ashgate Publishing Lim.
- LUTZ, Helma. 2011. *The New Maids; transnational women and the care economy*, London: Zed Books Ltd.
- LUTZ Helma i Palenga-Möllenbeck Ewa. 2010. „Care Work Migration in Germany: Semi-compliance and Complicity“ u *Domestic and Care work at the Intersection of Welfare, Gender and Migration Regimes: Some European experiences*, Kilkey, M., Lutz H. i Palenga-Möllenbeck E. (ur.), *Special Issue of Social Policy and Society. A Journal of the Social Policy Association* 9(3): 419-430.
- LUTZ Helma i Palenga-Möllenbeck Ewa. 2012. „Care Workers, Care Drain and Care Chains: Reflections on Care, Migration and Citizenship“, *Social Politics*, vol. 19(1): 15-37
- MARCHETTI, Sabrina, Daniela CHERUBINI i Giulia GAROFALO GEYMONAT. 2021. *Global Domestic Workers; Intersectional Inequalities and Struggles for Rights*, Bristol: Bristol University Press; <https://doi.org/10.2307/j.ctv209xn9k>
- MARCOUX, Jean-Sébastien. 2001. „The Refurbishment of Memory“, *Home Possessions: Material Culture Behind closed doors*, Daniel Miller (ur.). Oxford: Berg, 69 - 86.
- MARŠETIĆ, Raul. 2014. „Analisi delle strutture ospedaliere civili a Pola attraverso un secolo di storia cittadina (1842-1947)“, *Acta medico-historica Adriatica* 12(2): 275-314.
- McKeown Jane, Amanda Clarke, Christine Ingleton, Tony Ryan, Julie Repper. 2010. „The use of life story work with people with dementia to enhance person-centred care“, *International Journal of Older People Nursing* 5(2):148-58. (DOI: 10.1111/j.1748-3743.2010.00219.x)
- MCDOWELL, Linda. 2014. „Roepoke Lecture in Economic Geography: The Lives of Others; Body Work, the Production of Difference, and Labor Geographies“, *Economic Geography* vol. 91(1): 1-23.
- MCDOWELL, Linda. 2009. *Working Bodies Interactive Service Employment and Workplace identities*. New York City: Wiley-Blackwell

- MESIĆ, Milan. 1991. "Društveni razvitak i vanjske migracije u poslijeratnoj Jugoslaviji". *Vanjske migracije i društveni razvitak*, Milan Mesić (ur.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta: 9-34.
- MEZZADRA, Sandro. 2011. „Quante sono le storie del lavoro? Per una teoria del capitalismo postcoloniale“, u *Lavoro in frantumi; condizione precaria, nuovi conflitti e regime neoliberalista*, Chicchi Federico i Emanuele Leonardi (ur.), Verona: Ombre corte, 195 – 222.
- MILIĆEVIĆ, Josip. 1983. „Istranke u borbenim prilikama“, *Etnološka tribina*, 11-12 (4-5): 55-64.
- MILLER, Daniel. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*, Oxford; Blackwell
- MILLER, Daniel. 2001. "Behind Closed Doors", *Home Possessions: Material Culture Behind closed doors*, Daniel Miller (ur.). Oxford: Berg, 1-23.
- MORINI, Cristina. 2010. *Per Amore o per Forza; femminizzazioni del lavoro e biopolitiche del corpo*. Verona: OmbreCorte
- MOROKVAŠIĆ, Mirjana. 2014. Gendering Migration, u *Migracijske i etničke teme* 30 (3): 355-378.
- MUNRO, Moira i Madigan Ruth. 1999. "Negotiating Space in the Family Home", u *At Home: An Anthropology of Domestic Space*, Cieraad, I. (ur.), Syracuse/New York: Syracuse University Press, 107-117.
- NAGY, Mariann. 2016. "Women in the economy of Croatia and Hungary from a European perspective at the turn of the 19th and 20th centuries", *Historijski zbornik num 2*: 371 - 384.
- NÄRE, Lena. 2009. „The making of 'proper' homes: Everyday practices in migrant domestic work in Naples“, *Modern Italy* 14(1): 1.- 17.
- NÄRE, Lena. 2011. „The Moral Economy of Domestic and Care Labour: Migrant Workers in Naples, Italy“, *Sociology* 45(3): 396 - 412.
- NIKOLIĆ ĐERIĆ, Tamara. 2015. „Tobacco Industry Changing Lives: Women Workers at the Turn of the 20st Century“, *Narodna umjetnost* 52(1): 173-188, <https://doi.org/10.15176/vol52no108>
- NIKOLIĆ ĐERIĆ, Tamara. 2020. „Intersekcijaska analiza uloge i položaja rovinjskih industrijskih radnica u razdoblju 1872.-1970.“ (doktorska disertacije, neobjavljeni rad)
- NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka. 2011. „Profesija - hraniteljica: dojenje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku“, IV. istarski povijesni biennale: Filii, filiae ... : položaj i uloga djece na jadranskom prostoru: knjiga sažetaka / Mogorović Crljenko, Marija (ur.). Poreč: Zavičajni muzej Poreštine; Državni arhiv u Pazinu; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 97-113.

- ONGARO, Sara. 2001. Le donne e la globalizzazione; domande di genere all'economia globale della ri-produzione, Soveria Mannelli: Rubbettino/
- O'TOOLE Paddy, Were Prisca. 2008. „Observing places: using space and material culture in qualitative research“, *Qualitative Research* 8(4): 621-639
- PAJNIK, Mojca and Campani, Giovanna (ur.). 2011. *Precarious Migrant Labour across Europe*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- PILBEAM, Pamela. 2006. „Bourgeois Society“, u *A Companion to nineteenth-century Europe 1789-1914*, Berger Stefan (ur.), Malden-Oxford-Victoria: Blackwell Publishing: 86-97.
- PETRIDU, Elia. 2001. „The taste of Home“, u *Home Possessions: Material Culture Behind closed doors*, Daniel Miller (ur.). Oxford: Berg, 87-103.
- PIASERE, Leonardo. 2008. *L'etnografo imperfetto; esperienza e cognizione in antropologia*, Bari: Editori Laterza
- PINK, Sarah. 2009. *Doing Sensory Ethnography*, SAGE Publications Ltd
- PINK, Sarah, Jennie Morgan i Andrew Dainty. 2014. „The safe hand: Gel, water, gloves and the materiality of tactile knowinig“, *Journal of Material culture* 19(4): 425-442.
- PODGORELEC, Sonja i Sanja Klempić. 2007. „Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj“, *Migracijske i etničke teme* 23/1-2: 111–134.
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2010. „Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima“, *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 22: 39 - 60.
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN Maja i Michael Humbracht. 2013. „Making Palpable Connections; Objects in Migrants' Transnational Lives“, *Ethnologia Scandinavica*, Vol. 43: 47-67.
- PRENDA, Sandra. 2005. „Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj“, *Revija socijalne politike* 12(3-4): 319-332.
- PROCOLI, Angela (ur.). 2004. *Workers and Narratives of Survival in Europe. The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*, New York: State University of New York Press
- RAM Kalpana i Christopher Huston. 2015. „Introduction: Phenomenology's Methodological Invitation“ u *Phenomenology in anthropology; A Sense of Perspective* Kalpana Ram and Christopher Houston (ur.), Bloomington; Indiana University Press, 1 – 26.
- RAJKOVIĆ IVETA, Marijeta. 2015. „Women and Migrations in Croatia From Marginal Subjects – “White Widows” – to Contemporary Migrants into the EU“, *Ethnologia Balkanica* 18: 67 - 84.

- RENNIE SHORT. 1999. „Foreward“, u *At Home; An Anthropology of Domestic Space*, Cieraad Irene (ur.), Syracuse/New York; Syracuse University Press, IX - X.
- RIMAN, Barbara. „Slovenske dekle na radu u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, u *Kako će biti divno! uzduž i poprijeko. Rak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*, Dremel A., Čale Feldman L., Dujčić L., Borić, R., Prlenda S., Grdešić M. i Jambrešić Kirin R (ur.). Zagreb: Centar za ženske studije: 125 - 134.
- ROMERO, Mary. 1992. *Maid in the United States*, London: Routledge
- ROMERO, Mary. 2018. „Reflections on Globalized Care Chains and Migrant Women Workers“, *Critical Sociology* 44 (7-8): 1179 – 1189.
- ROSS, Andrew. 2004. *No-collar: The Humane Workplace and Its Hidden Costs*, Philadelphia, Pennsylvania: Temple University Press
- RUNJIĆ BABIĆ, Anđela. 2021. „Dojenje kao društveni fenomen: od početka civilizacije do kraja osamnaestog stoljeća“, *Narodna umjetnost* 58 (2): 89 - 104 <https://doi.org/10.15176/vol58no205>
- RUSAC, Silvia, Laklija, Maja i Milić Babić, Marina. 2012. „Strategije suočavanja članova obitelji oboljelih od Alzheimerove bolesti“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 48 (2): 86 - 97.
- RUSAC, Silvia. 2016. „Alzheimerova bolest: izazovi socijalnog rada“, *Ljetopis socijalnog rada* 23 (3): 439-461. <https://doi.org/10.3935/ljsr.v23i3.129>
- RUSSELL HOCHSCHILD, Arlie. 1990. *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*, New York: Avon Books
- RUSSELL HOCHSCHILD, Arlie. 2002. „Love and Gold“, u *Global woman; nannies, maids and sex workers in the New Economy*, Ehrenreich, Barbara i Arlie Russell Hochschild (ur.), New York: A Holt Paperback, 15 - 30.
- SAADO, Cerin. 2022. *The Impact and Repercussions of the Global Care Chain*, Munich: GRIN Verlag, <https://www.grin.com/document/1215777> (pristup 07. siječanj 2022.)
- SABOVLJEV, Sandra. 2015. „Melita Richter: Imigrantkinjama pomazemo izaći iz društvene nevidljivosti“, <https://www.novolist.hr/ostalo/kultura/imigrantkinjama-pomazemo-izaci-iz-drustvene-nevidljivosti/> (pristup, 09.02.2017.)
- SALAZAR PARREÑAS, Rachel. 2001. *Servants of Globalization; Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press
- SARTI, Rafaella. 2005. „The true servant: Self-definition of male domestics in an Italian city (Bologna, 17th-19th centuries)“, *History of the Family* 10: 407 - 433.

- SARTI, Rafaella. 2006. "Who are servants? Defining Domestic Work in Western Europe (16th – 20th century)". *The Modelization of Domestic Service. Proceedings of the Servant Project. Volume 5*, Suzy Pasleau, Isabelle Schopp i Raffaella Sarti (ur.). Liège: Les Editions de l'Université de Liège, 3 - 59.
- SASSEN, Saskia. 1988. *The Mobility of Capital and Labor: A Study in International Investment and Labor Flow*, New York: Cambridge, University Press.
- SASSEN, Saskia. 2002. „Global cities and survival circuits“, u *Global Woman; nannies, maids, and seks workers in the new economy*, u EHRENREICH, Barbara i Arlie Russell Hochschild (ur.), New York: A Holt Paperback, 254 - 274.
- SAYAD, Abdelmalek. 2002. *La doppia assenza; dalle illusioni dell'emigrato alle sofferenze dell'immigrato*, Milano: Raffaello Cortina Editore
- SISCHARENCO, Elena. 2011. „It is all a matter of trust: Polish women in Italy“, *Anthropological Notebooks* 17 (1): 85 - 99.
- SIMONE, Anna. 2008. „Femminilizzare il lavoro o “badantizzare” la società? Contraddizioni e paradossi di un fenomeno complesso“, u *Biopolitica, Bioeconomia e processi di soggettivazione*, A. Amendola, L. Bazzicalupo, F. Chicchi, A. Tucci (ur.), Macerata: Quodlibet
- SIMONAZZI, Annamaria. 2009. „Care regimes and national employment models“, *Cambridge Journal of Economics* 33(2); 211 – 232.
- SINGHA, Lotika. 2017. *The problem that has a name: can 'paid domestic work' be reconciled with feminism?* (neobjavljena doktorska dizertacija)
- SHARP, Pamela. 1995. "Continuity and change; women's history and economic history in Britain", *Economic History Review*, XLVIII (2): 353 – 369.
- SHARP, Pamela. 2001. „Introduction: gender and the experience of migration“, u *Women, Gender and Labour Migration; Historical and global perspectives*, Sharp Pamela (ur.). London/New York; Routledge, 1 - 14.
- STOLER, Laura. 2009. *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*, Princeton: Princeton University Press
- SUŠAC, Jelena i drugi. 2019. „Opterećenje njegovatelja osoba oboljelih od Alzheimerove bolesti // Difficulties of Caregivers of Individuals Suffering from Alzheimer's Disease“, *Socijalna psihijatrija* 47/3: 405 - 411.
- TAYLOR, Janelle S. 2008. „On Recognition, Caring, and Dementia“, *Medical Anthropology Quarterly* 22: 313 - 335. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1387.2008.00036.x>
- TORSELLO, Davide. 2004. *La sfiducia ritrovata. Etnografie di un villaggio post socialist della Slovacchia meridionale*, Roma: CISU

- TOUPIN, Luise, FEDERICI, Silvia. 2022. „Interview with Silvia Federici Wages for Housework“, <https://www.plutobooks.com/blog/silvia-federici-wages-for-housework-interview-louise-toupin/> (pristupljeno 12. 08. 2022.)
- TRUNDLE, Catherine i Chris Kaplonski (ur.). 2011. „Tracing the Political Lives of Archival Documents“, *Special Issue of History and Anthropology* 22 (4): 407 - 414.
- ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Lynette. 2001. „Some conceptualizations and meanings of domestic labour“, *Društvena istraživanja* 4-5(54-55): 731 - 766.
- ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Lynette. 2012. *Skriveni životi: prilog antropologiji ruralnih žena*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
- ŠKOKIĆ, Tea. 2004. „feministička antropološka kritika: od univerzalizma do razlike“, u *Između roda i narod* Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić (ur.), Zagreb: Centar za ženske studije/Biblioteka Nova etnografija, 7 – 32.
- ŠKRBIĆ-ALEMPIJEVIĆ, Nevena, Potkonjak Sanja i Tihana Rubić. 2016. *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*, Zagreb: FF-press [i. e. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu]/ Hrvatsko etnološko društvo (hed-biblioteka)
- ŠTAMBUK, Ana i Kristina Levak. 2018. „Poteškoće i dobrobiti rada s osobama oboljelim od demencije iz perspektive formalnih njegovatelja“, *Revija za socijalnu politiku* 25(2): 191 – 211.
- ŠTAMBUK, Ana, Silvia RUSAC, Lea SKOKANDIĆ. 2019. „Profil neformalnih njegovatelja starijih osoba u gradu Zagrebu“, *Revija za socijalnu politiku* 26 (2): 189 - 206
- VAN HOOREN, Franca. 2010. “When Families Need Immigrants: The Exceptional Position of Migrant Domestic Workers and Care Assistants in Italian Immigration Policy”. *Bulletin of Italian Politics* 2 (2): 21 – 38.
- VAN HERK, Aretha. 2002. „Invisible laundry“, *Signs* 27(3): 893 – 900.
- VERCELLONE, Carlo. 2010. „Lavoro, distribuzione del reddito e valore nel capitalismo cognitivo. Una prospettiva storica e teorica“, *Sociologia del Lavoro III fascicolo anno (115)*, 31 - 54.
- VORA, Kalindi. 2010. „The Transmission of Care: Affective Economies and Indian Call Centers“, u *Intimate Labors; Cultures, Technologies and the Politics of Care* Boris, E. Salazar Parreñas, R. (ur), Stanford: Stanford University Press: 33 - 48.
- VUKOVIĆ, Ksenija. 2015. “Počeci poduzetništva žena u znanstvenim i književnim djelima hrvatskih autora”, *Društvena istraživanja* 24(1): 133 - 151.
- ZEITLYN, David. 2012. „Anthropology in and of the Archives: Possible Futures and Contingent Pasts. Archives as Anthropological Surrogates“, *Annual Review of Anthropology* 41: 461 - 480.

ZILLI, Claudia. 2018. „Donne immigrate e lavoro di cura: un welfare invisibile ma bisognoso di innovazione sociale“, Working paper

https://www.secondowelfare.it/wp-content/uploads/2018/10/Zilli_WP_UR2_breve.pdf

(pristup 22.02. 2022.)

ŽGANEC Nino, Rusac Silvia i Laklija, Maja. 2008. „Trendovi u skrbi za osobe starije životne dobi u Republici Hrvatskoj i u zemljama Europske Unije“, *Revija za socijalnu politiku* 15(2): 171-188.

ŽUPAN, Darko. 2013. *Mentalni korzet; Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, Osijek/Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku i Hrvatski institute za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

YOUNG, Kate, Wolkowitz, Carol i Mccullagh, Roslyn. 1981. *Of Marriage and the Market: Women's Subordination in International Perspective*, Young, K., Wolkowitz, C. i Mccullagh, R. (urd.), London: CSE Books

YUVAL-DAVIS, Nira. 2004. *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka

WACQUANT, Loïc. 2002. *Anima e corpo. La fabbrica dei pugili nel ghetto nero americano*, Roma: Derive Approdi

WARNIER, Jean-Pierre. 2005. *La Cultura Materiale*, Milano: Meltemi editore

WASSER, Nicolas. „Situating affect in Brazilian female domestic labour“, *Distinktion: journal of social theory*, 1 - 17.

WIDDING ISAKSEN, Ann Elise i Stenum, Helle. 2011. „The politics of recognition: from cultural exchange to domestic work“ u *Politics of care*, ur. Majda Hrženjak. Ljubljana: Mirovni Inštitut, 85 - 98.

WIEGO - Women in Informal Employment: Globalizing and organizing. 2022. *Statistical brief* br. 32, <https://www.wiego.org/blog/domestic-workers-worldwide-5-key-facts> (pregledano 12. 12. 2022. godine)

WILLIS, Katie i Brenda Yeoh. 2000. „Introduction“ u *Gender and Migration*, Willis, Katie i Brenda Yeoh (ur.), Cheltenham, Camberley and Northampton: Edward Elgar Publishing,

WOODWARD Ian. 2007. *Understanding material culture*, London: Sage publications

Internetski izvori:

PERSONAL AND HOUSEHOLD SERVICES (Employment, social affairs and inclusion)
<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1427&langId=en;>

EUROPEAN ALLIANCE CALLS ON EU GOVERNMENTS TO IMPLEMENT
CONVENTION ON DOMESTIC WORKERS

[https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&furtherNews=yes&langId=en&newsId=10037;](https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=89&furtherNews=yes&langId=en&newsId=10037)

<https://op.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/cf66f663-37aa-4a71-b86b->

[bb3fb6427712/language-hr](https://op.europa.eu/hr/publication-detail/-/publication/cf66f663-37aa-4a71-b86b-bb3fb6427712/language-hr)

<https://idwfed.org/> - službene stranice

<https://www.wiego.org/> - službene stranice

<https://www.domesticworkers.org/> - službene stranice

https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:2551460:NO – tekst Konvencije C189

<https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>

<https://alzheimer.hr/> stranice Hrvatske udruge za Alzheimerovu bolest

<https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>

<https://www.bilten.org/?p=38741>

<https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>

<https://www.iusinfo.hr/document?sopi=DDHR20110705N68>

<https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Glavno%20tajni%C5%A1tvo/Godi%C5%A1nji%20planovi%20i%20strate%C5%A1ka%20izvje%C5%A1C4%87a/Nacionalni%20plan%20razvoja%20socijalnih%20usluga%20za%20razdoblje%20od%202021.%20do%202027.%20godine.pdf>

<https://www.hzjz.hr/aktualnosti/alzheimerova-bolest/> - Hrvatske zavod za javno zdravstvo

<https://n1info.hr/zdravlje/alzheimerova-bolest-u-hrvatskoj-se-350-000-ljudi-nosi-s-problemima-demencije/>

<https://povijest.hr/drustvo/kultura/odakle-je-dosla-katica-za-sve/>

ŽIVOTOPIS AUTORICE

CURRICULUM VITAE

E-POŠTA: duga@emi.hr

Duga Mavrinac rođena je u Rijeci. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Sieni (Italija) 2005. godine završava dodiplomski studij Demo-etno antropoloških disciplina, odnosno diplomski studij Etnologije i kulturne antropologije, 2008. godine, s ocjenom 110/110 Summa cum laude. Poslijediplomski doktorski studij etnologije i kulturne antropologije upisala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2014. godine. Uz poslijediplomski studij završila je međunarodnu doktorsku školu *Transformations in European Societies* pri sveučilištu Ludwig-Maximilians u Minhenu, u suradnji sa sveučilištima u Baselu, Grazu, Edinburghu, Kopenhagenu, Murciji, Tel Avivu i Zagrebu.

U razdoblju od 2013. godine do 2015. godine zaposlena je u Etnografskom muzeju Istre-Museo etnografico dell'Istria kao pripravnica te potom kustosica. Od 2016. do 2021. godine zaposlena je kao asistentica na Institutu za antropologiju u Zagrebu. Potom, 2022. godine zapošljava se kao antropologinja i kustosica u kustoskom kolektivu IPAK – istraživački projekti i autorske koncepcije. Od 2023. godine zaposlena je kao kustosica u Etnografskom muzeju Istre-Museo etnografico dell'Istria u Pazinu.

Od 2016. do 2018. godine bila je suradnica na projektu *Historical Perspectives on Transnationalism and Intercultural Dialogue in the Austro-Hungarian Empire* (TIDA) čija je voditeljica bila Prof. dr. sc. Anita Sujoldžić. Od 2017. do 2018. godine suradnica je na projektu *Program popularizacije znanosti – Popularizacija kulturnoantropoloških istraživanja Gorskog kotara* (GORan), čija je voditeljica dr. sc. Olga Orlić. Od 2020. godine – u tijeku suradnica je na znanstvenom projekt *Solidarna ekonomija u Hrvatskoj: antropološka perspektiva* (solidarAN) voditeljice dr. sc. Olge Orlić.

Njezini istraživački interesi usmjereni su na teme neformalne ekonomije, ženske radne migracije, solidarnosti, komodifikacije njege, plaćenog rada u kućanstvu, primijenjene antropologije i umjetničko antropološke suradnje. Istraživala je potencijale suradnje i primjenjivost kulturne antropologije u projektima s kolegama kustosima, povjesničarima, psiholozima i umjetnicima. U suradnji s Boženom Končić Badurina autorica je umjetničko-antropološke instalacije *Ćemo, ćemo ...ja ma kako ćemo?!* koja je gostovala na brojnim međunarodnim izložbama.

Rezultate svojih istraživanja prezentirala je na više stručnih i znanstvenih skupova te je autorica izložbi u zemlji i inozemstvu. Od 2020. godine članica je uredništva međunarodnog

znanstvenog časopisa *Visual Ethnography*. Članica je strukovnih udruženja SIAA (Società italiana per l'antropologia applicata), EASA (European Association of Social Anthropologists) i HED (Hrvatsko etnološko društvo).

Odabrani popis radova:

IVEKOVIĆ MARTINIS, ANJA i DUGA MAVRINAC. 2022. „Worlds Apart: Social Entrepreneurship Discourse in Croatian Media“, *Ethnologia Fennica* 49(1): 50-72.

MAVRINAC, DUGA. 2018. „Croatian Paid Domestic and Elder Care Workers in Italy - Local Aspects of a Global Story“ // *Labour Mobility in the EU* / Toplak, Kristina ; Vah Jevšnik, Mojca (ur.). Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo in Migracije ZRC SAZU: 121-136.

MAVRINAC, DUGA. 2018. „Civil Associations and Urban Modernity in the Late Austro-Hungarian Periphery“, *Collegium antropologicum* 42 (1): 65 -72.

BEKIĆ, IRENA i DUGA MAVRINAC. 2017. „Being / Existing between There and There. Commonplaces of Temporary Migration at the Exhibition Between There and There: Anatomy of Temporary Migrations“, *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, vol 1(2): 100-113.

MAVRINAC, DUGA. 2015. „A Labour of Love' Informal Eldercare Work and Domestic Space in Contemporary Croatia“, *Etnološka Tribina* 38 (45): 86-96

MAVRINAC, DUGA i IVONA ORLIĆ. 2015. „Zbirka Gospodarstvo Etnografskog muzeja Istre/Museo etnografico dell'Istria jučer, danas, sutra“, u *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa Istarsko gospodarstvo jučer i sutra* / (ur.) D. Križman Pavlarić, M. Manente, A. Perkov and C. Povolò. Pazin: Državni arhiv u Pazinu: 455 – 462.